

Ернст Юнгер

В сталевих грозах

Полеглим

Передмова

Репортаж Ернста Юнгера *В сталевих грозах*, який уперше з'явився з підзаголовком «Зі щоденника командира ударної групи» в 1920 році, є безперечно найважливішим, найбагатограннішим і найпластичнішим зображенням жахливої дійсності Першої світової війни, яке коли-небудь виходило з-під пера німецького письменника. Заголовок, який надзвичайно експресивно ввібрав у себе епохальний досвід і невдовзі став крилатим висловом, багато в чому визначив погляд на книгу тоді ще зовсім невідомого автора; глибоке враження й тривала фасцинація, які вона випромінювала, були зумовлені переконливістю й точністю зображеної у ній реальності, а також особистою достовірністю зображеного. Завдяки цьому книга Ернста Юнгера *В сталевих грозах* отримала міжнародну популярність та визнання. Вже доволі рано її було перекладено іспанською (1922), англійською (1929) та французькою мовами, відтак польською (1935), румунською (1936), латиською (1937), шведською (1964), голландською (1995), російською (2000), фінською (2008), норвезькою (2010), данською (2012) та португальською (2013). Французький письменник Андре Жід занотував після її прочитання у своєму *Журналі*: «Книга Ернста Юнгера про війну 1914-го, *В сталевих грозах*, є безсумнівно найкращою воєнною книгою, яку я коли-небудь читав; щирою, правдивою і надзвичайно чесною». Аргентинський письменник Хорхе Луїс Борхес, який прочитав *Vajo la tormenta de acero* відразу після появи цього твору в 1922 році, здійснив 1982 року подорож у верхньошвабський Вільфлінген, щоб особисто познайомитися з автором цієї книги, яка на все життя залишилася в його враженій пам'яті.

Книга Юнгера *В сталевих грозах* передує найзнаменитішому німецькому антивоєнному творові, романові Еріха Марії Ремарка *На Західному фронті без змін* (1928/29). Для його автора ця книга була взірцем, і в опублікованій 1928 року статті він хвалив її за те, що вона показувала воєнний досвід «без усякого пафосу» і з «належною об'єктивністю»: «точно, серйозно, сильно й з наростаючою напругою, аж поки в ній і справді не знайшло свого вираження суворе обличчя війни, жахіття матеріальної битви й незмірна, всепоглинаюча сила віталізму серця». Сьогодні Ремарк сформулював би це, очевидно, інакше; але те, що він тоді висловив, лишається незмінним і сьогодні: проникливе й нещадне, водночас сповнене страждань і фривольне, так само шокує, як і вражає зображення війни слід визнати письменницьким досягненням і документацією епохальної диспозиції та досвіду, навіть якщо до війни ставитися з відразою.

Вражаюча точність, яку Ремарк уславлює у *Сталевих грозах*, постає не сама собою, а завдячує цікавості й безстрашності, здатності до спостереження й прагненню до документації воєнного добровольця: коли Юнгер 30 грудня 1914 року сів у залізничний вагон у Ганновері, який повинен був доправити його до полку на Західний фронт біля Реймса, він почав вести записник, що нараховував 50 аркушів, у якому, починаючи від дня від'їзду, він занотовував усе, що видавалося йому гідним уваги. До кінця війни Юнгер повністю списав п'ятнадцять таких зошитів (різного обсягу), загалом майже 1.800 сторінок, які у виданні 2010 року охопили близько 430 друкованих сторінок. Цей «Воєнний щоденник» є унікальним документом: він виник не в помешканнях офіцерів штабу та преси, а в бойових окопах,

обстрілюваних бліндажах — і в лазаретах. Він охоплює не лише кілька місяців, як у більшості нотаток такого роду, а увесь період війни — аж до останнього й найважчого Юнгерового поранення наприкінці серпня 1918-го. І нині він лежить — як частина Юнгерової спадщини — в Німецькому літературному архіві в Марбаху-на-Некарі — у невідредагованому оригіналі (і відтворений у виданні 2010 року в буквальному вигляді). Цей розлогий і скрупульозний військовий щоденник, що став основою для стислого зображення його військової участі, Юнгер почав писати взимку 1918/19 рр. й навесні 1920-го під заголовком «У сталевих грозах. Зі щоденника командира ударної групи» подав до друку. При пізніших переробках *В сталевих грозах* Юнгер знову й знову звертався до свого «Воєнного щоденника», щоб наповнювати деталями й уточнювати зображення окремих ситуацій та процесів.

Багато разів авторові *Воєнного щоденника* і *В сталевих грозах* закидали емоційну черствість, відсторонення й холодність супроти жахливого страждання, яке він на кожному кроці спостерігав і яке він, як здається, не тільки із захопленням відзначав, але й описував з беззавітною й від версії до версії зростаючою художньою майстерністю. Для ілюстрації цього як у *Воєнному щоденнику*, так і в *Сталевих грозах* можна віднайти чимало доказів. За повільним умиранням одного з поранених у голову товаришів він стежить аж до останніх здригань і описує це у *Воєнному щоденнику* в усіх, також індискретних, подробицях, які, щоправда, у *Сталевих грозах* дещо редуковано. В оцінках такої здатності до дистанційованого чи «холодного» спостереження й опису думки розходяться. В той час, як одні вбачають у цьому перевагу автора Юнгера та його твору, інші говорять про звуження людського відчуття, яке вказує на принциповий і відчутний брак чи втрату гуманності. У *Воєнному щоденнику* наявні, як відзначає Гельмут Летен у надзвичайно змістовній розмові про «холодний» погляд Юнгера, кілька «рідкісних острівків гуманного мислення», при цьому, однак, варто додати, переважно брутальна армійська логіка. Щоправда, на це можна подивитися й інакше. Упродовж великих текстуальних шматків у *Воєнному щоденнику* й *В сталевих грозах* йдеться про те, як убезпечити не тільки своє власне життя, але й життя товаришів, як уникнути непотрібних жертв, як переховувати й дбати про поранених і щоразу також про те, як вивести із зони бойових дій у тил полонених. Між усім цим є вибухи нерелевантного прагнення вбивати й сп'янілої нищівної люті. Але навіть у такі моменти, як демонструє «фотоепізод» із розділу «Велика битва», можна успішно констатувати гуманне мислення. Загалом *Воєнний щоденник* показує хоча й безстрашного й психічно досить обтяженого, проте екстремально здатного до сприйняття й відчуття молодого чоловіка, котрий на здебільшого небезпечні чи деструктивні процеси, яким його піддано на фронті, реагує дуже диференційовано і, звісно, знає також етичні сумніви, стани страху й нервові зриви. У *Сталевих грозах* ці моменти дещо редуковано на користь героїчного дуктусу, якого Юнгер хотів надати своєму нотатнику.

Неодноразово Юнгеру закидали також те, що у своїх *Сталевих грозах* він естетизував фронтіві жахи війни, убивства і смерть (або ж забиття й вмирання) й тим самим сприяв войовничим настроям, ба навіть збуджував і розпалював захоплення війною. І справді, Юнгер розглядав війну як природній модус людського співжиття та історичного розвитку й часом навіть утверджував її. Тільки в тридцять років його віра в згодом конструктивні риси війни стала сумнівною; повість *На мармурових рифах* (1939) є завершальною піснею на честь армії та військової служби. Під час Другої світової війни, в якій Юнгер брав участь у ранзі капітана й командира роти, він отримав ще одну відзнаку: медаль за надзвичайно небезпечно врятування пораненого товариша. Серед іншого він пізнав під час розвідувальної поїздки до східних областей, що підлягали знищенню, «відразу» до уніформ та солдатського життя.

Проте й твердження про естетизацію важко заперечити. Естетизація наявна у Юнгера не тільки тою мірою, якою вона є неодмінною для всякого мистецтва й слугує оптимальному зображенню предметів; у *Сталевих грозах* вона продемонстрована також як глорифікація

бою і як доволі відчутне винесення за дужки нужденності перев'язочних пунктів і лазаретів, яку Юнгер добре знав. В націоналістичних та мілітаристських колах сподівалися на те, що цей спосіб зображення «збереже живим «дух битви й штурмової групи» (так про це писав *Військовий тижневик* за 15 травня 1924 р.). Чи і якою мірою *В сталевих грозах* подіяли в цьому сенсі, ще велике питання. Коли в 1929/30 рр. виникли дебати про якість і вплив багатьох воєнних книжок, що з'являлися тоді, й *В сталевих грозах* знову потрапили в поле зору зацікавлених цим читачів, існували цілком інші думки: в інтерв'ю паризькій *Revue d'Allemagne* Ремарк сказав, що книги Юнгера «мають набагато сильніший вплив, ніж усі інші». Тодішній голова КПН Пауль Леві, який з 1924 року належав до фракції СПН у рейхстазі, писав 11 січня 1930 року в берлінському *Tagebuch*, реномованому ліво-буржуазному часопису, про Юнгера та його воєнну книжку так: «Жах всього цього переживання ніхто, мабуть, ще так не зображував, заледве було коли-небудь написане страшніше звинувачення проти війни, ніж ця книжка чоловіка, який «позитивно» ставиться до війни [...]». А пацифістський німецько-сврейський письменник Ганс Зохавер, який видав у 1929 році вельми популярний роман про німецьке повоєнне суспільство і в процесі його підготовки читав також воєнні книги Юнгера, вважав, що його твори «мають найбільш пацифістський заряд» і «відповідають лозунгові «Не допустимо більше війни!»». Те, як діє книга — по-белліцистському чи по-пацифістському — залежить, очевидно, не тільки від тексту, але й від етичних предиспозицій та естетичної чуттєвості її читачів. Той, хто через страхітливе страждання, яке безперервно описують *Сталеві грози*, не займе антивоєнну позицію, мусить володіти неабиякими захисними силами й цілком певно не потребує вже книги Юнгера, щоб стати белліцистом; він мусив би уже віддавна бути ним.

Ці зауваження не можуть заперечити того факту, що в *Сталевих грозах* Юнгер у цілковито хвалебних словах сповіщає про власні діяння, які сьогодні сприймаються як відразливі чи обурливі. Прикладом тут може слугувати описане в розділі «Відступ на Соммі¹» вбивство англійського солдата, яке було викликане не загрозою, що відходила від нього, а тільки військовою логікою, яка вимагала знищення ворога за будь-яких обставин. На перший погляд, цей вчинок виглядає як акт страхітливої підступності. Однак світова воєнна література засвідчує, що подібні речі належали до «нормальної» брутальності того часу. Англійський офіцер і поет Роберт Ранке-Грейвз, який народився того ж самого 1895 року, що й сам Юнгер і, ймовірно, багато разів протистояв йому на Соммі та у Фландрії, пише в 14-му розділі своїх опублікованих 1929 року спогадів, що «вже саме зменшення числа ворогів» було метою, задля якої йшли на неабиякий ризик, і додає до цього:

«Лише одного разу я утримався від того, щоб застрелити німця [...] Я лежав на вершині пагорба в окопі за амбразурою снайперського посту, коли кризь оптичний приціл на віддалі близько 600 метрів я помітив німця. Він знаходився на третій німецькій лінії і саме збирався прийняти ванну. Думка про те, щоб застрелити голу людину, була для мене неприємною; отож я передав зброю фельдфебелеві, який лежав поряд зі мною: «Ось, візьміть, Ви стріляєте краще за мене». Він поцілів, проте мене при цьому не було — я пішов геть, щоб не бачити цього».

Юнгер шість разів переробляв *В сталевих грозах*, в 1923/24, 1933-35 та 1959 роках.

¹ Сомма (фр. Somme), битва на Соммі — наступальна операція англо-французьких військ проти німецької армії на р. Сомма (Північна Франція). Тривала чотири з половиною місяці (з 1 липня по 18 листопада 1916 р.) й була однією з найбільших у ході всієї війни. Французи втратили 341 тис., англійці — 453 тис., німці — 538 тис. осіб убитими, пораненими й полоненими. Хоча союзникам і не вдалося здобути переконливу перемогу над німецькими військами, проте битва на Соммі показала відчутну військову й економічну перевагу Антанті.

Різниця між різними редакціями, особливо між третьою (1924) і четвертою (1934), а також шостою (1961) є такою суттєвою, що вона відчутно впливає на сприйняття як ідеологічної інтенції, так і стилістичних особливостей Юнгера і приводить — залежно від відповідної редакції — до різних оцінок. Про мотиви й цілі переробок вже сказано чимало. Юнгер сам багато разів наголошував, що йому залежало на тому, аби вилучити все ефемерне й увиразнити суттєве воєнного досвіду шляхом змістовного збагачення й мовного витончення. Дослідження творчості Юнгера між тим показали, що при цьому письменник реагував також на різні політичні зміни й на розширення історичного досвіду. Історико-критичне видання 2013 року демонструє це в конкретних деталях. Наведемо тут чотири характерні приклади:

(1) У розділі «Англійські атаки» Юнгер описує нищівний вплив тривалого обстрілу «лісочка 125» англійською артилерією. В існуючій останній редакції (1978) чотири відповідні речення містять у собі три порівняння: «як над зачаклованим злими силами казаном», «наче нурець», «як у кошмарному сновидінні». Жодного з цих порівнянь немає в остаточній версії; Юнгер ввів їх 1934/35 рр. у три робочі й публікаційні варіанти, щоб увиразнити небезпеку цієї ситуації для німецької присутності. Подібним чином він намагався також підсилити текст у багатьох місцях завдяки порівнянням і метафорам (порівнянням без «як»).

(2) Відступ німецького війська із Сомми на лінію Зигфріда, який був пов'язаний з радикальними руйнуваннями, здійсненими на великих територіях, Юнгер зобразив у *Сталевих грозах* зі здивуванням і сигналами критичної дистанції: села виглядали, «наче великі будинки для божевільних» і являли собою видовище, яке аж ніяк не можна було назвати «піднесеним». Опис руйнувань Юнгер більш-менш буквально переніс у першу редакцію *Сталевих гроз*, однак доповнив його трьома невеличкими фрагментами, у яких він — суто «пруський офіцер», як він зауважує з цього приводу — без жодних сумнівів виправдовує цей процес як воєнну необхідність. Ці три апологетичні фрагменти він вилучив у виданні 1934 року й вставив замість них фрагмент, який він надалі буде зберігати в наступних редакціях і який ще більше підкреслює «підступність» деяких деструктивних пристосувань, проте не містить ніякої оцінки чи засудження. Вердикт із цього приводу він хотів залишити в 1934 році самому читачеві. Зовсім інакше це виглядає при переробці близько 1959 року для шостої редакції (1961): в неї Юнгер знову вставив виразно оціночний фрагмент, який повторює більш ранні дистанційні сигнали («дім для божевільних», «відразлива дія») і — з вказівкою на пізніші спостереження подібного роду — констатує, що таке «планомірне руйнування» буцімто належить до «фатальних» рис епохи й загалом не приносить «солдатові особливої честі».

(3) Починаючи від *Воєнного щоденника* і до четвертої редакції 1934 року можна прочитати, що під час битви при Камбре² Юнгер та його товариші потрапили в окоп, «який був геть набитий військовою амуніцією та мертвими англійцями». Можна припустити, що це формулювання, яке наявне вже у *Воєнному щоденнику*, відповідало першому враженню. Однак пізніше воно видалося авторові надто грубим і позбавленим пієтету. Починаючи з п'ятої редакції 1935 року, це речення звучить так: «Дно окопу було вкрите мертвими англійцями та військовою амуніцією». Порядок змінено на користь загиблих англійців, грубість вибору слів («геть набитий») пом'якшено. В самій суті справи воно врешті-решт

² Камбре (франц. Cambrai), битва при Камбре, яка тривала з 20 листопада по 7 грудня 1917 р., була великомасштабним наступом британських військ проти німецької армії під час Першої світової війни на Західному фронті біля французького міста Камбре. Незважаючи на початковий успіх, британцям не вдалося виконати поставлене завдання і прорвати німецький фронт. Операція у Камбре увійшла в історію як перша битва, в якій почали масово застосовувати танки. Втрати у живій силі з британської сторони становили — бл. 45 тис. чол., з німецької — бл. 50 тис. Внаслідок швидкого переходу наступу в контрнаступ битва при Камбре отримала ще назву «подвійної битви».

нічого не міняє, хіба що у враженні, яке є менш кошмарним і менш неадекватним. Модифікаціями такого роду — противники вже не «ліквідуються», а «гинуть» чи «знищуються» — Юнгер намагався скоригувати враження етичної байдужості — що можна також оцінювати як втрату автентичності й реалізму жаху.

(4) При переробці редакції 1923/24 рр. Юнгер прагнув надати своєму спершу геть неполітичному воєнному щоденнику політичного характеру. Це був воєнний рік Ваймарської республіки: французи й бельгійці ввійшли в Рурську область; інфляція перетворилася на гіперінфляцію і штовхнула великі частини населення в екстремальну скруту; восени було вчинено спроби трьох путчів («Чорного рейхсверу» біля Кюстріна, гамбурзьких комуністів і мюнхенських націонал-соціалістів). 31 серпня 1923 року Юнгер вийшов з рейхсверу й намагався встановити контакти з рухом «молодих» або «нових» націоналістів, які в сильних національних державах вбачали вирішальні політичні величини й тому хотіли виступити за самовизначення й нове піднесення німецької нації в рамках авторитарної, соціально інтегративної й здатної до захисту держави. У цьому сенсі Юнгер додав *В сталевих грозах* у редакції 1923/24 рр. три короткі пасажі, які повинні були переконати, що в неймовірних муках і жертвах війни йому відкрилися «ідея вітчизни» та поняття «нації». Між тим це було настільки далеким від дійсності, що Йоганнес Р. Бехер, голова «Спілки пролетарсько-революційних письменників» пророко зауважив, що націоналізм, який повинні були засвідчувати *Сталеві грози* (в редакції 1924 року), є тільки «схематичним і наклеєним». При переробці приблизно в 1933 році Юнгер знову закреслив ці пасажі; в редакції 1934 року та пізніших варіантах вони вже відсутні. Якщо Юнгер мав намір у 1923/24 рр. політично припасувати свій воєнний щоденник у сенсі «нового» націоналізму, то в купюрах 1933/34 рр. слід вбачати спробу знову редукувати його політичну складову.

Ще раз до рішучої переробки *В сталевих грозах* Юнгер вдався від 1958 по весну 1961 рр. При цьому він, з одного боку, керувався наміром ще глибше розробити сутність воєнного досвіду, з іншого — рефлектувати Першу світову війну в світлі подальшого історичного досвіду й водночас з підвищеною готовністю до співчуття й суму, яка проявилася в Юнгера під час «Третього рейху» та Другої світової війни. Вперше в *Сталевих грозах* цілком виразно йде мова про «сум». Приводом до цього є спогад про одного англійського офіцера, якого Юнгер убив у «великій битві» в березні 1918-го, «молодесенького хлопчика», при вигляді якого перед духовним зором Юнгера мусив зринати також його «первісток», себто його перший син, який загинув у листопаді 1944 року у віці вісімнадцяти з половиною років.

Незважаючи на нову переробку під оглядом історичного зла та людського страждання, *В сталевих грозах* зберегли характер героїчної книги, у якій «воїн», як любив висловлюватися Юнгер, розповідає про свої героїчні випробування на війні: зображує труднощі, яких він зазнав; підкреслює свою мужність, свої бойові досягнення і свої здібності командира; називає противників, які стали його жертвами; врешті-решт перелічує свої рани й не забуває вказати на те, що одинадцять з чотирнадцяти пострілів, які влучили в нього, були «спрямовані на нього особисто». Цей героїчний тон сьогодні нам чужий, в деяких місцях він шокує нас і часто викликає обурення. Однак слід розуміти, що ставлення до війни з часу Першої світової війни суттєво змінилося. У попередні часи не задавалися питанням, як уникнути війни, а як вести її до переможного кінця. Велика європейська література — це переважно військово-героїчна епіка. Під її впливом Юнгер, як він зауважив у промові до свого 100-річчя, вступив у війну, і вона була взірцем для його воєнного щоденника 1920 року. Проте під впливом подальшого історичного розвитку змінився, як було показано вище, також погляд Юнгера на війну. Те, що досі видавалося йому героїчним, затінилося сприйняттям деструктивного. Пізнішими переробками Юнгер намагався враховувати цю зміну ставлення — не зраджуючи первинного характеру *В сталевих грозах* і тих настроїв, які в них

маніфестуються. В останній редакції 1978 року, яка пропонується у цьому виданні, *В сталевих грозах* є документом тривалої полеміки автора з Першою світовою війною — і проблемою її як автентичної, так само й історично рефлексованої зображальності.

Гельмут Кізел
(Переклав Петро Рихло)

У КРЕЙДЯНИХ ОКОПАХ ШАМПАНІ

Потяг зупинився в Базанкурі, невеличкому містечку в Шампані. Ми висадилися. З недовірливим благоговінням вслухалися ми в неквапний такт фронтového маховика, мелодію, яка за довгі роки стане нам звичкою. Десь вдалині, в сірому грудневому небі розплилася біла хмарка шрапнелі. Повіяло диханням бою — і дивне тремтіння пройняло нас. Чи здогадувалися ми, що майже всіх нас — кого раніше, кого пізніше — поглинуть дні, коли той далекий темний клекіт накопиться невпинним грімким ревищем?

Ми залишили аудиторії, шкільні парти, верстати й за короткі тижні військової підготовки злилися в єдине, сповнене захвату тіло. Зрослі в добу надійності та спокою, всі ми відчували тугу за незвичним, за великою небезпекою. І тут нас нестримним шалом підхопила ця війна. У зливі квітів вирушали ми, в п'янкуму передчутті троянд і крові. Адже саме війна мала принести нам оту велич, силу, врочистість. Вона здавалася нам мужеським чином, радісною стріляниною на завітчанних, кров'ю зрошених галявах. «Нема на світі прекраснішої смерті ...»³ Ах, тільки б не залишитись осторонь, тільки би потрапити туди! «В колону шикуйсь!» Розбуялу фантазію вгамував на марші важкий глинистий ґрунт Шампані. Ранець, набої і рушниця тиснули, мов свинець. «Коротший крок! Не відставай!»

Нарешті ми дісталися до села Оренвіль, місця постою 73 стрілецького полку — одного з типових загумінків тієї місцевості: 50 будиночків з цегли чи крейдяних брил довкола оточеного парком маєтку.

Рух на сільській вулиці для звиклого до міського ладу ока являв чуже видовище. Лише зрідка траплялися боязкі, обдерті цивільні; всюди — солдати у зношених, дірявих шинелях, із видубленими негодою, здебільшого зарослими густими бородами лицами, що тинялися спроквола, або ж невеличкими гуртками стояли перед дверима будинків і зустрічали нас, новачків, глузливими вигуками. На одній алеї жаріла, пахтячи гороховою юшкою, польова кухня, оточена розносниками їжі, що бряжчали металевим посудом. Здавалося, життя тече тут ледь приглушеніше й повільніше. Це враження ще посилювали перші ознаки занепаду села.

Після першої ночі, проведеної у велетенській стодолі, нас на подвір'ї замку взявся розподіляти ад'ютант полку, старший лейтенант фон Бріксен. Мене приділили до 9-ї роти.

Нашому першому дню війни не судилося минути, не справивши на нас вирішального враження. Ми сиділи у наданій нам під житло школі й снідали. Раптом поблизу прогучало кілька глухих струсів, а з усіх будинків до сільської брами кинулися солдати. Ми вчинили за їх прикладом, самі до пуття не розуміючи, навіщо. І знову над нами почулося якесь дивне, ніколи досі не чує шурхотливе лопотіння, що потонуло в оглушливому тріску. Я ще здивувався, що люди навколо скуляться на бігу, ніби від якоїсь страшної загрози. Все це видалося мені ледь сміховинним; приблизно так, коли споглядаєш за людьми, які роблять щось тобі до кінця незбагненне.

Відразу по тому на безлюдній сільській вулиці з'явилися темні групки, несучи у плащ-палатках чи на схрещених руках якісь чорні клунки. З якимось дивовижно гнітким відчуттям несправжності я витріщився на залиту кров'ю постать з химерно переламаною ногою, що вільно теліпалася при тілі. Постать безперестанно харчала «На поміч!», так ніби

³ «Нема на світі прекраснішої смерті...» («Kein schöner Tod ist auf der Welt...» — нім.) — початкові рядки написаної у 16 ст. популярної пісні, яка згодом часто включалася до шкільних і студентських пісеньників.

нагла смерть навідала її на горлянку; її занесли в будинок, над входом до якого звисав прапор Червоного Хреста.

Що ж це було? Війна випустила свої пазурі й скинула привітну маску. Це було так загадково, так знеособлено. Так що навіть якось і не думалося про ворога, цю таємничу, підступну істоту десь там вдалині. Ця подія, що не вкладалася в жоден дотеперішній досвід, справила таке сильне враження, що збагнути пов'язаності коштувало неабияких зусиль. То була якась моторошна з'ява серед ясного дня.

Зверху на порталі замку вибухнув снаряд, зажбуривши у вхід хмару каміння й уламків, саме коли перелякані першими пострілами постояльці сипонули з брами. Цей снаряд забив 13 жертв, серед них і капельмейстера Гебгарда, досить відому мені ще з ганноверських концертів на променаді особу. Прив'язаний кінь зачув небезпеку раніш за людей, за кілька секунд перед вибухом він вирвався і чвалом помчав, неушкоджений, у двір замку.

Хоч обстріл будь-якої миті міг поновитися, якесь відчуття настирливої цікавості потягло мене до місця нещастя. Там, куди влучив снаряд, теліпалася табличка, на якій рукою якогось жартуна було виведено «Мертвий двір». Очевидно, замок уже зажив слави небезпечного місця. Вулиця була зачерлена великими калюжами крові; навколо валялися продріявлені каски й порване реміння. Масивні залізні двері порталу були розшматовані й зрешечені осколками, кам'яний стовпчик забризканий кров'ю. Я відчув, як мої очі притягає туди, мов магнітом; водночас у мені відбувались якісь глибинні зміни.

У розмові з товаришами я помітив, що цей випадок не в одного вже вельми пригасив воєнний запал. Те, що він і на мене сильно подіяв, я зауважив з численних слухових ілюзій, які торохтіння кожного воза, що трусився мимо, перетворювали для мене на фатальне лопотіння лиховісного снаряда.

Воно, до речі, супроводило нас усю війну, оце скулювання при кожному раптовому й несподіваному звуку. Чи то гримів, проносячись, потяг, чи падала на підлогу книжка, чи лунав нічний крик — завжди серце на мить завмирало з відчуттям великої й невідомої небезпеки. То був знак, що чотири роки ми простояли в густому затінку смерті. Так глибоко подіяв цей випадок у тім темнім краю, що лежить поза свідомістю, що при кожному порушенні звичного стану речей смерть грізним воротарем вискакувала з брами, як у тих годинниках, де вона щогодини з'являється над циферблатом з клепсидрою і косою в руках.

Увечері того-таки дня настала довгоочікувана мить, коли ми, з важним спорядженням, вирушили на бойову позицію. Крізь руїни села Бетрикур, що примарно стриміли в химерному напівморозі, шлях привів нас до самотньої, захованої в ялицевих хащах лісничівки, так званої «фазанярні», де розташували полковий резерв, до якого до цієї ночі належала й 9-та рота. Нею командував лейтенант Брамс.

Нас зустріли, розділили на відділення, і вже незабаром ми опинилися в колі бородатих, обліплених закоржавілою глиною братчиків, які привітали нас з насмішкуватою приязністю. Нас питали, що там чувати в Ганновері, і чи, бува, не скінчиться вже скоро війна. А тоді розмова, до якої ми жадібно прислухалися, в однотонній лаконічності закрутилася навколо шансів, польової кухні, відрізків окопів, артилерійських обстрілів та інших справ позиційної війни.

За якийсь час за дверима нашого хижкоподібного пристановища почувалася команда: «На вихід!» Ми стали до наших відділень і на наказ: «Заряджай, на запобіжник став!» — з потаємною хіттю вклали до магазину обойму бойових патронів.

А тоді всі мовчки, потилиця в потилицю, наосліп рушили нічним, помереженим темними перелісками тереном. Час від часу лунав самотній постріл, або з сичанням спалахувала ракета, щоб по короткому, примарному освітленні залишити по собі ще непрогляднішу пільму. Монотонне бряжчання рушниць і саперних лопаток, перебите застережним вигуком: «Обережно, дріт!»

А тоді зненацька брязкіт падіння і лайка: «Прокляття, не лови гав, не бачиш — вирва!» Втручається якийсь капрал: «Тихо, хай вам грець. Ви що, думаете, у франци лайно у вухах?» Всі піддали кроку. Непевність ночі, миготіння трасуючих куль і неквапні спалахи

рушничного вогню викликають збудження, яесь дивовижно бадьорке. Іноді пронизливо тонко продзижчить коло вуха наосліп випущена куля, щоб згинути безслідно десь вдалині. Як часто після цього першого разу я крокував у напівмеланхолійному-напівзбудженому стані через вимерлі краєвиди на передову!

Нарешті ми канули в одну з траншей, що білим гаддям зивалися крізь ніч до позиції. Там я опинився, самотній і змерзлий, між двома поперечинами, напружено вдвляючись у ряд ялиць, наскладаних перед окопом, в яких моя уява вимальовувала всілякі постаті з тіней, в той час як крізь гілля вряди-годи заливчасто ляскотіли й рикошетили заблуклі кулі. Єдиним урізноманітненням у цей майже нескінченний час стало те, що по мене зайшов один старший товариш, і ми довго дибали довгим, вузьким переходом до висунутого далеко вперед окопного форпосту, де знову-таки зайнялися розгляданням місцевості. Цілих дві години я, попри виснаження, марно силкувався заснути в цій голій крейдяній ямі. Коли засів світанок, я був такий самий блідий і вимазаний глиною, як усі решта. Мені здалося, це кротяче життя триває вже місяці.

Позиція полку розгорталася крейдяними просторами Шампані навпроти села Ле Годе. Справа вона прилягала до ліска, понівеченого артилерійським обстрілом, а тоді зигзагами перебігала через велетенські поля цукрового буряка, з яких пістрявіли червоні штани загиблих під час атаки, і закінчувалася в ложі потоку, через яке ми за допомогою нічних вилазок підтримували зв'язок з 74-м полком. Потік шумував на греблі зруйнованого, оточеного похмурими деревами млина. Його води вже місяцями омивали загиблих якогось французького колоніального полку з лицями, схожими на чорний пергамент. Моторошне місце, коли вночі крізь рвані хмари місяць кидає тремкі тіні й здається, до жебоніння води й шереху очерету домішуються якісь химерні звуки.

Служба була виснажлива. Життя починалося з настанням сутінків, коли вся залога вже мусила стояти в окопах. Потім, від 10 вечора до 6 ранку, двом по черзі з кожної чоти дозволялося поспати, так що кожному припадало дві години нічного сну, який, утім, через ранню побудку, походи за соломою та іншу діяльність насправді танув до кількох хвилин.

Вартові або чергували в окопі, або пробиралися в один з численних спостережних окопів, пов'язаних із позицією довгими сполучними траншеями — певний тип охорони, від якого через небезпечне положення цих постів в ході позиційної війни вже невдовзі відмовилися. Ці безконечні, виснажливі нічні варти за ясної погоди й навіть у мороз були ще стерпні, але перетворювалися на муку, коли, як то здебільшого в січні, йшли дощі. Коли волога просякала спочатку крізь накинута на голову плащ-палатку, а потім проникала крізь шинель та однострій і годинами струменіла тілом, ти западав у настрій, який не міг поправити навіть гомін, з яким наближалася твоя зміна. В досвітніх сутінках проступали виснажені, обшмаровані крейдою постаті, що, клацаючи зубами, з блідими обличчями, кидалися на гнилу солому вогких бліндажів.

Ці бліндажі! То були відкриті до окопів, вирубані в крейді нори, криті дощаним настилом в одну верству й притрушені кількома лопатами землі. Після дощу в них ще днями скрапувало; тим-то певний шибеничний чорний гумор прозвав їх «сталактитовою печерою», «чоловічою лазнею» тощо. Коли солдати збиралися там перепочити, то були змушені виставляти ноги в траншею, так що за них неодмінно перечіпалися всі, хто там проходив. За таких обставин про сон, ясна річ, і вдень не могло бути мови. Понад те, слід було ще дві години відстояти денну вахту, вичистити траншею, принести їсти, каву, воду і тому подібне.

Мабуть, зрозуміло, що це незвичне життя здавалося нам дуже суворим, особливо тому, що більшість із нас важку працю досі знали лише з розповідей. До того ж, нас прийняли тут, на передовій, зовсім не так радісно, як ми сподівалися. «Старі» радше не оминали жодної нагоди познуватися з нас, і будь-яке обтяжливе чи несподіване завдання самоочевидно лягало на плечі «добровольців». Цей перейнятий з казарми на війну звичай, що аж ніяк не сприяв покращенню настрою, до речі, зник після першої ж витриманої спільно битви, після якої і ми почали вважати себе «стариками».

Та й час, коли рота перебувала в резерві, був не набагато приємніший. Тоді ми жили в

накритих ялиновим пластям землянках біля фазанярні чи в ліску Іллер, в яких замішана на кізях глинобитна долівка принаймні приємно пашіла бродінням. Іноді прокидалися достоту в калюжі. Хоча досі я знав ревматизм лише з назви, вже через кілька днів, унаслідок постійного промокання, відчув болі в усіх суглобах. Уві сні в мене було таке відчуття, ніби кінцівками перекочуються залізні гирі. Ночі й тут не служили сну, їх використовували для поглиблення численних сполучних і підхідних траншей. У кромішній пітьмі треба було, якщо тільки не світив француз, із певністю сновиди невідступно йти по п'ятах того, хто попереду, якщо тільки не хотів відірватися і годинами блукати в цих окопних лабіринтах. Земля, до речі, була легко піддатна; лише тонка верства глини й гумусу вкривала потужні крейдянні відкладення, м'яке тіло яких легко прорізала саперна лопатка. Час від часу порскали зелені іскри, коли сталь натрапляла на розсіянні в породі, з кулак завбільшки кристали заліза. Вони склалися з багатьох збитих в одну кулю кубиків, а коли їх розчахнути, давали золотий полиск.

Промінчиком світла в цьому безрадісному одноманітті було щовечірнє прибуття польової кухні на розі переліску Іллер, де після відкриття казана навсібіч линув смачнючий запах гороху з салом чи ще якихось ласощів. Утім, своя ложка дьогтю була й тут: сушені овочі, що їх розчаровані гурмани зневажливо обзивали «колючим дротом» чи «польовою потравою».

Навіть у щоденнику знаходжу злісливий запис від 6 січня: «Увечері приторохтіла кухня і привезла таке свинство, мабуть зі змерзлого харчового буряка збадяжене». Натомість під 14-м стоїть захоплений запис: «Пресмачна горохова юшка, пресмачні чотири порції, муки насичення. Влаштували змагання, хто кого переїсть, і побились об заклад, в якому положенні найбільше в себе можна увіпхати. Я був за стояче».

Зате видавали удосталь блідо-рожевого шнапсу, який розливали у підставлені накривки казанків. Він сильно відгонив спиртом, однак в холодну й сиру погоду був незамінний. Так само й тютюн: видавали лише кріпкий бакун, зате досхочу. Образ солдата, що зберігся в пам'яті з тих днів — вартовий, у шпичастій сірій касці стоїть, сховавши зіцплені долоні в кишені довгополю шинелі, коло бійниці й пахає люлькою над прикладом рушниці.

Найприємнішими були дні відпочинку в Оренвілі, які ми проводили за тим, що відсиплюлися, відчищали одяг і вправлялися в муштрі. Рота мешкала у велетенській столі, входом і виходом до якої слугували дві, схожі на курячі бантини, драбини. Хоча тут досі було повно соломи, всередині поставили грубки. Однієї ночі я накопився на одну з них і прокинувся тільки внаслідок зусиль кількох товаришів, які мене завзято гасили. На превеликий жах я виявив, що мій однострій ззаду геть обвуглився, так що довший час я був змушений ходити у схожому на фрак вбранні.

Після короткого перебування в полку ми остаточно втратили ілюзії, з якими сюди прибули. Замість сподіваних небезпек ми знайшли бруд, труд і безсонні ночі, для подолання яких треба було героїзму, що якимось мало нас надихав. Та ще гіршою була нудьга, згубніша для солдатських нервів, ніж близькість смерті.

Ми не могли дочекатися наступу; ось тільки для появи тут обрали найневдаліший час, коли будь-який рух завмер. Та й невеличкі тактичні операції були призупинені тією ж мірою, в якій посилювалося розбудовування окопів і прибував на нищівній силі вогонь оборонця. Кілька тижнів перед нашим приїздом якась одна рота ще наважилася після слабкої артилерійської підготовки на локальну атаку на смужці в кількасот метрів. Французи, як у тирі, повідстрілювали нападників, лише одиниці підібралися під самі дроти; ті нечисленні, що вижили, чекали, переховуючись по норах, ночі, аби під покровом темряви поплазувати назад.

Ця постійна людська перенапряга була спричинена ще й тим, що позиційна війна, яка вимагала від командування зовсім інакше розпоряджатися силами, була ще зовсім новим і несподіваним явищем. Велетенська кількість постів і невинне копання шанців виявлялися переважно непотрібними, навіть шкідливими. Бо головне — не потужні укріплення, а відвага й снага людей, які за ними стоять. Все більша глибина окопів, може, і вберігала когось від

пострілу в голову, але й створювала залежність від захисних споруд і бажання залишатися в безпеці, від яких згодом украй неохоче доводилося відмовлятися. Та й зусилля, скеровані на підтримання цих споруд, ставали дедалі всеохопніші. Найприкріше, що могло статися, приходило з відлигою, яка перетворювала потріскані від морозу крейдяні стіни на суцільну кашу.

Звичайно, ми чули в окопах свист куль, іноді до нас із реймських фортів долітали навіть снаряди, проте ці невеличкі воєнні пригоди аж ніяк не дотягали до наших сподівань. Втім, кривава серйозність, що чаїлася за цими позірно випадковими подіями, іноді таки нагадувала нам про себе. Так, 8 січня у фазанярню влучив снаряд і вбив лейтенанта Шмідта, ад'ютанта нашого батальйону. Говорили, до речі, що командир французької артилерії, який керував обстрілом — власник фазанярні.

Артилерія стояла ще відразу за позиціями; навіть на передовій була встановлена польова гармата, сяко-такো прикрита брезентом. В одній розмові, яку мав з «гармашами», я з превеликим здивуванням почув, що свист рушничних куль непокоїть їх значно більше, ніж вибухи снарядів. І так скрізь: небезпеки власної професії видаються нам зрозумілішими й не такими страшними.

Щойно настало 27 січня, опівночі, ми тричі прокричали «Ура!» на честь нашого кайзера й цілим довгим фронтом зтягнули «Слава тобі у вінці переможнім⁴». Французи відповіли рушничним вогнем.

В ці дні зі мною трапилася одна вельми неприємна пригода, яка мало не поклала передчасний і безславний край моїй військовій кар'єрі. Наша рота перебувала на лівому фланзі, а мене ще з одним товаришем над ранок, після цілої ночі на посту, послали на варту в улоговину потоку. Через холоднечу я зробив заборонене: накинув на голову ковдру й притулився до дерева, поставивши рушницю біля себе в кущах. Раптом позаду я почув якийсь шерех, кинувся туди — гвинтівки нема! Черговий офіцер підкрався до мене й непомітно забрав її. За кару він самовільно послав мене, озброєного самим лише кайлом, у бік французьких постів, приблизно 100 метрів наперед — божевільна ідея, що мало не коштувала мені життя. Бо заки я відбував цю химерну вахту-покарання, патруль з трьох добровольців прокрався широкими плавнями аж на край потоку й при цьому так необачно шарудів високим очеретом, що французи його тут же помітили й обстріляли. В одного з них, на ім'я Лянг, влучили, і більше його ніхто не бачив. Оскільки я стояв зовсім близько, мені теж добряче перепало від таких популярних тоді серійних залпів, так що гілки верби, під якою я стояв, так і засвистіли мені повз вуха. Я зціпив зуби й затято не рушав з місця. На світанку мене забрали.

Всі ми щиро зітхнули з полегкістю, почувши, що остаточно покидаємо цю позицію, і відсвяткували прощання з Оренвілем гучною пивною учтою у великій стодолі. 4 лютого 1915 р. нам на зміну прийшов якийсь саксонський полк, і ми помарширували до Базанкуру.

ВІД БАЗАНКУРУ ДО АТТОНШАТЕЛЮ

У Базанкурі, глухому містечку в Шампані, нашу роту розквартирували в школі, яка внаслідок дивовижної любові наших людей до порядку вже невдовзі набула вигляду мирної казарми. Там був черговий підофіцер, що вранці вчасно робив побудку, були днювальні, були щовечірні переключки під наглядом командира капральського відділення. Щоранку роти вирушали на кількогадинну сувору муштру на навколишніх пустищах. Через кілька днів мене вирвали з такого службового розпорядку; полк відкомандирував мене на офіцерські курси у Рекуванс.

⁴ «Слава тобі у вінці переможнім» («Heil dir im Siegeskranz» — нім.) — кайзерівський та офіційний гімн Німецького рейху, що був створений у 1790 р. Генріхом Гарріє-сом на честь данського короля, а в 1793 р. перероблений Балтазаром Герхардом Шумахером на честь пруського короля Фрідріха Вільгельма II. Згодом публічно виконувався на мелодію англійського гімну «God Save the King» («Боже, храни короля»).

Рекувранс виявився віддаленим, захованим серед мальовничих крейдяних пагорбів сільцем, у якому зібралося по кілька молодих людей з кожного полку нашої дивізії, щоб під наставництвом вибраних офіцерів та підофіцерів пройти ґрунтовний вишкіл у військовій справі. Ми, солдати 73-го полку, під цим, і не тільки під цим оглядом, дуже багато завдячуємо лейтенанту Гоппе.

Життя в цій богом забутій місцині складалося з предивної суміші казармової муштри й академічної свободи, яка пояснювалася тим, що переважна частина залоги ще кілька місяців тому населяла авдиторії та інститути німецьких університетів. Удень з вихованців за всіма правилами мистецтва шліфували солдатів, а вечорами вони разом зі своїми наставниками збиралися навколо велетенських, привезених з маркітантської служби в Монкорне бодень, щоб так само ґрунтовно почаркувати. Коли на світанку різні відділення висипалися зі своїх корчем, маленькі крейдяні будиночки набували незвичного вигляду студентської *вальпургієвої ночі*⁵. Керівник нашого курсу, капітан, мав, до речі, тверду педагогічну звичку наступного дня братися до служби з подвоєним завзяттям.

Одного разу ми навіть провели на ногах цілих сорок вісім годин безупину, і ось з якої причини. У нас був заведений шанобливий звичай після закінчення п'ятики відправляти нашого капітана до самої квартири. І от одного вечора це завдання поклали на одного безбожно п'яного парубка, який страшенно нагадував мені магістра Лаукгарда⁶. Незабаром він повернувся і, сяючи від радості, доповів, що замість до ліжка вклав «старого» до стайні.

Кара не змусила довго на себе чекати. Не встигли ми ще дійти до квартир і полягати спати, як з вахти засурмили тривогу. Лаючись, ми застібнули ремені й кинулися до місця зборів. Там уже стояв старий, у прекепському настрої, і розгортав бурхливу діяльність. Він привітав нас криком: «Пожежна тривога, стражниця горить!»

На очах в отетерілих місцевих з пожежної станції викотили брандспойт, прикрутили шланг і затопили стражницю майстерно випущеними струменями. На кам'яних сходах стояв старий, дедалі більше розпалюючись, він керував навчанням і вигуками зверху підганяв до невпинної діяльності. Час від часу він прискіпувався на якогось солдата чи цивільного, який його особливо дратував, і наказував негайно його вивести. Бідолашного заводили за будинок, аби чим швидше забрати старому з очей. Коли засів світанок, ми, ледве тримаючись на ногах, все ще завзято помпували. Потім, нарешті, дали відбій, але тільки для того, щоб ми встигли приготуватися до строевої муштри.

Коли ми прийшли на строевий пляц, старий був уже там, поголений, свіжий і сповнений сил, аби з особливою ревністю взятися за нашу виучку.

Стосунки між нами були дуже товариські. Тут у мене зав'язалася тісна дружба, якій суджено було пройти випробування на багатьох полях битви, не з одним чудесним молодим чоловіком, як-от Клементом, який поліг при Монші, художником Теббе, який загинув під Камбре, з братами Штайнфорт, що полягли на Соммі. Ми мешкали втрьох чи вчотирьох і спільно вели господарство. З особливою приємністю пригадую наші регулярні вечери, що склалися з яєчні та смаженої картоплі. В неділю ми дозволяли собі традиційного для цієї місцевості кролика чи когута. Оскільки я був відповідальний за закупи на вечерю, наша господиня якось виклала мені стосик квитанцій, які дістала від солдатів, що здійснювали реквізицію. Перли народного гумору, здебільшого подібного змісту: стрілець такий-то люб'язно надав певні послуги доньці дому і для відновлення чоловічої сили реквізував 12 яєць.

Місцеві дуже дивувалися, що ми, прості солдати, всі як один більш-менш пристойно

⁵ Вальпургієва ніч («Walpurgisnacht» — нім.) — алюзія на сцену з трагедії Й. В. Гете «Фауст».

⁶ Лаукгард, Фрідріх Крістіан (1757–1822) — німецький письменник, син проповідника. Вів бродячий спосіб життя, як пруський солдат в 1792 р. був полонений французами, брав участь у Першій коаліційній війні на боці революційної армії. Повернувшись до Німеччини, працював приватним учителем. З історичного погляду цікаві його автобіографічні твори.

володіємо французькою. Іноді навколо цього виникали дуже потішні випадки. Так, одного ранку ми з Клементом сиділи в сільського цирюльника, який саме заніс над Клементом бритву, коли хтось із черги гукнув на глухому діалекті шампанських селян: «Переріж йому заодно й горлянку...», провівши собі ребром долоні по горлу.

На його превеликий жах Клемент, не змигнувши оком, відповів: «Як на мене, я б волів її зберегти...», засвідчивши ту незворушність, яка й личить воїну.

Всередині лютого нас, бійців 73-го, заскочила зненацька звістка про великі втрати нашого полку під Перте, і ми дуже сумували, що провели ці дні далеко від наших товаришів. Запекла оборона полкової ділянки у «Відьминому казані» принесла нам почесне звання «Левів Перте», яке супроводжувало нас на всіх відрізках Західного фронту. Крім того, нас знали і як «Гібралтарців», через синю гібралтарську стрічку, яку ми носили в пам'ять про наш первинний полк, Ганноверський гвардійський, який обороняв фортецю Гібралтар від французів та іспанців у 1779–1783 роках.

Повідомлення про лихо застало нас посеред ночі, під час звичного застілля під головуванням лейтенанта Гоппе. Один із бражників, Довготелесий Беренс, власне той, що уклав старого до стайні, вже після першого переляку хотів розпрочатися — «бо пиво йому в горло не йшло». Однак Гоппе не дав йому піти, зауваживши, що це суперечить солдатському звичаю. Гоппе мав рацію; він сам через кілька тижнів поліг під Лез Епаржем перед стрілецькою лінією своєї роти.

21 березня ми після невеличкого екзамену повернулися в полк, знову розташований у Базанкурі. В ті дні він, після великого параду й прощальної промови генерала фон Емміха був від'єднаний від Десятого корпусу. 24 березня нас повантажили й повезли аж в околиці Брюсселю, де разом із 76 і 164 полком приділили до 111 піхотної дивізії, з якими нам суджено було пройти аж до кінця війни.

Наш батальйон розквартирували в містечку Ерріне, посеред затишного фламандського краєвиду. Тут 29 березня я цілком щасливо зустрів свій 20-й день народження.

Хоча в бельгійців у домах було досить місця, нашу роту запахали до великої стодоли, в якій холодними березневими ночами гуляли суворі морські вітри тієї місцевості. А поза тим перебування в Ерінне було для нас добрим відпочинком; хоч нас і багато муштрували, зате забезпечення було добрим, а харчі недорогі.

Населення, що складалося наполовину з фламандців і наполовину з валлонів, було до нас дуже привітне. Я часто розмовляв з власником одного естаміне, невеличкого шинку, запеклим соціалістом і вільнодумцем, особлива порода яких водиться у Бельгії. У Великодню неділю він запросив мене на гостину й навіть чути не хотів, коли я запропонував заплатити за напої. Вже незабаром усі ми перезнаййомилися і тепер у вільні пополудні кочували від хутора до хутора, широко розкиданих по цілій місцевості, аби у вичищених до блиску кухнях посидіти біля низьких печей, на круглих плитах яких стояв великий кавник. Неквапна розмова велася фламандською або нижньосаксонською.

Під кінець нашого перебування випогодилося, і це заохочувало нас до прогулянок у чарівних, багатих на воду околицях. Краєвид, у якому за ніч розкрилися жовті болотниці, мальовничо доповнювали численні роздягнені вояки, які, посідавши з близькою на колінах уздовж обсаженого тополями потічка, самозабутньо віддавалися полюванню на вошей. Мені самому ця напасть наразі не надто дошкуляла, тож я допомагав своєму бойовому товаришу Пріпке, купцю-експортеру з Гамбурга, загорнути важелезний камінь в його вовняну камізьку, що була населена так густо, як колись в давнину шати Невгамовного *Симпліціссімуса*⁷, й занурити її, задля цілковитого винищення паразитів, у потоці. Позаяк нам довелося покинути Ерінне вкрай несподівано, вона, мабуть, так собі там преспокійно й зогнила.

12 квітня 1915 р. нас повантажили в Галі й повезли, аби збити з пантелику ймовірних

⁷ Симпліціссімум (Simplizissimus) — авантюрно-пригодницький роман німецького письменника Ганса Якоба Крістофеля фон Гріммельсгаузена з часів Тридцятилітньої війни «Вигадливи Симпліціссімум»

шпигунів, довгим довкілним шляхом через північне крило фронту в район поля битви під Марс-ля-Тур. Рота зайняла вже звично стодолу в селі Тронвіль, одному з тих безнадійних, нудних, брудних лотаринзьких загумінків, побудованих з безладних кам'яних ящиків з пласкими дахами й без вікон. Через небезпеку повітряних нальотів ми були змушені перебувати майже весь час в переповненому селі; однак кілька разів навідувались і до дуже відомих поблизьких місцевостей Марс-ля-Тур і Гравельотт. За кілька сот метрів від села дорогу до Гравельотт перетинав кордон, біля якого на землі лежав розтрощений французький прикордонний стовпчик. Вечорами ми дозволяли собі тужливе задоволення пішки прогулятися до Німеччини.

Наша стодола була такою руїною, що треба було балансувати, аби не провалитися крізь спорохнявілі дошки на долівку. Одного вечора, коли наше відділення під орудою добропорядного капрала Керкгоффа, стоячи біля ясел, роздавало вечерю, зі стриху зірвалася велетенська дубова кроква і з несамовитим гуркотом полетіла вниз. На щастя, якраз над нашими головами її заклонило між двома глиняними простінками. Ми відбулися переляком, ось тільки наші прекрасні порції м'яса припорошились здійсненою курявою. Щойно ми після цього лиховісного знаку залізли в солому, як тут же почулося грюкання в браму, і стривожений голос фельдфебеля зірвав нас на ноги. Спершу, як то завжди при таких несподіванках, мить тиші, а потім дике замішання і галас: «Моя каска! Де мій речовий мішок? Чоботи не налазять! Ти потягнув мої патрони! Заткай пельку, опудало!»

Врешті усі таки зібралися, і ми рушили до залізничної станції в Шамблі, звідки вже за кілька хвилин виїхали на Паньї-сюр-Мозель. У вранішню пору ми видерлися на Мозельські пагорби й зупинилися в Прені, чарівному гірському селі, над яким височіла руїна замку. Цим разом наша стодола виявилася кам'яною будівлею, наповненою запашним сіном. Крізь її віконниці виднілися обсажені виноградниками надмозельські пагорби й містечко Паньї, що лежало в долині й часто потерпало від снарядів та авіаційних бомб. Кілька разів снаряди влучали в Мозель, здіймаючи водяні стовпи заввишки з вежу.

Тепла весняна погода оживляла нас і спокушала у вільні години на довгі прогулянки серед розкішних пагорбів. Ми перебували в такому піднесенні, що вечорами ще довго бешкетували, перш ніж усе стихало. Улюбленим жартом у нас, серед іншого, було заливати храпунам у рот воду чи каву з польової фляги.

Увечері 22 квітня ми вирушили маршем з Прені, пройшли понад 30 кілометрів аж до села Аттоншатель, та так, що, попри важку ношу, ніхто на марші не захворів, і розбили праворуч від знаменитої Великої Траншеї, просто посеред лісу, шатра. За всіма ознаками було видно, що наступного дня ми вступимо в бій. Нам видали перев'язочні пакети, по другій бляшанці м'яса й сигнальні прапорці для артилерії.

Увечері я ще довго сидів у тому сповненому передчуттів настрої, що про нього так добре вмюють розповідати воїни всіх часів, на колоді, при якій буяли сині анемони, перш ніж заповзти через ряди товаришів на своє місце в шатрі. Тієї ночі мені снилася суцільна маячня, в якій головну роль відігравав якийсь череп.

Пріпке, якому я вранці розповів цей сон, висловив сподівання, що череп — французький.

ЛЕЗ ЕПАРЖ

Молода зелень лісу ряхтіла у вранішньому світлі. Потаємними стежками ми пробиралися до вузької ущелини за передовою лінією. Було оголошено, що 76 полк після вогневої підготовки тривалістю лише 20 хвилин піде в атаку, а ми маємо стояти наготові в резерві. Рівно о 12 годині наша артилерія відкрила потужну канонаду, що багатократно відлунювала в лісових ущелинах. Тут ми вперше почули це важке слово: ураганний вогонь. Ми сиділи на ранцях, бездіяльні й збуджені. Надбїг вістовий, кинувся до командира роти. Випалив: «Три перші траншеї в наших руках, взято шість гармат!» Прогриміло потужне «ура!» Прокинулася відчайдушність.

Нарешті надійшов довгоочікуваний наказ. Довгою шерогою ми потяглися вперед, звідки доносилося розмите тріскотіння рушничних пострілів. Це вже було серйозно. Збоку від лісової стежини, в ялинових хащах задвигтіли глухі поштовхи, посипалося галуззя і земля. Якийсь страхопуд під силуванні смішки товаришів кинувся на землю. А тоді крізь ряди прослизнув застережний клич смерті: «Санітари, наперед!»

Невдовзі ми дійшли до того місця, де впав снаряд. Убитих вже винесли. Криваві клапті одягу та м'яса висіли на гіллі довкола вирви — дивне, гнітке видовище, яке нагадало мені сорокопуда червоноспинного, птаха, який настрикує свою здобич на колючі кущі.

На Великій Траншеї загони приспішили крок. Благаючи води, на узбіччі дороги сиділи скорчені поранені; назустріч, захикавшись, йшли полонені з ношами, зухвальці галопом неслися верхи крізь вогонь. Зліва й справа толочили пухкий ґрунт снаряди, ламалися й падали важелісні гілляки. Просто посеред дороги лежав, зяючи велетенськими ранами, мертвий кінь, поряд парували його нутроші. Поміж цих величних кривавих сцен панувала дика, нестримна веселість. Прихилившись до дерева, стояв якийсь бородатий ополченець: «Хлопці, піддайте, франца вже тікає!»

Ми дісталися до розпанаханих битвою володінь піхоти. Весь окіл вихідного рубежу атаки був геть чисто виголений снарядами. На розбомбленому проміжному полі лежали жертви атаки, головами до ворога; сірі мундири майже зливалися з землею. Якийсь велетень з рудою, заюшеною кров'ю бородою витріщився в небеса, уп'явшись пальцями в пухкий ґрунт. Якийсь молодик корчився у вирві, з жовтавим відтінком смерті на лиці. Здавалося, наші погляди йому неприємні, байдужим рухом він натягнув на голову шинель і затих.

Ми відділилися від похідної колони. Щось невпинно сичало, налітаючи довгою, крутою дугою, яскраві вибухи здіймали в повітря дерен галявини. «Санітара!» Мені ще перед Оранвілем не раз доводилося чути пронизливі трелі польових снарядів, тож тут вони видались мені не надто небезпечними. Натомість бойовий порядок, в якому наша рота розгорнутим маршем просувалася по обстрілюваній місцевості, мав у собі щось заспокійливе; я подумав про себе, що бойове хрещення виявилось не таким уже й страшним, як я побоювався. Впритул не помічаючи фактів, я уважно роззирався за цілями, які могли б служити мішенню для цих снарядів, ніяк не здогадуючись, що це, властиво, по нас уже стріляли з усіх сил.

«Санітара!» У нас з'явився перший загиблий. Стрільцеві Штельтеру шрапнельною кулею розірвало сонну артерію. Три бинти просякли вміть. Він сплив кров'ю за лічені секунди. Біля нас бундючно пальнули дві гармати, накликавши ще сильніший вогонь у відповідь. Лейтенанта артилерії, який шукав на передньому краю поранених, звалило з ніг димовим стовпом, що зметнувся перед ним. Він поволі підвівся і з підкресленим спокоєм повернувся. В наших очах сяяв захват.

Вже сутеніло, коли ми дістали наказ просуватися далі. Дорога повела нас через густий, сильно прострілюваний підлісок, в безкінечну траншею, яку французи, втікаючи, всіяли всіляким мотлохом. Поблизу села Лез Епарж нам довелося самим, оскільки перед нами тут нікого не було, видовбувати позицію в твердій кам'яній породі. Врешті я завалився в кущі й заснув. Іноді спросоння бачив, як високо наді мною снаряди чиєїсь артилерії виписували свої дуги іскристими запалами.

«Чоловіче, вставай, відходимо!» Я прокинувся у вогкій від роси траві. Крізь пронизливу кулеметну чергу ми кинулися назад у нашу траншею і зайняли покинуту французьку позицію на узліссі. Якийсь солодкавий запах і клунок, що завис у колючому загородженні, привернули мою увагу. В ранковому тумані я вискочив з окопу й опинився перед зморщеним французьким трупом. Подібне на риб'яче зогниле м'ясо зеленаво відсвічувало із роздертого однострою. Відвернувшись, я з жахом відсахнувся: коло мене під деревом сиділа якась скорчена постать. На ній була лискуча французька португеля, а на спині — все ще набитий вщерть ранець, увінчаний круглим казанком. Порожні очниці й кілька жмутів волосся на чорно-брунатному черепі свідчили, що переді мною мрець. Інший сидів, перекинувши тулуб через коліна, так наче він щойно заламався. Навкруги лежали ще десятки трупів, зотлілі,

звাপнілі, засохлі на мумії, залякли в моторошному танку смерті. Французи місяцями висиджували тут біля полеглих товаришів, не в змозі навіть їх поховати.

Перед полуднем сонце пробилося крізь туман і випромінювало лагідне тепло. Після того, як я трохи передрімив на дні траншеї, цікавість підштовхнула мене оглянути спорожнілий, захоплений напередодні окоп. Дно його було всіяне горами провіанту, боєприпасів, обладнання, зброї, листів та газет. Бліндажі нагадували сплюндровані крамнички лахмітника. Поміж ними лежали тіла хоробрих оборонців, чії рушниці ще й досі стирчали в амбразурах. З розтрошеного балкового перекриття стирчав защемлений тулуб. Голова й шия були відірвані, білі хрящі світилися з червонясто-чорного м'яса. Мені аж розум віднявся. Поряд лежав на спині зовсім молодий хлопчина, зі скляними очима й долонями, застиглими в положенні прицілу. Дивне відчуття — дивитися в такі мертві, запитальні очі — жах, якого за всю війну я так і не зміг остаточно позбутися. Його кишені були вивернуті, поряд лежав розпатраний гаманець.

Недосяжний для вогню, я брів спустошеною траншеєю. То був короткий час передобіднього затишшя, який згодом, на інших полях бою, не раз бував для мене єдиною нагодою перевести дух. Я скористався ним, аби все роздивитися уважно й без поспіху. Чуже озброєння, темрява бліндажів, строкатий вміст ранців — все було нове й загадкове. Я напхав кишені французькими набоями, відстібнув м'яку, як шовк, плащ-палатку, заволодів обгорнутою синім сукном польовою флягою, аби через три кроки все знову викинути. Дуже гарна смугаста сорочка, яка лежала серед розкиданих офіцерських речей, спокусила мене, тож я миттю зняв з себе однострій і з голови до ніг зодягнутися в нову білизну. Якою втіхою було приємний лоскіт свіжого льону на шкірі!

Отак прибравшись, я підшукав собі в траншеї місцинку на осонні, вмовстився на балку й розпорів багнетом бляшанку з м'ясом, аби поснідати. А потім запалив люльчину й погортав розкидані повсюди французькі журнали, які, як було видно з дати, лише напередодні прислали в окопи з *Вердену*.

Досі здригаюся, згадуючи, як під час цього сніданку я намагався розібрати якийсь дивний маленький пристрій, що лежав переді мною на дні окопу. З незбагнених причин я чомусь був вирішив, що це «штурмовий ліхтар», і щойно пізніше до мене дійшло, що та штука, якою я бавився — це граната без запобіжника.

На тлі цього затишшя все виразніше гриміла німецька батарея, розташована у підліску одразу за траншеєю. Ворожа відповідь не забарилася. Раптом я зірвався на ноги від страшного вибуху в себе за спиною і побачив, як зметнувся вгору стрімкий конус диму. Ще необізнаний зі звуками війни, я не годен був відрізнити свист, сичання й тріск наших гармат від нищівного бахкання ворожих снарядів, що сипалися з дедалі коротшими проміжками, та укласти собі все це в якусь цілість. Передовсім я ніяк не міг збагнути, чому снаряди летять звідусіль, так що їх шиплячі траєкторії на позір безладно перехрещуються над лабіринтами коротких траншей, по яких нас розкидало. Ці наслідки, причин яких я не бачив, непокоїли й займали мої думки. Механізм бою для мене, недосвідченого рекрута, був незбагнений. Вияви рушійних сил бою здавалися мені дивними і взаємно не пов'язаними, як події на іншій планеті. При цьому я, по суті, аніскільки не боявся; я був свято переконаний у своїй невидимості, тож навіть не припускав, що в мене ціляться і можуть влучити. Повернувшись в такому настрої до своєї чоти, я з цілковитою байдужістю став розглядати передній край. То була відвага недосвідченості. В записнику, як це згодом стане звичкою в подібні дні, я занотував години, коли обстріл посилювався та вщухав.

Коло полудня артилерійський вогонь переріс у нестримний танок. Навколо нас безперервно спалахувало. Змішувалися білі, чорні та жовті хмаровища. З особливо жажливою силою розривалися снаряди, з яких валив чорний дим і які старі вояки називали «американками» або «вугільними ящиками». Поміж ними цвіркотіли десятки запалів зі своєрідним тьохканням, що нагадувало спів канарки. Маючи вирізи, з яких трелями виривалося повітря, вони проносилися над затяжними приборями вибухів, немов мідні куранти чи якогось рідкісного виду механічні комахи. Дивно було й те, що малі лісові пташки,

здавалося, зовсім не переймалися тим стоголосим ревищем; вони мирно сиділи собі над пасмами диму в потрошеному гіллі. У хвилини затишшя чулися їхні заклики й безтурботне щебетання, ба навіть, здавалося, ця повільність звуків, що шумує довкруги, ще більше їх надихає.

Коли обстріл щільнішав, бійці короткими вигуками закликали один одного до пильності. У відкритій моєму зору ділянці траншеї, зі стін якої вже в кількох місцях були вирвані брили глини, панувала цілковита бойова готовність. Зняті з запобіжників рушніці стирчали з бійниць, а стрільці уважно стежили за оповитим димом переднім краєм. Іноді вони зиркали вправо-вліво, аби пересвідчитися, що зв'язок не втрачено, й усміхалися, зустрівшись поглядом зі знайомим.

Я сидів з одним товаришем на видовбаній у глиняній стіні окопу лаві. Раптом дошка бійниці, через яку ми вели спостереження, лунко тріснула й між нашими головами в глину врзалася куля.

Поступово з'являлися й поранені. Хоч і неможливо було побачити, що діється в лабіринтах траншей, але все частіший крик «Санітара!» свідчив, що обстріл не минувся без наслідків. Час від часу виринала кваплива постать зі свіжою, видимою здалеку білою пов'язкою на голові, шиї чи руці, й розчинялася швидко в напрямку тилу. Обробляти треба було будь-яку, навіть невинну рану, бо згідно з давнім воєнним забобоном легке поранення часто є передвісником важкого.

Мій товариш, доброволець Коль, зберігав воістину нордичну незворушність, що була наче створена саме для таких випадків. Він жував і розминав цигарку, що ніяк не хотіла запалюватись, та й взагалі мав дещо заспаний вираз обличчя. Він не втратив незворушності й тоді, коли за нашою спиною раптом вперіщило так, ніби пальнули з тисячі карабінів. З'ясувалося, що від обстрілу спалахнула лісова пожежа. Високе полум'я з тріском полізло стовбурами вгору.

В часі цих подій мені не давали спокою дивні турботи. Бо я заздрив старим «Левам з Перту» через те, що вони пережили у «Відьомському казані», а я, через перебування в Рекуврансі, того не зазнав. І тому, коли «вугільні ящики» особливо жваво летіли в наш бік, я іноді питаю Коля, який був учасником тих боїв:

«Скажи, це, як у Перті?»

На моє розчарування він щоразу, недбало відмахуючись рукою, відповідав:

«Та де там!»

Коли ж обстріл посилювався настільки, що наша глиняна лавка під розривами цих чорних чудовиськ заходила ходором, я знову закричав йому у вухо:

«Ну, а тепер?»

Коль був дуже сумлінний солдат. Він спершу встав, прискіпливо роззирнувся довкола, а тоді, на мою превелику втіху, ревнув у відповідь:

«Десь майже так!»

Ця відповідь наповнила мене дурнуватою радістю, адже підтвердила мою участь у першому справжньому бою.

У цю мить з-за рогу нашої ділянки з'явився якийсь чоловік: «За мною наліво!» Ми передали наказ далі й рушили вздовж оповитої димом позиції. Тепер якраз повернулися розносники їжі, й сотні покинутих казанків парували на бруствері. Кому тепер було до їди? Маса поранених з просякнутими кров'ю пов'язками і збудженими від бою блідими лицами протискалася попри нас. Передчуття важкої години нестримно наростало. «Обережно, товариші, моя рука, моя рука!» «Вперед, вперед, чоловіче, не відставай!»

Я впізнав лейтенанта Зандфоса, що в цілковитій прострації, з витріщеними очима метався вздовж окопу. Довга біла перев'язь на шиї надавала йому якогось дивовижно безпорадного вигляду, і, мабуть, саме тому він нагадав мені в ту мить качку. Я дивився на нього, наче уві сні, в якому страшно з'являється у смішній поставі. Відразу після цього ми пробігли повз полковника фон Опена, який, тримаючи одну руку в кишені френча, давав якісь вказівки своєму ад'ютанту. «Ага, то в цьому таки є якийсь сенс і лад», — промайнуло мені в голові.

Траншея закінчувалася в лісі. Ми нерішуче зупинилися під велетенськими буками. З густого підліску виринув наш чотний, лейтенант, і крикнув найстаршому підофіцерові: «Накажіть розсипатися по місцевості в напрямі заходу сонця і зайняти позицію. Донесення скеровувати мені в бліндаж біля галявини». Проклинаючи все на світі, той перебрав командування.

Ми розтягнулися і залягли в очікуванні у пласких заглибинах, викопаних попередниками. Наші жартівливі перегукування зненацька обірвало завивання, від якого у жилах стигла кров. За двадцять метрів позаду нас з білої хмарки, зметнувшись вихором, злетіли грудки землі й заляскали високо в гіллі. Багатократне відлуння прокотилося лісом. Очі залякло витріщились одне на одного, тіла в гніткому відчутті цілковитої безпомічності втиснулися в землю. Снаряд летів за снарядом. Ядучі гази поповзли підліском, курява оповила верхівки, дерева й гілки, шумуючи, валилися долі. Зачулися крики. Ми підхопились і побігли навмання, гнані спалахами й оглушливими ударними хвилями, від дерева до дерева, шукаючи прихистку, як загнана звірина, кружляючи навколо велетенських стовбурів. У бліндаж, до якого побігло багато бійців, і куди заодно кинувся і я, прямим попаданням влучив снаряд, зірвавши в повітря балкове перекриття, так що грубезні колоди тільки замиготіли в повітрі.

Ми з підофіцером засапано, як білка, в яку кидають камінням, стрибали навколо великого бука. Автоматично, гнаний все новими й новими вибухами, я біг за своїм начальником, який час від часу озиралось, дико витріщався на мене і кричав: «Що то за штучки? Ну що то за штучки?» Раптом у розгалуженому кореневищі щось зблиснуло, і удар у ліве стегно повалив мене на землю. Мені здалося, що то вцілила грудка землі, але тепло рясного струменя крові явно свідчило, що я поранений. Пізніше з'ясувалося, що гострий осколок, сила удару якого була пом'якшена моїм гаманцем, вривався у м'яку тканину. Тонкий поріз, що, перш ніж пошкодити м'яз, розщепив не менш як дев'ять верств грубої шкіри, був завданий, неначе бритвою.

Я скинув ранець і помчав до окопу, з якого ми вийшли. Зусібч з обстрілюваного ліску до нього променями стікалися поранені. Прохід був жахливо загромождений важкопораненими та вмирущими. Оголена до пояса постать з роздертою спиною прихилилася до стінки окопу. Інший, в якого з потилиці звисав трикутний клопоть, невпинно випускав пронизливі, розпачливі зойки. Тут панував великий Біль, і я вперше, мов крізь демонічну щілину, зазирнув у безодню його володінь. А снаряди все рвалися й рвалися.

Я остаточно втратив самовладання. Розштовхуючи всіх безоглядно на своєму шляху, я кинувся бігти й виліз нарешті, в поспіху кілька разів упавши назад, з пекельної тисняви окопу на волю. Я мчав, мов оскаженілий кінь, крізь густий підлісок, через дороги та галявини, аж поки не впав, непритомний, в якомусь ліску біля Великої Траншеї.

Вже темніло, коли, прочісуючи терени, надійшли два санітари. Вони поклали мене на ноші й занесли до вкритого стовбурами санітарного бліндажу, в якому я, щільно затиснутий поміж багатьох поранених, провів ту ніч. Виснажений лікар стояв серед маси людей, що невпинно стогнали, перев'язував, робив уколи і спокійним голосом давав розпорядження. Я накрився шинеллю одного з загиблих і провалився в сон, пронизуваний химерними видіннями початкової гарячки. Раз я прокинувся серед ночі й побачив при світлі ліхтаря, що лікар і досі працює. Якийсь француз без упину видавав пронизливі крики, і роздратований голос поряд зі мною невдоволено буркнув: «От вже французи! Їх хлібом не годуй — тільки дай покричати!» А тоді я знову заснув.

Наступного ранку, коли мене виносили, осколок продірвав парусину нош просто в мене між коліними.

Разом з іншими пораненими мене повантажили на одну із санітарних машин, які постійно курсували між полем бою і головним перев'язочним пунктом. Ми прожогом перескочили через Велику Траншею, яку й досі сильно обстрілювали. За сірими брезентовими перегородками ми наосліп їхали крізь небезпеку, що супроводжувала нас гупанням велетенських кроків.

На одній із носилок, на яких нас, мов хлібини у піч, запихали до машини, лежав, нестерпно потерпаючи від мук, якийсь чоловік з простріленим животом. Він благав нас усіх по черзі пристрелити його з санітарового пістолета, що висів у машині. Ніхто не відповідав. Мені ще належало спізнати це відчуття, коли кожен струс під час їзди молотом спадає на важку рану.

Головний перев'язочний пункт був облаштований на лісовій галявині. Довгі ряди розкиданої по землі соломи ховалися під шатром із гілля. З напливу поранених легко було здогадатися, що відбувається якась значна битва. На вид головного лікаря, що серед всієї цієї кривавої метушні перевіряв справність своєї служби, в мене знову з'явилося те важко описуване відчуття, яке буває, коли бачиш людину, що, незважаючи на повсюдні жахіття і потрясіння елементарних основ, з мурашиною холонокровністю займається розбудовою свого ладу.

Підкріплений найдками з напоями, я лежав, курячи цигарку, на своєму снопі соломи в довгому ряду поранених, у тому легкому настрої, який з'являється, коли складеш іспит — хай не бездоганно, але таки склав. Уривок розмови, підслуханої поряд, змусив мене замислитися.

«А з тобою що, друже?»

«Сечовий міхур прострілений».

«Дуже боляче?»

«Та ні, не страшно. Але що з таким більше не повоюєш...»

Ще перед полуднем нас доправили на збірний пункт поранених у церкві села Сен-Моріс. Там уже стояв під парою лазаретний потяг, який довів нас за два дні до Німеччини. Зі своєї полиці я побачив поля, на яких вже панувала весна. Нами сумлінно опікувався тихий чоловік, приват-доцент філософії. Перша послуга, зроблена ним, полягала в тому, що він цезориком розітнув мені на нозі чобіт. Є люди, наче створені помагати іншим: вже сам вигляд його при нічнику, за читанням книжки, діяв на мене цілюще.

Потяг довів нас до Гайдельберга.

На вид некарських пагорбів, убраних вінками квітучих вишень, я пережив сильне відчуття вітчизни. Який же прекрасний цей край, з певністю вартий того, щоби пролити за нього кров і померти. Я ще ніколи так не відчував його чару. Добрі й поважні думки приходили мені, і я вперше відчув, що війна — це щось більше, ніж просто велика пригода.

Битва під Лез Епаржем була для мене першою. І виявилася вона зовсім іншою, ніж я сподівався. Я брав участь у великих бойових діях, так і не побачивши в лице жодного супротивника. Лиш набагато пізніше я пережив зіткнення — апогей битви, коли у відкритому полі хвилі штурму на кілька вирішальних, убивчих миттєвостей розривають хаотичну порожнечу поля бою.

ДУШІ Й МОНШІ

Рана за чотирнадцять днів загоїлася; мене виписали в запасний батальйон у Ганновері, й звідти я, аби знову звикнути ходити, вирушив у коротку відпустку додому.

«Чому б тобі не податися на *фанен-юнкера*⁸?», — запропонував батько, коли якимось у перші дні ми йшли перед полуднем садом, роздивляючись, як на деревах бубнявіє брость; і я вволив його бажання, хоч мені й на початку війни здавалося значно привабливішим бути простим стрільцем, відповідальним тільки за себе.

Отож, мене послали в полк у Деберіц, на підфіцерські курси, звідки я за шість тижнів вийшов уже у званні фенриха-хорунжого. Сотні молодих людей, що стікалися сюди з усіх німецьких племен, засвідчували, що ця країна ще не відчуває браку добірної військової сили. Коли в Рекуврансі я проходив індивідуальне навчання, то тут ми вправлялися в різних способах пересувати на терені невеличкі підрозділи.

⁸ Фанен-юнкер (нім. *Fahnenjunker*) — військовий чин, який присвоювався після завершення однорічної військової служби та успішного закінчення офіцерського вишколу, прирівнювався до звання унтер-офіцера.

У вересні 1915 року я повернувся в полк. Висів з потяга в селі Сан-Лежер, осідку штабу дивізії, і вже на чолі невеличкого резервного відділення рушив пішки в Душі, місце розташування полку. Перед нами повним ходом розгортався осінній наступ французів. Фронт довгою хвилястою хмарою здіймався над розлогою місцевістю. Над нами стрекотали кулемети повітряних ескадриль. Іноді, коли геть уже над нашими головами пролітав якийсь французький літак, строкаті кокарди якого, здавалось, мов велетенські очі метелика, обмацують землю, ми з нашим невеличким загonom, щоб залишатись непоміченими, ховалися під придорожніми деревами. Зенітки прокреслювали в небі довгі шнури білих пухирців; то тут, то там, зі свистом спадаючи в ріллю, вдаряли осколки.

Цей невеличкий марш одразу дав мені нагоду застосувати новонабуті знання. Очевидно, нас вистежили з одного з численних аеростатів, жовті оболонки яких сяяли на заході, бо саме коли ми вже збиралися повернути в село Душі, перед нами зметнувся чорний конус вибуху. Набій влучив у вхідну браму невеличкого сільського цвинтаря, що лежав при самій дорозі. Тут я вперше пізнав ту мить, коли у відповідь на несподівану обставину необхідно прийняти рішення.

«Наліво — розосередитись, марш, марш!»

Колона спішно розсипалася по полю; я наказав їм знову зібратися по лівій стороні й широкою дугою повів у село.

Душі, місце розташування 73 стрілецького полку, було селом середньої величини, яке ще не надто постраждало від війни. Це положене в хвилястому краєвиді Артуа місце на всі півтора року позиційної війни у тій місцевості стало для полку другим гарнізоном, місцем відпочинку й зміцнення по тяжких боях і праці на передовій. Як часто зітхали ми з полегшею, коли крізь темну дощову ніч назустріч нам з краю села мерехтіло самотнє світелко! Адже ми знову мали дах над головою і невибагливе, зате спокійне ложе в сухому приміщенні. Можна було просто спати собі без думки, що це необхідно про запас, кожні чотири години знову виходити в ніч, без постійного очікування нападу, яке переслідувало навіть уві сні. Немов новонароджені, почувалися ми у перший день відпочинку, викупавшись і вичистивши мундир від бруду окопів. На сусідній галяві вправлялись у муштрі й гімнастиці, щоб розрухати застояні кості й знову пробудити відчуття спільноти в людей, що стали відлюдьками у довгих нічних вартах. Це давало наснагу для нових, сповнених поневірянь днів. Попервах роти позмінно виходили на передову для нічного копання шанців. Згодом, за розпорядженням нашого завбачливого полковника фон Опена, від цього подвійного навантаження відмовилися. Надійність позиції спирається на свіжість і невичерпану мужність її захисників, а не на облаштування заплутаних підхідних шляхів чи глибину бойової траншеї.

У вільні години Душі пропонувало своїм сірим мешканцям кілька джерел відпочинку. В численних їдальнях ще було вдосталь їжі й питва; була тут кімната-читальня, кав'ярня, а пізніше навіть вигадливо вбудоване в стодолу кіно. Офіцери мали першорядно обладнане казино й кегельбан в саду при будинку пароха. Часто влаштовувалися ротні гуляння, на яких офіцери й залога за давнім добрим німецьким звичаєм змагалися, хто кого переп'є. Не можу не згадати й святкових учт із нагоди забою худоби, задля яких ротні свині, добряче відгодовані на відходах з польових кухонь, мусили розпрощатися з життям.

Оскільки населення досі жило в селі, обмежений простір використовували в кожен помислений спосіб. В садах була зведена частина бараків і житлових бліндажів; великий фруктовий сад серед села перетворили на церковну площу, інший, так звану площу Емміха — на парк розваг. На площі Емміха у двох накритих дерев'яними колодами бліндажах розмістилися голярня й зубний кабінет. Велика галявина коло церкви слугувала кладовищем, до якого майже щодня марширувала рота, під звуки хоралу проводжаючи в останню путь одного або й кількох товаришів.

Так за рік з маленького, напівзруйнованого сільця виросло, мов велетенський паразит, ціле військове місто. За ним ледве можна було розгледіти давній мирний образ. В сільському ставку драгуни купали своїх коней, в садах вправлялася у муштрі піхота, на галявинах

лежали і засмагали солдати. Всі цивільні установи занепадали, і тільки те, що належало війні, утримували в порядку. Так для ліпшого призначення завалили або повіривали всі паркани й живоплоти, натомість на кожному розі виблискували великі вказівники з напрямками доріг. Дахи провалювалися, хатній реманент потроху йшов на розпал, — і водночас з'являлися переговорні пристрої та електропроводи. Прямо із земляних льохів викопували штольні, щоб забезпечити мешканцям надійні сховища при обстрілах; вибрану землю недбало громадили в садах. По цілому селі не лишилося ні меж, ні власних володінь.

Французьке населення розмістили в казармах на виході з села в напрямку Монші. Діти бавилися на ганках напіврозвалених хат, а скоцюрблені старці пробиралися крізь цей новий устрій, що беззастережно відчужив їх від місць, де вони провели все своє життя. Молоді люди мушили щоранку відмічатися у місцевого коменданта, старшого лейтенанта Оберлендера, який розподіляв їх на роботи з розмітки села. З місцевими ми мали справу тільки тоді, коли приносили їм на прання свої речі або купували в них масло та яйця.

Серед незвичних образків цього солдатського міста були двоє малих осиротілих французів, що прибилися до нашої частини. Ці хлопці, одному з яких було, либонь, вісім, а другому — дванадцять років, були зодягнені в суцільні сірі польові однострої і говорили плинною німецькою. Своїх земляків, набравшись від наших солдат, вони називали зневажливо «жанами». Їх заповітним бажанням було вийти зі «своєю» ротою на позицію. Вони мали бездоганну виправку, віддавали честь начальству, при перекличці ставали на лівий фланг і просились у звільнення, коли разом з кухарчуками хотіли податися на закупи до *Камбре*. Коли другий батальйон вирушив на кількатижневе навчання в Кеан, один із них, на ім'я Луї, за наказом полковника фон Оппена, мав залишатися в Душі; його й справді не бачили на марші, та по прибутті батальйону на місце він, вишкірений по вуха, вискочив із вантажного фургону, в якому переховувався. Кажуть, старшого потім послали до Німеччини в підфіцерську школу.

На відстані неповної години ходи від Душі лежало Монші-о-буа, село, де розмістили дві резервні полкові роти. Восени 1914 року воно стало мішенню запеклих боїв, опинилося врешті в німецьких руках, і бої в тісному півколі довкруги розвалили колись заможного села поступово завмерли.

Тепер будинки стояли спалені й розбомблені, здичавілі садки були поорані снарядами, а фруктові дерева понівечені. Кам'яні завали окопами, колючим дротом, барикадами й бетонними дотами облаштовані для оборони. По вулицях можна було вести кулеметний вогонь з бетонної оборонної споруди, так званого «укріплення Торґау», що стояла посередині села. Іншим опорним пунктом було «укріплення Альтенбург» — польова фортифікаційна споруда праворуч від села, в якому знайшла пристановище чота резервної роти. Важливою для оборони була також копальня, з якої в мирні часи брали крейдяник для будівництва хат, і яку ми відкрили цілком випадково. Ротний кухар, якому впало в криницю відро, спустився за ним униз і виявив діру, яка розширювалася на подобу печери. Місце ретельно обстежили, і після того як був пробитий другий вхід, цей простір перетворився для великої кількості бійців на захищене від бомб житло.

На самотній височині, дорогою до Рансару, стояла руїна, колишня корчма, із-за розлогого виду, який відкривався звідти на фронт, названа «Бельвю» — місце, що, попри свою небезпечність, якось вабило мене до себе. Доки сягало око, простягався вимерлий край, з мертвими селами, сполученими дорогами, по яких не котилося жодне авто, не виднілося ані живої істоти. Десь на задньому тлі мріли обрії Арраса, покинутого міста, а трохи праворуч виблискували крейдяні вирви від велетенських вибухів мін у Сан-Елюа. Пустинними були й порослі бур'янами поля, над якими волочилися великі тіні хмар, а туго сплетена мережа траншей розпускалася жовтими й білими петлями, плавно переходячи в під'їзні шляхи або валки залізничних потягів. Лиш там, то сям курився дим снаряда, наче пожбурений вгору примарною рукою, і розсіювався на вітрі. Або ж великою, білою сніжинкою, що повільно танула в повітрі, зависала над пусткою хмарка шрапнелі. Лик цього краєвиду був похмурий і химерний, війна стерла з місцевості весь її чар, закарбувавши взамін свої залізні риси, що

наводили жах на самотнього спостерігача.

Покинутість і глибоке мовчання, вряди-годи перебиване глухим відгомоном гармат, ще більше підсилювало сумовите видовище руйнування. Роздерті ранці, уламки рушниць, всіяке клоччя, а поміж тим, — моторошним контрастом, — якась дитяча іграшка, запали гранат, глибокі вирви від снарядів, пляшки, рільничий реманент, розмотлошені книжки, потрошене домашнє начиння, діри, в таємничій темряві яких вгадувалися льохи, де, можливо, лежали трупи нещасних домочадців, обгризені завзятими полчищами щурів, самотнє персикове деревце, що, позбавлене підтримки мурів, благально простягнуло руки, в стайнях на ланцюгах ще досі висіли кістяки свійських тварин, на спустошених городах — могили, між ними, заховані в високих бур'янах, зеленіють цибуля, полин, ревінь і нарциси, на сусідніх полях — хлібні скирти, на верху яких вже буяє проросле збіжжя, — і все це розітнуте навпіл напівзасипаною траншеєю, оповите запахом пожежі й тління. Понурі думки лізуть в голову воїнові в таких місцях, коли він замислюється про тих, хто ще недавно тут мирно собі жив-хазяйнував.

Бойова позиція пролягала, як я вже повідомляв, вузьким півколом довкруги села і з'єднувалася з ним рядом траншей. Вона складалася з двох відрізків: Монші-Південь і Монші-Захід. А ті, своєю чергою, були поділені ще на шість ротних ділянок — від «А» до «F». Така дугоподібна форма надавала англійцям добрі можливості для фланкування, що вони вправно й використовували, завдаючи нам важких втрат. Для цього їм слугувала схована відразу за їхньою лінією гармата, що лупила дрібною шрапнеллю, а звук від її пострілу й попадання зливався для вуха в один тон. Мов серед ясного неба на всю довжину траншеї зблискував рій свинцевих куль, доволі часто забираючи життя постового.

А тепер для початку перейдемося стрілецьким окопом, таким, як він був на той час, щоб унаочнити собі деякі, неодноразово вживані мною, вирази.

Аби потрапити на передову, коротко звану «рвом», треба пройти одним із численних підхідних шляхів або траншей, призначених для забезпечення прикритого виходу на бойову позицію. Ці окопи, часто дуже довгі, підводять до ворога, однак їх, щоб неможливо було прострілювати уздовж, викопують зигзагами або хвилеподібно. Після п'ятнадцятихвилинного просування перетинаємо другу лінію, що перебігає паралельно до першої, де має тривати спротив, якщо бойовий «рів» захопить противник.

Сама ж бойова траншея, як видно з першого погляду, відрізняється від тих німецьких укріплень, що з'явилися на початку війни. Це вже давно не просто рів: він тягнеться на глибині у два, а той три людських зрости від поверхні землі. Тобто оборонці рухаються ним, як підшоною шахти; коли треба вести спостереження за переднім краєм або відкрити вогонь, вони приступками або широкими дерев'яними драбинами виходять на постовий поміст — довгу лаву-банкет, вбиту в землю таким чином, що той, хто на ній стоїть, на голову вистає над рівнем землі. Кожен стрілець стоїть на помості у своєму окопчику — більш чи менш укріпленій ніші, голова прикрита верствами мішків з піском або сталевим щитом. Спостереження, власне, ведеться через крихітні бійниці, крізь які просунуті дула рушниць. Великі маси землі, вибрані з рову, валом насипані позаду лінії, що одночасно формує і захист з тилу; на цьому земляному насипі встановлені кулеметні помости. З чільного боку траншеї землю, натомість, старанно усувають, аби поле для стрільби залишалось відкритим.

Перед траншеєю багатократними лініями тягнеться загородження — покручене плетиво з колючих дротів, покликане затримати нападника, аби його можна було спокійно розстрілювати з постових ніш.

Загородження поросло високими травами, бо на спустошених полях вже селиться нова, чужорідна рослинність. Дикі квіти, що зазвичай поодинокі цвітуть серед збіжжя, взяли тут гору; де-не-де вже буяють низенькі чагарі. Заросли й дороги, хоча ще виразно видніються, рясно вкриті круглими листками подорожника. В цих хащах добре почуваються птахи — куріпки, чії дивні кличі часто чути ночами, чи жайворонки, багатоголосий спів яких з першим промінням лунає над траншеєю.

Аби бойову траншею неможливо було прострілювати з флангів, її проведено меандрами,

тобто вона ніби рівномірними виступами відходить назад. Ці відведені назад відрізки утворюють траверси, звані також поперечинами, які мають затримувати постріли збоку. Тобто зі спини боєць захищений тильним траверсом, з боків — поперечинами, а передня стінка траншеї слугує йому за бруствер.

Для відпочинку призначені бліндажі, які поміж тим зі звичайних земляних нір перетворилися на справжні закриті житлові приміщення, з балковими стелями й обшитими дошками стінами. Заввишки бліндажі приблизно в людський зріст і вкопані в землю так, що підлога їх лежить врівень з підшовою окопу. Балочна стеля в них присипана зверху ще верствою землі, здатною витримати пряме влучання легких снарядів. Однак при важкому обстрілі сидиш тут, як у мишоловці, тому краще пошукати сховку в глибині штольні.

Штольні укріплені міцними дерев'яними рамами. Перша вставлена у передню стінку траншеї на висоті підшви й творить вхід до штольні; кожна наступна на дві долони глибша, так що швидко досягається необхідна глибина укриття. В такий спосіб виникають сходи до штольні; і на тридцятій сходинці маємо дев'ять, а то й, враховуючи глибину траншеї, навіть дванадцять метрів землі над головою. Тепер прямо або під прямим кутом до сходів встановлені дещо більші рами; вони й утворюють житлове приміщення. Через поперечні з'єднання виникають підземні переходи; викопані у бік ворога відгалуження слугують для прослуховування або мінування.

Усе це слід уявляти собі як потужну, на позір ззовні вимерлу земляну фортецю, в нутрошах якої триває невпинна служба, варта й робота, і де за тривогою у лічені секунди кожен уже стоїть на своєму посту. Не варто, однак, вимальовувати собі тутешній настрій аж надто романтично; тут радше панує певна сонливість і тяжкість, яка береться від близького контакту з землею.

Мене приділили до шостої роти, і вже через кілька днів після прибуття в якості командира загону я вирушив на позицію, де мені одразу ж влаштували прийняття вогнем англійських кульових мін. То були набой з міцного заліза, з держакми, начинені вибухівкою, що за формою нагадували кулі, відрізані від стофунтової гантелі. Звук їхнього пострілу був тупий та невиразний і часто маскувався під кулеметний вогонь. Тому-то для мене було так моторошно, коли зненацька зовсім поруч траншею освітило полум'я, а нас струснуло лихою ударною хвилею. Мене швидко затягли у бліндаж нашого відділення, до якого ми саме дійшли. Сидячи всередині, ми відчули ще п'ять чи шість струсів від мінних розривів. Міна ця, власне, не розривається, вона «сідає»; тож цей неквапний вид руйнування дуже прикро діє на нерви. Коли наступного ранку я вперше при світлі пройшовся траншеєю, то побачив, що ці великі розряджені кулі, прив'язані за держакми, висять скрізь при входах до бліндажів як гонги на випадок тривоги.

Відрізок «С», на якому перебувала наша рота, був найдалі з усього полку висунутий вперед. В особі нашого ротного, лейтенанта Брехта, що з початком війни приспів з Америки, ми мали людину якнайвідповіднішу для оборони такого місця. Він любив небезпеку й поліг у бою.

Життя в окопі суворо впорядковане; зараз я подам перебіг одного дня, схожого на всі інші, що тягнулися вісімнадцять місяців поспіль, якщо тільки звична перестрілка не перетворювалась у щільну завісу вогню.

День у стрілецькому окопі починається щойно з настанням присмерку. О 7 годині хтось із мого відділення будить мене з пообіднього сну, яким я запасаюся з огляду на неминучість нічної варти. Я підперізуюся, вкладаю до кобури пістолет-ракетницю, підвішую гранати й виходжу з більш-менш затишного бліндажа. При першому проходженні добре знайомого ротного відрізка пересвідчуюся, що всі постові на своїх місцях. Тихим голосом обмінюємося паролем. Тим часом вже западає ніч, і перші ракети сріблясто злітають у небо, тоді як напружені очі чіпко вглядаються у передній край. Між покиданими на укритті консервними бляшанками шарудить шур. До нього, попискуючи, приєднується другий, і вже незабаром тут аж кишить меткими тінями, що стікаються сюди зі зруйнованих сільських погребів або розстріляних штолень. Полювання на них — улюблена розвага серед нудьги постової служби.

Викладаємо скибку хліба як приманку й цілимося в неї з рушниць, або засипаємо в щурячі нори порошу зі снарядів, що не вибухнули, й підпалюємо. Щурі з підсмаченим хутром з вереском вискакують назовні. Це огидні, обридливі створіння. Мені все лізе на думку їхня потаємна діяльність з осквернення трупів у льохах села. Яюсь, коли однієї теплої ночі я йшов через руїни Монші, їх повилазило зі сховків така сила-силенна, що земля перетворилася на живий килим, то тут, то там помережений білим хутром альбіноса. Перебралося в окопи зі зруйнованих сіл і кілька котів; вони люблять близькість людини. Великий білий котяра з простреленою передньою лапою часто нипає по нічийній території і, здається, вчає до обох сторін.

А втім, я ж говорив про окопну службу. Ми любимо тут потеревенити, язик легко розв'язується, щоб яюсь заповнити темну ніч і нескінченний час. Тому я зупиняюся біля знайомого вояка або якогось підфіцера і з невсипною увагою вислуховую тисячі його абищиць. Часто мене, як хорунжого, втягає у приязну розмову черговий офіцер, якому так само маркотно. Ба, він навіть поводить себе цілком по-товариськи, говорить тихо і з жаром, викладаючи свої таємниці й бажання. А я радо на це пристаю, бо й на мене тиснуть ці тяжкі, чорні вали окопу, бо і я тужу за теплом, за чимось людським у цій моторошній самотині. Краєвид уночі випромінює яюсь дивну холоднечу; і ця холоднеча духової природи. Отож починає теліпати, коли перетинаєш яюсь з незайнятих ділянок траншеї, куди заходять лише патрулі; і цей мороз за шкірою переростає, коли перебираєшся за колючу загороду і входиш на нічийну землю, у легкі дрижаки з клацанням зубів. Те, як романісти описують це клацання зубами, здебільшого не відповідає правді; тут немає нічого навалного, воно радше нагадує слабкий електричний струм. Часто його взагалі не помічаєш — так само, як не помічаєш розмовлянь уві сні. Й до речі, воно негайно минає, коли справді щось трапляється.

Розмова сходить нанівець. Ми потомились. Апатично прихиляємося до поперечини й втуплюємося поглядом у цигарку, що жаріє у темряві.

На морозі ми, зігріваючись, пританцьовуємо, так що тверда земля від тупоту аж бринить. У холодні ночі чути невпинний кашель, що відлунує далеко навкруги. Часто цей кашель, коли повзеш плазом в нейтральній смузі, є першою ознакою ворожої лінії. Іноді вартовий насвистує чи мугикає собі під ніс яюсь пісеньку, і це справляє зловісний контраст, коли крадешся до нього з убивчим наміром. Часто йдуть дощі, тоді стоїш понуро з піднятим коміром шинелі під навісом на вході до штольні й вслухаєшся в монотонне цяпотіння крапель. А щойно зачуєш кроки начальника по мокрому днищу окопу, притьмом зриваєшся, відходиш далі, різко обертаєшся, клацаєш підборами й доповідаєш: «Підфіцер окопної служби. На ділянці нічого нового!» Бо стояти на входах до штольень заборонено.

Думки блукають. Дивишся собі на місяць і думаєш про гарні затишні дні вдома чи про велике місто десь там ген-ген, де саме в цю пору люд висипає з кав'ярень, а ряди ліхтарів освітлюють жваве нічне життя центральних вулиць. Здається, це просто тобі колись наснилося — так воно неймовірно далеко.

Аж раптом перед окопом яюсь шарудіння, бренькнули тихо два дроти. Мрії умент розлітаються, всі змисли загострені аж до болю. Вибираєшся на пост, стріляєш із ракетниці: ані шелесне. Мабуть, заєць або куріпка.

Часто чути, як противник вовтузиться при своїх загородженнях. Тоді мерщій стріляєш в той бік кілька разів поспіль, аж поки не спорожніє обойма. І не тільки тому, що такий наказ — ще відчуваєш при цьому яюсь особливе задоволення. «От ми їх там притисли. А, може, навіть і влучив у когось». Ми теж майже щоночі прокладаємо дроти, і теж часто маємо поранених. І шлемо тоді прокльони на цих підлих свиней, англійців.

На деяких відрізках позиції, наприклад, біля підривних камер, відстань між постерунками часом не більша тридцяти метрів. Іноді тут зав'язуються особисті знайомства; і вже впізнаєш Фріца, Вільгельма чи Томмі за тим, як він кашляє, свистить чи співає. Ми обмінюємося короткими перегуками, в яких не бракує простацького гумору.

«Гей, Томмі, ти ще там?»

«Там-там!»

«Тоді забери голову, я хочу стрельнути!»

Іноді після глухого пострілу чутно ніби якийсь лопотливий посвист. «Обережно, міна!» Всі кидаються до найближчого входу в бліндаж і затамовують подих. Міни бахають цілком інакше, набагато бентежніше, ніж снаряди. В них взагалі є щось рвучке, підступне, щось від особистої ненависті. То підступні істоти. Гранати з гранатомета — це їх мініатюрний підвид. Вони стрілами вилітають з ворожого окопу й несуть головки з червоно-брунатного металу, який, аби легше розриватися, поділений квадратами, як плитка шоколаду. Тільки-но в певних місцях зблисне нічний обрій, всі постові стрибають зі своїх помостів і ховаються. З довгого досвіду вони добре знають, де стоять гармати, скеровані на відрізок «С».

Нарешті світляний циферблат показує, що дві години спливли. А тепер мерщій будити зміну — і в бліндаж. Можливо, доставники їжі принесли листи, посилки чи якусь газету. Таке дивне відчуття, коли читаєш вісті з вітчизни з її мирними турботами, в той час коли мерехтливі тіні свічок шугають низьким, необтесаним перекрыттям. Зчистивши тріскою з чобіт найгрубішу грязюку й зсунувши її до ніжки грубо збитого стола, вкладаюся на лежак і натягаю на голову ковдру, щоб годинки чотири «порохкати», як тут в нас це прийнято називати. Ззовні по укриттю з розміреною монотонністю луплять снаряди, по моєму обличчю й руках шастає миша, не порушуючи мого сну. Та й інша посполита живність мені не допікає, бо щойно кілька днів тому ми ретельно прокурили бліндаж.

Ще двічі мене виринають зі сну, щоб я виконав службу. В часі останньої варти ясна смужка на східному небокраї позаду нас провіщає новий день. Обриси окопу виразнішають; у сірих досвітках він справляє враження невимовної пустки. Спурхує жайвір; його щебет дратує мене. Прихилившись до поперечини, з відчуттям великого протверезіння дивлюся застигло в мертвий, огорожений дротом передній край. Ці останні двадцять хвилин просто якісь безкінечні! Нарешті в траншеї забряжчав посуд підносників, що вертаються з кавою: сьома година, нічна варта закінчена.

Йду в бліндаж, п'ю каву й миюся в бляшанці з-під оселедців. Це мене бадьорить, охота подрімати минає. Та й вже о 9-й маю розподілити свою чоту на роботи й призначити завдання. Ми справжні майстри на всі руки, окоп щоднини висуває нам тисячі вимог. Ми риємо глибокі штольні, будуємо бліндажі й бетонні бункери, готуємо дротяні загороди, влаштуємо дренажні споруди, шалюємо, підпираємо, вирівнюємо, підвищуємо і втинаємо, засипаємо вигрібні ями, словом, самотужки залагоджуємо всі можливі завдання. А чом би й ні, хіба ж не всі стани й ремесла вислали сюди своїх представників? Що не вміє один — уміє інший. Ось недавно один шахтар, коли я колунався у штольні нашого відділення, взяв у мене з рук мотику і сказав: «Весь час треба лупати знизу, пане хорунжий, зверху це сміття саме посиплеться!» Дивно, що досі я не знав таких простих речей. Але тут, серед голої місцевості, де раптом постаєш перед необхідністю шукати захисту від снарядів, ховатися від вітру й негоди, збивати собі стіл і ліжко, будувати печі й сходи, дуже скоро вчишся користати зі своїх рук. І пізнаєш вартість праці руками.

О першій з кухні, влаштованій в одному з підвалів Монші, у великих посудинах, колишніх молочних бідонах і відрах з-під мармеладу, виносять обід. Харчування по-військовому одноманітне, зате щедре, за умови, якщо дорогою підносників не «вшкварило» і вони не повихлюпували половину. Після їжі трохи спимо або читаємо. Поволі наближаються ті дві години, що відведені для денної служби. Вони минають значно швидше, ніж уночі. Крізь бінокль або далекогляд спостерігаємо за добре відомою ворожою позицією, буває часто, й стріляємо по головах з оптичної гвинтівки, як по мішенях. Тільки не втрачати пильності: в англійця теж зірке око й добрі біноклі.

Один вартовий раптом падає, весь залитий кров'ю. Постріл в голову. Товариші зривають в нього з мундира перев'язочний пакет і бинтують. «То вже ніц не дасть, Віллемє». «Чоловіче, та ж він ще дихає!» Тоді надбігають санітари, щоб занести його на перев'язочний пункт. Ноші сильно вдаряються об ламані поперечини. Щойно вони зникають з очей — знов усе по-старому. Хтось притрушує червону калюжу кількома лопатами землі, — і кожен йде займатися своєю справою. І тільки якийсь новачок зі зблідлим лицем стоїть, спершись до

обшивки. Він силується збагнути, як усе сталося. Це ж так раптово, так жахливо зненацька, невимовно брутальний напад. Це ж неможливо, такого просто не може бути. Бідака, десь на тебе ще й не таке чигає...

Проте часто все навіть дуже мило. Дехто береться до діла з суто мисливським азартом. Зі зловтіхою знавців спостерігають вони за влученнями власної артилерії у ворожий окоп. «Сидів собі хлопчина!» «Чорт забирай, ти глянть, як порскає! Бідний Томмі! Ну, просто сплачешся». Такі люблять пальнути в бік ворога з гранатомета чи легкою міною, на превелике невдоволення страхопудів: «Чоловіче, лишись цих дурниць, нам і так перцю вистачає!» Але це анітрохи не перешкоджає їм постійно мізкувати, як би то якнайдалі запустити ручну гранату з власноруч сконструйованої катапульти або якоюсь пекельною машинкою уразити передній край. То вони проріжуть вузьку вуличку в загородженні перед своїм постом, заманюючи через цей зручний прохід якогось благодушного клієнта просто на дуло рушничі, іншим разом прокрадуться на той бік і прив'яжуть до дроту дзвоник, а потім смикають його за довгу мотузку, зчиняючи переполох серед англійських постових. Війна для них — забава.

Годинка пообідньої кави інколи минає по-справжньому затишно. Часто хорунжому доводиться складати товариство котромусь із ротних офіцерів. Все відбувається дуже поважно, на обрусі з мішквини виблискують навіть дві порцелянові філіжанки. Потому денщик виставляє на хисткий столик пляшку та дві чарки. Розмова стає довірливішою. Дивовижно, але навіть тут немає бажанішого предмету для розмов, аніж твій ближній. Плітки бувають тут пишним цвітом, а під час пообідніх відвідин вони завзято поширюються, майже як в невеличкому гарнізоні. Командири, товариші й підлеглі стають предметами прискіпливої критики, а нова чутка миттю облітає бліндажі чотних командирів усіх шести відрізків фронту з правого по лівий фланг. І тут не зовсім без вини офіцерів-дозорців, що з біноклями й планшетками обнишпорюють усі полкові позиції. Адже позиція роти не замкнена цілковито. Тут панує жвавий рух. У тихі ранкові години з'являються штабісти, поширюючи довкола діловитість, на прикрість простому солдату, що після останньої варті тільки-но вклався на відпочинок і тут же, на застрашливий викрик: «Командир дивізії в окопі!» знов, одягнений за уставом, вилітає зі штольні. Потім приходять офіцери-сапери, фортифікатори та меліоратори — і всі поводяться так, ніби окоп був створений винятково для їхніх спеціальних завдань. Нерадо вітають й артилериста-навідника, який хоче зняти пробу загороджувального вогню: бо щойно він забереться геть зі своїм розкладним дальноміром, якого діловито, мов жук свої вусики, виставляє то тут, то там з окопу, як одразу ж заводиться англійська артилерія, і бідному піхотинцю доводиться непереливки. Згодом приходять командири передових загонів і шанцевих підрозділів. Аж до гупої ночі сидять вони в бліндажі в чотного, п'ють грог, курять, грають в польську рулетку і врешті, як ті мандрівні щурі, змітають усе зі столу. Ще пізніше окопом, мов примара, вештається якийсь чоловічок, підкрадається ззаду до постових, кричить їм на вухо: «Газова атака!» і рахує, скільки секунд піде на вдягання протигазу. Це офіцер газового захисту. Посеред ночі ще хтось стукає в дошки дверей бліндажа: «Ви що, вже давите хропака? Ану, розпишіться мені тут хутенько за двадцять рогаток і шість рам для штольні!» Це прийшли з матеріального забезпечення. І отак, принаймні в спокійні дні, — суцільне ходження, так що аж з вуст нещасного мешканця штольні злітає зітхання: «Хоч би вже трохи постріляли, може, нарешті був би спокій». І справді, кілька важких гостинців сприяють підвищенню затишку; тоді ми лише поміж собою, і нам не докучає більше ця обтяжлива паперова тяганина.

«Пане лейтенант, дозвольте попрощатися, в мене за півгодини служба!» Надворі в останньому промінні сонця виблискують глиняні вали відрогів, окоп лежить уже в глибокій тіні. Незабаром злетить перша світлова ракета, вийдуть нічні постові.

Починається новий день окопного солдата.

БУДНІ ПОЗИЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Ось так минали наші дні в напруженому одноманітті, що перебивалось короткими перепочинками в Душі. Втім, подекуди й на позиції випадала гарна година. Часто я сидів з почуттям притульної захищеності за столом маленького бліндажу, сири, обвішані зброєю дощані стіни якого навівали думки про Дикий Захід, попивав чай, курив і читав, поки мій ординарець порався коло крихітної пічки, що наповнювала приміщення запахом підсмажених скибок хліба. Який окопний боець не знає цього настрою? Надворі, на постовому помості гупають важкі, розмірені кроки, лунає однотонний вигук, коли вартові перестрінуться в окопі. Притуплене вухо вже майже не сприймає безугавний вогонь гвинтівок, короткі удари від розривів снарядів на полі чи сичання сигнальних ракет, що повільно згасають над устям світляної шахти. Тоді я витягав з планшета записник і в кількох словах занотовував події дня.

Так з часом поставала, як частина мого щоденника, сумлінна хроніка відрізка «С», — цього невеличкого, ламаного кавальчика довгого фронту, який був тепер нашим домом, де ми достеменно знали кожен закинтий закуток траншеї, кожен завалений бліндаж. Довкола нас у насипних глиняних валах спочивали тіла полеглих товаришів, тут на кожній п'яді землі розігралась якась драма, за кожною поперечиною чигала доля, вдень і вночі, без розбору, вихоплюючи собі чергову жертву. І все ж, усі ми відчували сильну приналежність до нашого відрізка, міцно зрослися з ним. Ми знали його, коли він чорною стрічкою тягнувся крізь засніжений краєвид, коли квітуча пуца довкола нього струменіла в полудневу годину п'янкими запахами, чи коли примарна блідість повні огортала його темні закапелки, де вершили свої тасмнічі діла пискляві орави шурів. Довгими літніми вечорами ми радісно сиділи на його глиняних приступках, коли літепле повітря відносило в бік ворога діловитий стукіт чи рідну пісню; ми кидалися через балки й розрубаний дріт, коли смерть сталеві булавою гупала по окопах, а з потрісканих глиняних стін виповзав лінивий дим. Полковник не раз хотів перевести нас на якусь спокійнішу ділянку позиції, та щоразу вся рота як один просила дозволу залишитись на відрізка «С». Подаю тут короткий витяг із записів, що їх робив тоді, ночами в Монші.

7 жовтня 1915. Стояв на світанку поруч із постовим мого відділення на приступці біля нашого бліндажа, коли пострілом з гвинтівки йому зірвало картуза з чола на потилицю, навіть не зачепивши голови. В той самий час коло загородження було поранено двох саперів. Одному куля рикошетом зачепила обидві ноги, другому — прострелила вухо.

Перед полуднем постовому на лівому крилі пострілом пробило обидві вилиці. Кров тугими струменями ринула з рани. До всього лиха, на наш відрізок сьогодні ще й прибув лейтенант фон Евальд, аби сфотографувати підкоп N., що лежав на віддалі якихось 50 метрів від окопу. Коли він обернувся, щоби зійти з постового помосту, куля роздробила йому потилицю. Він помер миттєво. На приступці лежали великі шматки його черепа. Крім того, одного солдата легко поранено в плече.

19 жовтня. Відрізок середньої чоти обстріляли 15-сантиметровими снарядами. Одного бійця ударною хвилею відкинуло на стовп обшивки траншеї. Він зазнав важких внутрішніх ушкоджень, до того ж, осколок пробив йому плечову артерію. У світанковому тумані, поправляючи нашу загорожу, виявили перед правим флангом труп француза, уже, мабуть, кількамісячної давності. Уночі при натяганні дроту поранили двох наших. Гутшмід: наскрізь прострілені обидві долоні й стегно; Шефер: куля в коліно.

30 жовтня. Уночі внаслідок сильних дощів розмило всі поперечини. Змішавшись з дощівкою, вони перетворились на в'язку кашу і перетворили окоп на важкопрохідне болото. Єдина розрада, що англійцям теж не ліпше, бо видно було, як вони завзято вичерпують воду зі свого окопу. А оскільки наша позиція трохи вище, ми ще й відпомпували їм свої надлишки. До того ж, задіяли наші снайперські гвинтівки.

Стінки окопів відвалилися, відкриваючи ряд трупів з боїв минулої осені.

9 листопада. Стояв з ландштурманом Вігманом перед «укріпленням Альтенбург», коли пострілом здалека пробило його багнет, що був перекинутий через плече, і важко поранило в таз. Ці англійські кулі зі своїми наконечниками, що легко розщеплюються, — справжні (розривні) «дум-думи».

Поза тим, перебування в цьому невеличкому, схованому в красвиді земляному укріпленні, де я стою з половиною своєї чоти, дає більший простір для руху, ніж передова. Від фронту нас прикриває легке підвищення; за нами терен піднімається до Аденферського лісу. За укріпленням, п'ятдесят кроків позаду, у місці, з тактичних міркувань вибраному не найвдаліше, — наш похідний виходок, тобто сперте на два козли когутяче сідало з викопаним внизу довгим ровом. Солдат любить тут довгенько посидіти, чи то за читанням газети, чи, на манір канарок, влаштувавши спільне токовище. Тут — джерело всіляких темних чуток, що кружляють фронтом і зазвичай називаються «виходкова пошта». Однак затишок у цьому випадку, на жаль, порушений тим, що місце, хоч і не проглядається, але через пласке узвишся наражене під непрямий вогонь. В часі інтенсивного обстрілу його верхівки кулі залітають в улоговину на висоті грудей, і в безпеці можна почуватися, тільки коли розпластаєшся ниць. Тож буває, що під час одного засідання доводиться двічі, а то й тричі, більш-менш одягненим, плазом розтягатися по землі, аби не зачепило кулеметною чергою, що виграє гама над головою. Звичайно, це дає поживу для всіляких жартиків.

До розваг, які пропонує цей пост, належить і полювання на різну живність, особливо на куріпок, яких у цих запустілих полях водиться прірва. За браком дробовиків ми змушені підкрадатися до цих мало лякливих «кандидатів у казанок» зовсім близько, щоб стрелити кулею в голову, бо інакше на печеню мало що залишається. Однак слід стерегтися, аби в запалі переслідування не вийти із улоговини, бо тоді дуже легко з мисливця перетворитися на дичину, попавши під приціл з ворожих траншей.

Щурам ми ставимо тут міцні капкани. Але ці тварюки такі сильні, що з вереском намагаються вивільнитися з-під заліза; тоді ми кидаємося з бліндажів і прикінчуємо їх дубцем. Навіть на мишей, які гризуть наш хліб, ми винайшли особливий вид полювання; він полягає в тому, що в рушницю заладовується патрон, з якого висипають майже весь порох, і починають паперовими кульками.

На довершення, разом з ще одним підофіцером ми вигадали дуже потішний, хоч і не зовсім безпечний вид стрілецького спорту. В туман ми збираємо великі й малі нерозірвані снаряди, частенько вагою з центнер, їх тут не бракує. Виставляємо їх на певній відстані у рядочок, як кеглі, а потім, сховавшись за бійниці, стріляємо. І тут вже не треба обслуги, що оглядає мішені, бо влучання, тобто постріл у запальник, сам дає про себе знати страшним вибухом, який істотно посилюється, коли вибити «всю дев'ятку», тобто коли вибух поширяться на весь шерег снарядів.

14 листопада. Вночі наснилося, що мені прострелило долоню. Тому весь день чекав чогось подібного.

21 листопада. Я повів підрозділ траншейних копачів з «укріплення Альтенбург» на відрізок «С». Ландштурман Дінер став на приступку окопної стіни, щоб вигортати землю нагору. Щойно він опинився наверху, як випущений з підкопу постріл пробив йому череп навиліт, і він мертвий повалився на дно траншеї. Він був одружений, батько чотирьох дітей. Його товариші ще довго висиджували за бійницями, аби помститися кров'ю за кров. Вони плакали з люті. Здавалося, в англійцеві, що випустив смертельний постріл, вони вбачали особистого ворога.

24 листопада. Одного бійця кулеметної роти на нашому відрізку важко поранило в голову. Іншому, вже з нашої роти, через півгодини піхотний снаряд розірвав щоку.

29 листопада. Наш батальйон вирушив на 14 днів до містечка Кеан, що лежало на марші дивізії і пізніше здобуло страшну криваву славу, щоб зайнятися там навчаннями і насолоджуватися благодатями тилу. В часі тамтешнього перебування я довідався, що мене підвищили до лейтенанта й переводять у другу роту.

В Кеані та сусідніх містечках нас часто запрошували на свої тяжкі пиятики місцеві коменданти, тож ми отримали невеличке уявлення про майже необмежену владу, з якою ці сільські князьки панували над своїми підлеглими й місцевим населенням. Наш ротмістр називав себе королем К., і з'являвся щовечора — під привітання піднятою правицею і грімким «Хай живе король!» — в застільному товаристві, де правив, достоту як примхливий

монарх, аж до світанку, караючи будь-яке порушення супроти етикету та свого вкрай заплутаного статуту черговим колом пива. Ми, фронтовики, були новачками і, звісно, нам годі було тут тягатися. Наступного дня, по обіді, вже знову бачили, як він, здебільшого в легкім тумані, їде двоколкою через свої володіння, щоби під рясні узливання Бахусові нанести візити сусіднім «королям» і таким чином гідно приготуватися до вечора. Він називав це «зробити наскок». Одного разу в нього спалахнув розбрат з «королем» села Інші, тож він вислав кінного польового жандарма сповістити про початок ворожнечі. Після численних бойових дій, в часі яких два відділення конюхів з невеличких, зміцнених колючим дротом окопів навіть закидали один одного грудками землі, «король Інші» мав необережність призволятися в їдальні К. баварським пивом, а при відвідинах самотнього місця був зненацька заскочений і взятий у полон. Довелося йому відкуповуватися велетенською боднею пива. Так закінчилися чвари двох володарів.

11 грудня я вирушив на передову, щоб зголоситися до лейтенанта Ветьє, командира моєї нової роти, яка почергово з моєю колишньою шостою утримувала відрізок «С». Застрибуючи в окоп, я вжахнувся від змін, яких зазнала позиція за час нашої чотирнадцятиденної відсутності. Вона осунулася й перетворилася на велетенську, наповнену грязюкою баюру, в якій залога вела понуро-плюскотливе життя земноводних. З тугою мені, вже вгрузлому по самі стегна, пригадалися круглі столи «короля» Кеана. Бідолашні ми фронтові свині! Майже всі бліндажі завалилися, а штольні затопило. Наступні тижні нам довелося майже невпинно працювати, щоб здобутися на сякий-такий твердий ґрунт під ногами. Тимчасово я проживав разом з лейтенантами Ветьє і Боє в одній штольні, зі стелі якої, попри підвішений під нею брезент, крапало, як із лійки, так що джурам щопівгодини доводилося відрами виносити нагору воду.

Коли наступного ранку я, промоклий до рубця, вийшов зі штольні, то не повірив власним очам. Терен, на якому дотепер лежала печать смертельної пустки, набув вигляду ярмарку. Грязюка витіснила мешканців окопів обох сторін на бруствери, і на просторі між колючими загородами вже зав'язався жвавий рух, обмін шнапсом, сигаретами, гудзиками від одностроїв тощо. Маса постатей кольору хакі, що висипала з англійських окопів, таких дотепер, здавалося, безлюдних, справляла просто приголомшливе враження, наче з'ява серед білого дня.

Раптом з другого боку пролунав постріл, і один з наших бійців загерою осунувся в багнюку, після чого обидві сторони, немов кроти, поховалися в окопах. Я вирушив на ту частину нашої позиції, що лежала навпроти англійського підкопу й закричав, що хочу говорити з офіцером. Кілька англійців і справді пішли й незабаром повернулися з головної траншеї з молодим чоловіком, який, як я достеріг у бінокль, відрізнявся від них ледь елегантнішим картузом. Ми вели перемовини спершу англійською, потім дещо плинніше французькою, в той час як солдати довкола уважно дослухалися. Я дорікнув йому за підступність, з якою був убитий один із наших, на що він відповів, що це зробила не його, а сусідня рота. *«Il y a des cochons aussi chez vous!»*⁹ — сказав він, саме коли біля його голови просвистіло кілька пострілів із сусіднього з нашим відрізку, після чого я негайно налаштувався перейти в укриття. Однак ми ще довго перемовлялися в такій манері, позначеній виявом мало не спортсменської поваги, так що наприкінці можна було б вже обмінюватись подарунками.

Щоб відновити ясність стосунків, ми, через три хвилини по завершенні перемовин, врочисто оголосили одне одному війну, і після його «Guten Abend» та мого «Au revoir!» я, на превеликий жаль моїх людей, дав залп по його захисному щиту, на що негайно дістав вогонь у відповідь, яким мені ледве не вибило з рук рушницю.

Уперше при цій нагоді мені вдалося розгледіти смугу поля перед підкопом, бо зазвичай у цьому небезпечному місці годі навіть монетку з траншеї висунути. При цьому я помітив,

⁹ «Il y a des cochons aussi chez vous!» (франц.) — «Серед вас також є свині!».

що тут-таки перед нашим дротом лежав французький скелет, білі кості якого мерехтіли з-під синього однострою. З кокард на англійських картузах ми встановили, що нашим противником був Індостансько-Лечестерширський полк.

Відразу після цих перемовин наша артилерія випустила кілька снарядів по ворожій позиції, після чого на наших очах через вільне поле пронесли чотири ноші. На мою радість, з нашого боку більше по них не стріляли.

На війні я завжди прагнув розглядати противника без ненависті та оцінювати його відповідно до проявленої відваги. Я намагався зійтися з ним у бою, щоб убити, і від нього також не сподівався нічого іншого. Коли нам до рук потрапляли полонені, я почувався відповідальним за їх безпеку й намагався зробити для них усе, що в моїх силах.

Ближче до Різдва погода ставала все безнадійнішою; довелося нам встановлювати в окопах помпи, аби хоч якось упоратися з водою. За цей багnistий період наші втрати істотно зросли. Ось знаходжу щоденниковий запис від 12 грудня: «Сьогодні в Душі поховали сімох наших, і от вже знову двох застрелили». А від 23 грудня: «Грязюка й бруд беруть гору. Сьогодні о третій ночі у вхід до мого бліндажа з громом влетів велетенський снаряд. Довелося поставити трьох людей, які ледве встигали вичерпувати воду, що водоспадом лилась у бліндаж. Наш окоп стрімко йде під воду, вона вже по пупець, просто розпач якийсь. На правому крилі показався мрець, наразі тільки ноги».

Святий вечір ми провели на позиції. Люди, стоячи в багні, затагли колядки, які англійці, втім, заглушили кулеметами. На саме Різдво ми втратили одного бійця третьої чоти внаслідок рикошету в голову. Відразу по тому англійці зробили спробу дружнього зближення, виставивши на бруствер ялинку. Однак наші озлоблені люди зрізали її кількома пострілами, на що «томмі», знову-таки, відповіли гранатометами. Отак, доволі незатишно, й минули наші Різдвяні свята.

28 грудня я знову був комендантом «укріплення Альтенбург». Того дня одному з моїх найкращих людей, стрільцеві Гону, осколком снаряда відірвало руку. Іншого, Гайдеттінга, важко поранило в стегно однією з багатьох сліпих куль, що безладно дзижчали довкола нашого розташованого у видолинку укріплення. Також і мій вірний Август Кеттлер — перший з-поміж багатьох моїх ординарців — дорогою до Монші, звідки він мав принести для мене їжу, став жертвою шрапнелі, що звалила його з пробитою трахеєю. Коли він виходив з казанками, я ще сказав йому: «Августе, дивись, не підхопи чогось дорогою». «Та де, пане лейтенанте!» А тепер мене покликали, і я побачив, як він, хриплячи, лежить на землі прямо перед бліндажем, і з кожним вдихом через рану на шиї повітря всмоктується в груди. Я розпорядився віднести його; він помер через кілька днів у лазареті. Тоді, як і ще в кількох випадках, найбільшнім для мене було відчуття, що поранений не може говорити й тільки витріщується на своїх помічників безпорадними очима зацькованого звіра.

Шлях з Монші до «укріплення Альтенбург» коштував багато крові. Він вів уздовж заднього схилу незначного пасма, що лежало приблизно п'ятсот кроків за нашою передовою. Противник, упевнившись із фотоаерозйомок, що цей шлях діючий, взяв собі за завдання через нерівні проміжки часу прочісувати його з кулеметів або засипати шрапнеллю. Хоча вздовж шляху пролягала траншея, і було суворо наказано користуватися тільки нею, всяк вештався небезпечною дорогою зі звичною байдужістю бувалого солдата, без прикриття. Зазвичай усе закінчувалося добре, та все ж щодня доля уривала собі одну-дві жертви, і за якийсь час кількість ця, врешті-решт, ставала відчутною. А ще й ті безладні кулі з усіх сторін світу, що призначали собі побачення коло самого виходка, так що не раз доводилося, ледь прикривши грішне тіло й вимахуючи газетою, тікати в чисте поле! І тим не менш, цей незамінний заклад і далі преспокійно залишався на тому самому місці.

Січень теж виявився місяцем напруженої праці. Кожен загін лопатами, відрами й помпами вичищав багнюку спочатку в безпосередній близькості до свого бліндажа, а тоді, намацавши під ногами твердий ґрунт, намагався встановити зв'язок із сусідами. В Аденферському лісі, де стояла наша артилерія, працювали загони лісорубів: вони очищали від сучків молоді дерева й розколювали їх на довгі поліна. Стінки окопів підпирали й

обшивали міцними дерев'яними панелями. Облаштували також численні стоки, канали й водовідводи, так що поступово в окопі знову можна було жити. Особливо дієвими були дренажні колодязі, прориті у водоносних верствах глини, що скеровували відтік до гігроскопічних пластів крейди.

28 січня одному бійцеві моєї чоти осколок снаряда, що гаратнув у захисний щит, влучив у тулуб. 30-го ще один дістав кулю в стегно. Коли 1 лютого нас міняли, на підхідних шляхах стояв сильний вогонь. Шрапнель упала під ноги стрільця Юнге, мого колишнього чистильника із шостої роти, але не вибухла, а спалахнула довгим язиком полум'я, так що його винесли з важкими опіками.

У ці дні також один підофіцер з шостої, якого я добре знав і чий брат загинув лише кілька днів тому, був смертельно поранений знайденою ним кульовою міною. Він відкрутив запальник і, помітивши, що зеленуватий порох, який з неї посипався, майже вигорів, запхав запалену цигарку в отвір. Міна, звичайно ж, вибухнула, завдавши йому понад п'ятдесят ран. Таким або подібним чином ми нерідко зазнавали втрат через легковажність, яка є наслідком постійного перебування серед вибухових речовин. Незатишним сусідом в цьому сенсі був лейтенант Поок, який мешкав у самотньому бліндажі серед покрученої плутанини окопів за лівим флангом. Він позносив туди купу велетенських нерозірваних снарядів і розважався тим, що відкручував запальники й розкладав їх, немов дрібні годинникові механізми, на деталі. Щоразу, коли мій шлях лежав попри нього, я десятою дорогою обходив це моторошне житло. І коли люди вибивали направляюче мідне кільце з невибухлих снарядів, аби переробити його на ножі для розрізання конвертів чи наручні браслети, теж часто траплялося щось подібне.

В ніч на 3 лютого ми після виснажливого перебування на позиції знову прибули в Душі. Наступного ранку я сидів у чудовному настрої першого дня відпочинку в своїй квартирі на Емміхпляц і затишно попивав каву, коли раптом, як затакт до важкого обстрілу села, просто перед моїми вхідними дверима гаратнув нечуваної сили вибух, висадивши віконну раму в кімнату. В три скоки я опинився в підвалі, куди з дивовижною швидкістю позбігалися й інші мешканці будинку. Оскільки підвал наполовину виступав над землею, а від саду його відділяла лише тоненька стіна, всі понабивалися в короткий, вузький прохід штольні, яку почали будувати лише кілька днів тому. Крізь щільно стиснуті тіла, повискуючи, з достоту тваринним інстинктом, до найтемнішого закутка пробирався мій вівчур. Десять далеко в регулярних проміжках лунали черги глухих пострілів, за ними, секунд за тридцять, чувся свист і завивання важких залізних куснів, що завершувався грімкими вибухами довкола нашого будиночка. Щоразу у вікна підвалу вривалася прикра ударна хвиля, грудки землі та осколки переїчили по глиняній дахівці, а у стійлах форкали й тупотіли схарапуджені коні. До того всього ще й завивав пес, а товстий музикант при кожному наростанні свисту скрикував так голосно, ніби йому мали вирвати зуб.

Нарешті ця буря минула, і ми знову наважилися вийти на свіже повітря. Понівечена головна вулиця була пожвавлена, як зворохоблений мурашник. Моя квартира виглядала дуже кепсько. Прямо біля стіни підвалу земля в кількох місцях була розпанахана, фруктові дерева переламані, а посеред самої брами, ніби глузуючи, лежав довгий невибухлий снаряд. Дах був страшенно подірваний. Великим осколком зрізало півкомина. Поряд у канцелярії кілька метких осколків пробіли стіни й велику шафу для одягу, роздерши на клоччя однострої, прибережені для відпустки додому.

8 лютого наш відрізок зазнав сильного обстрілу. Вже рано-вранці у бліндаж мого відділення на правому фланзі, геть несподівано для його мешканців, влучив невибухлий снаряд нашої ж артилерії, висадивши двері й заваливши пічку. Ця пригода, яка так щасливо скінчилася, була увіковічена в карикатурі, на якій вісім чоловік лежать купою на тліючому згарищі від пічки, придавлені розтрощеними дверима, а з кутка зловісно підморгує нерозірваний снаряд. Пізніше пополудні нам розстріляли ще три бліндажі, на щастя, при цьому тільки одного бійця легко поранило в коліно, бо решта всі, крім постових, поховалися в штольнях. Наступного дня вогнем фланкуючої батареї був смертельно поранений в бік стрілець моєї чоти Гартманн.

25 лютого нас особливо засмутив смертельний випадок, який забрав у нас прекрасного товариша. Перед самою Perezміною я дістав повідомлення: щойно в сусідній штольні загинув доброволець Карг. Я подався туди й побачив, як вже не раз, заклопотану групу, що схилилася над непорушним тілом, яке з судомно стиснутими руками лежало на просякнутому кров'ю снігу, витріщивши скляні очі в сутінкове зимове небо. Ще одна жертва флангової батареї! При перших пострілах Карг був в окопі й одразу ж устрибнув до штольні. Один снаряд упав угорі на протилежний край окопу так невдало, що великий осколок залетів у загалом добре закритий хід штольні. Каргові, який був упевнений, що вже у безпеці, влучило в потилицю; смерть його була раптова й швидка.

Флангова батарея в ці дні взагалі була дуже діяльна. Приблизно щогодини вона випускала один-єдиний, несподіваний залп, осколки якого мели по нашому окопу. За шість днів з 3 по 8 лютого це коштувало нам трьох убитих, трьох важко й чотирьох легко поранених. Хоча батарея стояла на віддалі, мабуть, щонайбільше півтора кілометра, на гірському схилі з нашого лівого флангу, артилерії ніяк не вдавалося змусити її замовкнути. Тому ми намагалися збільшити кількість та висоту наших поперечин, аби в такий спосіб обмежити її дію на якомога менші відрізки траншеї. Місця, які проглядалися з висоти, ми маскували завісами із сіна чи шмаття. Зміцнювали також пости балками чи залізобетонними плитами. І все ж, в окопі не бракувало сильного руху, аби сприяти задуму англійця «вполювати» собі одного-другого без особливих витрат боєприпасів.

На початку березня найгірша грязюка була позаду. Погода стояла суха, окоп чисто обшитий дошками. Щовечора я сидів у бліндажі за маленьким письмовим столом і читав, або ж балакав, коли хтось заходив у гості. Разом з командиром роти нас було четверо офіцерів, і жили ми дуже дружно. Щодня в бліндажі то одного, то другого пили каву або вечеряли, часто з плящиною, а то й кількома, курили, грали в карти й вели солдафонські розмови. Часом, коли пощастить, був оселедець з картоплею в мундирах і смальцем, пресмачна страва. Ці затишні години врівноважували у спогадах безліч днів, сповнених крові, бруду й тяжкої праці. Та й можливі вони були тільки в ці довгі періоди на позиції, коли ми тісно зживалися і майже встигали обзавестися звичками мирного часу. Головною нашою гордістю була будівельна діяльність, до якої нас ніхто особливо не спонукав. Працюючи без упину, ми вирили в глинистому крейдяному ґрунті одну за одною тридцятисходинкові штольні і з'єднали їх поперечними галереями, так що спокійно могли собі пересуватися глибоко під землею з правого на лівий фланг наших відділень. Улюбленим моїм витвором був підземний прохід завдовжки в шістдесят метрів від мого бліндажа до бліндажа командира роти, від якого праворуч і ліворуч, ніби в підземнім коридорі, відгалужувалися житлові й муніційні камери. Ця споруда дуже придалася нам в пізніших боях.

Коли після ранкової кави — а до нас навіть майже регулярно надходили газети — свіжовмиті, зі складаною лінійкою в руках, ми зустрічалися в окопі, то порівнювали досягнення наших відрізків, заводячи розмови довкола штольневих рам, взірцевих бліндажів, робочого часу й таких подібних тем. Улюбленим предметом обговорення було будівництво мого «борделю» — маленької спальної келії, яка мала бути вирубана в сухій крейді з підземного коридору, на кшталт лисячої нори, де можна було проспати навіть кінець світу. Замість матраца я поклав собі тоненьку дротяну сітку, для обшивки стін — особливу мішковину з кулезахисних мішків.

1 березня, коли ми з ополченцем Ікманном, який невдовзі загинув, стояли за брезентовою завісою, просто біля нас розірвався снаряд. Осколки пролетіли, не зачепивши нас. Приглянувшись, ми виявили, що брезент посічений кількома шматками заліза потворної довжини й гостроти. Ми називали ці штуки калаталами або картечю, бо їх не чути, аж поки раптом не опиняєшся у хмарі осколків, що зі свистом роються довкола.

14 березня прямим попаданням п'ятнадцятисантиметрового снаряду в сусідній відрізок справа важко поранило трьох бійців і ще трьох убило. Від одного не залишилось ані сліду, інший обвуглився начорно. 18-го у постового перед моїм бліндажем влучив осколок гранати, який розірвав йому щоку й відірвав мочку вуха. 19-го на лівому фланзі пострілом у голову

важко поранило стрільця Шмідта. 23-го справа від мого бліндажа внаслідок пострілу в голову загинув стрілець Льоманн. Того самого вечора постовий повідомив мені, що в загородженні сидить ворожий патруль. З кількома людьми я вибрався з окопу, але нічого не виявив.

7 квітня на правому фланзі осколком рушничної кулі поранено в голову стрільця Крамера. Цей вид поранення англійськими набоями, що розліталися на друзки від найменшого зіткнення, траплявся дуже часто. Пополудні околиці мого бліндажа впродовж годин обстрілювали важкими снарядами. Світловий колодязь розтросило, і за кожним ударом град твердої глини залітав крізь отвір, що, однак, не заважало нам пити каву.

Потім ми мали дуель з відчайдухом-англійцем, чия голова визирала понад краєм траншеї на відстані щонайбільше 100 метрів від нас. Він допік нам низкою надзвичайно влучних пострілів прямо у наші бійниці. Разом із кількома людьми я відповів на вогонь, та тут-таки хвацько націлена куля влучила у край нашої бійниці, геть засипавши нам очі піском і незначно поранивши мене маленьким осколком у шию. Та ми не поступалися: висовувались, коротко цілились і знову ховалися. Відразу по тому куля дзенькнула об рушницю стрільця Шторха, чие лице, поранене щонайменше десятком осколків, ціле кривавило. Наступний постріл вирвав шматок з краю нашої бійниці; ще інший розтросив дзеркало, за допомогою якого ми вели спостереження. Проте ми дістали сатисфакцію, коли після кількох точно націлених в глиняний насип перед його лицем пострілів наш противник безслідно зник. Наостанок я збив трьома пострілами великокаліберних набоїв захисний щит, з-поза якого той затятий парубок весь час вигулькував.

9 квітня два англійські літаки кілька разів пролетіли впритул над нашою позицією. Ціла залога вискочила з бліндажів і відкрила шалений вогонь. Не встиг я промовити лейтенантові Зіверсу, що стояв поряд: «Тільки б не помітила флангова батарея!» — як повз наші вуха вже просвистіли перші уламки, і ми застрибнули в найближчу штольню. Зіверс стояв перед входом, я порадив йому пройти далі, і — клац! — осколок завширшки з долоню, димлячись, хряснув у вологу глину йому попід ноги. На додаток нас іще почастивали кількома шрапнельними мінами, чії чорні кулі з несамовитою силою розірвалися над нашими головами. Одному бійцеві в плече влучив осколок завбільшки з булавочну голівку, який, однак, спричиняв неабиякі страждання. За це я засадив англійцям у траншею кілька «ананасів», тобто п'ятифунтових металевих мін, які формою нагадували ці делікатесні фрукти. Між піхотинцями існувала мовчазна домовленість обмежуватися лише рушницями, тому застосування вибухівки каралося подвійною відплатою. На жаль, у противника здебільшого було стільки боєприпасів, що ми видихалися першими.

За ці жахіття ми випили в Зіверсовому бліндажі кілька пляшок червоного вина, які непередбачувано ввели мене в такий настрій, що я, попри ясне місячне сяйво, подався до себе додому по відкритому. Незабаром я втратив напрям, утрапив у велетенську вирву від міни і вже чув зблизка англійців, що працювали у своєму окопі. Порушивши їх спокій двома ручними гранатами, я прожогом кинувся до нашого окопу, напоровшись при цьому рукою на стрімке вістря однієї з наших чудесних пасток. Вони склалися з чотирьох загострених залізних шпичаків, виставлених так, що один із них стирчав вертикально. Ми розставляли їх на пластунських стежках.

У ці дні взагалі біля колючого дроту кипіла жвава діяльність, іноді не позбавлена своєрідного кривавого гумору. Так, в одного з наших патрульних вистрелили свої ж, бо він затинався і не міг швидко видобути з себе пароль. Іншим разом один, просвяткувавши до півночі на кухні в Монші, переліз через загороди й відкрив самостійний вогонь проти власної лінії. Коли він відстрілявся, його зтягли в окоп і як слід відлупцювали.

НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ НА СОММІ

У середині квітня 1916 року мене відрядили в Круазіль, містечко за лінією фронту, на навчальні курси, якими керував командир нашої дивізії, генерал-майор Зонтаг. Нам викладали теорію і практику цілої низки військових дисциплін. Особливо захопливими були

тактичні вилазки під орудою майора фон Яроцкі, маленького, грубенького штабного офіцера, що виявляв надзвичайну ревність у службі. Ми називали його «самоваром». Часті виїзди й оглядини земляних споруджень в тилу давали нам, звиклим зверхньо дивитись на все, що лежить позаду передньої лінії, уявлення про незмірну працю, здійснювану за спиною бойових з'єднань. Отож, ми відвідали бійню, склад провіанту і зброярську майстерню в Буаелі, тартак і саперний парк у Бурлонському лісі, молочарню, свинарник і миловарню в Інші, леговище та пекарню в Кеані. В неділю ми їхали в поблизькі міста *Камбре*, *Дуйї* та *Валенсьєн*, щоб «знов поглянути на дам у капелюшках».

Було б немило з мого боку, якби в цій книжці, де стільки крові, я замовчав одну пригоду, в якій мені припала дещо кумедна роль. Тієї зими, коли наш батальйон гостював у «короля Кеану», мені, молодому офіцерові, вперше довелося оглядати пости. На виході з села я заблукав і зайшов, аби розпитати дорогу до невеличкого станційного посту, до крихітної самотньої хатинки. Єдиною її мешканкою була сімнадцятирічна дівчинка на ім'я Жанна, чий батько незадовго перед тим помер, і тепер вона тут самотньо хазяйнувала. Пояснивши мені дорогу, вона засміялася і сказала, коли я запитав про причину цього сміху: «*Vous êtes bien jeune, je voudrais avoir votre devenir*»¹⁰. Із-за войовничого духу, що промовляв із цих слів, я прозвав її тоді «Жанна д'Арк», а згодом в окопних боях не раз вертався подумки до тієї самотньої хатинки.

Одного вечора в Круазілі я раптом відчув охоту переїхатись туди верхи. Наказав осідлати коня, і незабаром містечко вже лежало позаду. То був травневий вечір, неначе створений для подібного виїзду. Конюшина важким бордовим килимом лежала на облямованих заростями білого терену галявинах, а на вїзді до села в присмерку палали велетенські канделябри квітучих каштанів. Я поїхав через Булькур і Екус, навіть не підозрюючи, що двома роками пізніше мені доведеться через до невпізнання змінений краєвид йти у наступ на страхітливі руїни цих сіл, що того вечора так мирно лежали серед пагорбів та ставків. На невеличкій станції, яку я тоді інспектував, цивільні розвантажували газові балони. Я привітався і дивився, як вони працюють. А невдовзі вже переді мною виринула і знайома хатка з брунатно-червоним дахом, помереженим круглими плямами моху. Я застукав у віконниці, вже закриті.

«*Qui est là?»*»

«*Bon soir, Jeanne d'Arc!*»

«*Ah, bon soir, mon petit officier Gibraltar!*»¹¹

Мене прийняли так гостинно, як я того й сподівався. Прив'язавши коня, я увійшов: довелося розділити вечерю — яйця, білий хліб з маслом, які лежали апетитно розкладені на капустияному листку. За таких обставин не чекають припросин, а відразу беруться до діла.

Все би було дуже гарно, якби потім, коли я знову вийшов надвір, переді мною не спалахнув ліхтарик і польовий жандарм не завимагав документів. Мої розмови з цивільними, уважність, з якою я розглядав газові балони, моя незрозуміла поява в цій мало зайнятій військами місцевості — все це збудило підозру в шпигунстві. Звісно, я забув свою солдатську книжку, і мене повели до «короля Кеану», який, як звично, все ще засідав за круглим столом.

А там розумілися на таких пригодах. Мене признали й дружньо прийняли в товариство. Цього разу король постав переді мною в іншому світлі; було вже пізно, й він розповідав про тропічні праліси, де довго керував будівництвом залізниці.

16 червня генерал знову відпустив нас до наших з'єднань, після невеличкої промови, з якої ми виснували, що на Західному фронті готується великий наступ противника, чие ліве крило, ймовірно, опиниться приблизно навпроти нашої позиції. То була битва на Соммі, що

¹⁰ «*Vous êtes bien jeune, je voudrais avoir votre devenir*» (франц.) — «Ви зовсім молодий. Я б хотіла мати Ваше майбутнє!»

¹¹ «*Qui est là?»* — «*Bon soir, Jeanne d'Arc!*» — «*Ah, bon soir, mon petit officier Gibraltar!*» (франц.) — «Хто там?» — «Добрий вечір, Жанно д'Арк!» — «О, добрий вечір, мій маленький офіцере Гібралтар!» (франц.)

вже тінню лежала на нас. Вона мала ознаменувати закінчення першого й найлегшого періоду війни; відтак ми вступали в нову війну. Дотепер ми, навіть про це не здогадуючись, були свідками й учасниками спроби виграти війну в застарілих польових битвах — і провалу цих намагань позиційної війни. Тепер же нам належало спізнати матеріальну війну з усім її велетенськими затратами людей і техніки. А їй, своєю чергою, наприкінці 1917 року прийшла на зміну війна механічна, яка, щоправда, так і не встигла вповні показати своє обличчя.

Те, що щось уже висить у повітрі, ми збагнули, повернувшись у полк, бо товариші розповідали про зростання неспокою на ділянці. Англійці двічі, правда, безуспішно, висилали проти відрізка «С» бойовий патруль. Ми відістили після артилерійської підготовки атакою трьох офіцерських патрулів на так званий окопний трикутник, взявши при цьому полонених. За час моєї відсутності Ветъе шрапнельною кулею поранило в плече, та він невдовзі після мого прибуття знову перебрав командування ротою. Змінився тим часом і мій бліндаж, — внаслідок прямого влучання він зменшився наполовину. Під час згаданих патрульних вилазок англійці закидали його ручними гранатами. Моєму заступникові вдалося якось протиснутися через світлову шахту, а от його ординарець загинув. Великі брунатні плями розбризканої крові ще виднілися на дошках обшивки.

20 червня я дістаю завдання підслухати біля ворожої траншеї, чи не зайнятий противник мінуванням, отож ми з фенрихом Вольгемутом, ефрейтором Шмідтом і стрільцем Партенфельдером опівночі перелізли через наші, доволі високі загороди з колючого дроту. Перший відрізок ми пройшли схильцем, а тоді поповзли, тримаючись разом, густо зарослою смугою поміж позиціями. В голову полізли якісь дитячі спогади з Карла Мая, коли отак на череві я посувався росистою травою і будяковими хашами, боязко намагаючись уникати бодай найменшого шереху, бо за п'ятдесят кроків спереду чорною ризикою з напівтемряви проступала англійська траншея. Черга віддаленого кулемета заляскала майже прямовисно довкола нас; час від часу в небо злітала ракета, кидаючи холодне світло на цей непривітний клапоть землі.

Раз за нами щось жваво зашаруділо. Між окопами промайнули дві тіні. Поки ми лаштувались накинутися на них, вони вже безслідно щезли. Відразу потому грім двох ручних гранат в англійському окопі дав нам знати, що ми перетнулися з нашими. Ми повільно поповзли далі.

Раптом рука фенриха уп'ялася мені в плече: «Увага справа, зовсім близько, тихо, тихо!» Одрозу ж, за десять кроків справа від нас, я почув голосне шарудіння в траві. Ми збилися з напрямку й повзли тепер уздовж англійського дроту; мабуть, ворог зачув нас і тепер вийшов з окопів обстежити нічний смугу.

Незабутні такі миті під час нічних вилазок. Око й вухо напружені до краю, все ближче шарудіння чужих ніг у високій траві набуває несамовитої гучності. Дихання стає переривчасте; доводиться стлумлювати бажання кашлянути. З тихеньким металевим покляцом відходить запобіжник пістолета — звук, що ножем пронизує нерви. Зуби скрегочуть на шнурі запалу ручної гранати. Сутичка буде коротка і вбивча. Тремтиш від двох навальних відчуттів: крайнього збудження мисливця і страху дичини. Ти сам — весь світ, до решти всотаний темним, жахливим настроєм, що навис над порожнім тереном.

Вервиця розмитих постатей виринула зовсім близько, вітер доніс шепіт. Ми повернули голови, я почув, як баварець Партенфельдер закусив лезо свого кинджала.

Вони зробили ще кілька кроків у наш бік, а тоді заходились коло дроту, так і не помітивши нас. Ми дуже повільно, не спускаючи з них очей, поповзли назад. Смерть, що вже стояла між сторонами в гарячковому очікуванні, розчаровано відступила. За якийсь час ми підвелися на повен зріст і пішли далі, аж поки живі-здорові не дістались до нашого відрізка.

Щасливий кінець цієї вилазки надихнув нас на думку взяти бранця, і ми постановили наступного вечора знову вибратися. Тому по полудні я саме приліг відпочити, коли зненацька грімкий вибух змусив мене зірватися на рівні. Англійці випустили по нас кульові міни, які, попри негучний звук при запуску, були такі потужні, що їх осколки завиграшки зрізали підпори обшивки завтовшки з дерево. Клянучи все на світі, я сповз зі своєї «кушетки» й

кинувся в окоп, але, завидівши, як над ним плавною дугою знову летить чорна куля з руків'ям, із криком «Міна зліва!» пірнув у найближчу штольню. Мінами усіх можливих розмірів і видів нас у наступні тижні частували так рясно, що вже стало звичкою, йдучи окопом, постійно позирати одним оком у повітря, а другим — на вхід до найближчої штольні.

Отож уночі я знову з трьома супутниками скрадався поміж траншей. Ми по-тюленячому, спираючись на пальці ніг і лікті, підібралися впритул до англійського загородження і зачалися там в поодиноких вітках трави. За якийсь час з'явилося кілька англійців, що тягли катушку дроту. Вони зупинились просто перед нами, поклали катушку на землю і заклацали ножицями, пошепки перемовляючись. Ми сповзлися докупки й ледь чутно похапцем почали радитися: «А тепер гранатою — і на них!» «Чоловіче, їх же четверо!» «Та з них саме клоччя лишиться!» «Не базікай!» «Тихо, тихо!» Моє застереження запізнилось; підвівши голову, я побачив, що англійці, мов ящірки, шугнули під свій дріт і зникли в окопі. Тим не менш, стало якось маркотно. Від думки: «Зараз як влуплять з кулемета» в роті з'явився ледь пріснявий присмак. Такі побоювання зародилися й в інших. Голосно брязкаючи зброєю, ми відповзли назад. В англійському окопі пожвавішало. Тупіт, шепіт, перебіжки. Цшшшш... світлова ракета. Довкола стало ясно, як вдень. Ми намагаємось сховати голови в кущих кущах трави. Нестерпні моменти. Хочеться крізь землю запастися й опинитися будь-де інде, лиш не за десять метрів від ворожого посту. Ще одна. Дзень! Дзень! Безпомильно знайомий різкий, оглушливий виляск кількох випущених з найближчої відстані рушничних пострілів. Оп-ля! Нас викрито!

Незважаючи вже ні на що, голосним криком заохочуючи себе до втечі заради життя, ми підхопилися і під вогнем, що зливою накрив нас, кинулися до нашої позиції. Після кількох перебіжок я перечепився і повалився в невеличку, майже пласку вирву від снаряда, тоді як решта трое, вирішивши, що мені кінець, пронеслися повз мене. Я щосили втиснувся в землю, втягнув голову й ноги й лежав так під пострілами, що свистіли наді мною у високій траві. Не менш неприємними були й тліючі грудки магнію, що осипалися з освітлювальних ракет і догоряли почасти зовсім близько, так що я намагався відмахуватися від них картузом. Поступово стрілянина вщухла, і ще за чверть години я, спершу поволі, а тоді притьмом, скільки в ногах було сили, майнув до сховку. Оскільки місяць тим часом зайшов, я швидко втратив будь-яку орієнтацію і вже не розумів, де німецька, а де англійська сторона. На обрії не стриміла навіть характерна розвалина млина в Монші. Вряди-годи то з одного, то з другого боку над самою землею зі страхітливою точністю пролітала куля. Врешті-решт я заліг у траву й вирішив дочекатися світанку. Раптом просто коло мене зачувся шепіт. Я знов налаштувався до бою і, як обережний чоловік, видав кілька природних звуків, за якими неможливо було розпізнати, чи я німець, чи англієць. На перший же англійський вигук я вирішив відповісти ручною гранатою. На мою радість виявилось, що переді мною свої, які власне знімали ремені, аби відтягнути на них моє тіло. Ми ще часинку посиділи разом у вирві, тішачись, що бачимося знов. А тоді вирушили до нашого окопу, куди й повернулися щасливо після тригодинної відсутності.

Вранці о п'ятій мені знову треба було на окопну службу. На відрізку першої чоти я побачив перед бліндажем фельдфебеля Гока. На висловлене мною здивування, що бачу його о такій ранній порі, він відказав, що чатує на велетенського щура, який своїм шарудінням й нічними трапезами не давав йому спати. При цьому він раз-по-раз зиркав на свій сміховинно крихітний бліндаж, який він охрестив «*віллою Леберехта Гюнхена* ¹²».

Стоячи отак поряд, ми зачули якийсь глухий постріл, який, утім, не означав нічого особливого. Гок, якого попереднього дня мало не вбило великою кульовою міною, а тому страшенно наляканий, прожогом кинувся до входу найближчої штольні, притьмом з'їхав на задку перші п'ятнадцять східців, а ще через решта п'ятнадцять — тричі перекинувся сторчголов. Я стояв угорі на вході й від реготу забув про всі міни та штольні, коли зачув, як

¹² Леберехт Гюнхен — головний персонаж однойменного роману німецького письменника Генріха Зайделя (1899), в якому гумористично зображено сцени бюргерського життя.

бідолашна жертва, дошкульно потираючи різні частини тіла й намагаючись вправити вивихнутий великий палець, нарікає на так болісно перерване полювання на щура. Бідолаха також зізнався мені, що вчора якраз сидів за вечерею, коли його накрило міною. Не досить, що всю їжу засипало піском, то він ще при цьому доволі боляче скотився сходами. Він щойно прибув з дому й ще не звик до нашого грубого тону.

Після цієї пригоди я подався до свого бліндажа, однак і сьогодні мені не судилося солодко подрімати. Від самого ранку нашу траншею з усе коротшими проміжками закидували мінами. Коло полудня мені це набридло. Разом з іще кількома людьми я налаштував наш міномет системи Ланца й відкрив вогонь по ворожій траншеї — то була, щоправда доволі немічна відповідь на потужні снаряди, якими так щедро частували нас. Обливаючись потом на розжареній червневим сонцем глині, ми сиділи навпочіпки в невеличкій заглибині й посилали ворогу міну за міною.

Та позаяк англійці навіть вусом на це не вели, ми з Ветєс підійшли до голосника, і, як слід поміркувавши, послали такий клич на допомогу: «Гелена плюється в нашу траншею, грубезні кавалки, потрібно картоплі, великої і малої!» До такої абракадабри ми зазвичай вдавалися, коли була небезпека, що ворог підслуховує; втім, уже скоро надійшла втішна відповідь старшого лейтенанта Дайхмана, що зараз виступить грубий вахмістр з підкрученими вусами ще з одним малим хлопцем, й тут-таки перша з наших двоцентнерових мін з нечуваним ревом влетіла до ворожого окопу, під супровід групового вогню польової артилерії, так що решту дня ми мали спокій.

Та вже наступного полудня цей танок набрав ще шаленіших обертів. З першим вибухом я рушив підземним переходом до другого окопу, а звідти — у траншею, де був встановлений наш міномет. Ми вели вогонь таким чином, що на кожную кульову міну, що летіла на нас, відповідали з міномета. Після того як ми обмінялись отак приблизно сорока мінами, вороже наведення, здавалось, взялося особисто за нас. Кілька снарядів незабаром ударило справа, кілька зліва від нас, що, проте, не переривало нашої діяльності, аж поки один з них не полетів простісінько на нас. Ми ще встигли в останню мить смикнути за пускову линву, а тоді чимдуж кинулися навтьоки. Тільки-но я приземлився в багнистому, обплутаному дротом окопі, як ця потвора лупнула прямо позаду мене. Несамовитою ударною хвилиною мене перекинуло через жмут колючого дроту в якусь повну зеленавої багнюки вирву, одночасно засипавши зливою твердих грудок глини. Напівоглушений і безтямний, в який бік іти, я підвівся. Штани і чоботи були подерті колючим дротом, лице, руки та мундир обліплені в'язкою глиною, з довгого садна на коліні юшила кров. Досить потовчений, я пробрався траншеєю до мого бліндажа, щоби перепочити.

Поза тим міни не завдали якоїсь тяжкої шкоди. Окоп у кількох місцях завалило, розстрошило один «священницький міномет», решта, внаслідок прямого влучання, перепала «віллі Леберехта Гюнхена». Її бідолашний власник сидів уже внизу, у штольні, інакше при цій нагоді йому б точно довелося з'їхати сходами втретє поспіль.

По обіді стрілянина тривала весь час без угаву, перетворившись над вечір із-за безлічі циліндричних мін на суцільний ураганний вогонь. Ці валкоподібні снаряди ми називали «мінами з білизняного кошика», бо іноді складалося враження, мовби їх кошиками витрушують з неба. Форму їх найкраще можна описати, якщо уявити собі валок для тіста з двома короткими держакками. Вочевидь, їх випускали з особливих, схожих на револьвер пристроїв, і вони з неоковирним шелестом перевалювалися в повітрі, здалеку схожі на довгі мелені ковбаси. Вони летіли так густо, що їхні наземні вибухи нагадували спалах реактивного заряду. І хоча кульові міни були руйнівнішими, ці сильніше різали по нервах.

В напруженому очікуванні сиділи ми на входах до штолень, сповнені готовності привітати будь-якого прибульця рушницями й гранатами, однак за півгодини стрілянина зійшла нанівець. Тієї ночі нам довелося вистояти ще дві вогневі атаки, під час яких наші постові незворушно вели спостереження зі своїх місць. Щойно вогонь ущух, як численні світлові ракети осяяли захисників, що ринули зі штолень, а шалений вогонь переконав ворога, що в наших окопах ще є життя.

Попри важкий обстріл, ми втратили лише одного бійця, стрільця Дірсмана, якому ударом снаряда в його захисний щит розтросило череп. Ще один дістав поранення в спину.

Також і наступного дня, що прийшов на зміну цій неспокійній ночі, безупинні вогняні вихори готували нас до близької атаки. Наш окоп за цей час був розбитий уцелт, і через розтросені дошки обшивки зробився майже непрохідний; частину бліндажів теж завалило.

Командир відрізу послав на передову повідомлення; «Перехоплена телефонна розмова англійців: вони точно описують, де є діри в наших дротяних загородженнях і вимагають «сталеві каски». Чи означають «сталеві каски» важкі снаряди, невідомо. Бути напоготові!»

Отож ми постановили наступної ночі як слід пильнувати й умовилися, що того, хто на вигук «Гей-гой!» негайно не назве свого імені, тут же пристрелять. Кожен офіцер зарядив свою ракетницю червоною ракетою, щоб у разі чого негайно сповістити артилерію.

І справді: та ніч видалася ще скаженішою, ніж попередня. Особливо вогняний штурм о 2:15 перевершив усі дотеперішні. Навколо мого бліндажа вдарив град важких снарядів. У повному бойовому спорядженні ми стояли на східцях штольні, а світло куцих недогарків свічок блимало, відбиваючись на мокрих, вкритих грибок стінах. Через входи сочився голубий дим, земля кришилася зі стелі. Геп! «Прокляття!» «Сірник, сірник!» «Повна готовність!» Серце лупило аж у горлі. Меткі руки зривали капсули ручних гранат. «То була остання!» «Вперед!» Коли ми кинулися до виходу, вибухла ще одна міна сповільненої дії, відкинувши нас ударною хвилею знову назад. І тим не менше: попри те, що останні залізні птахи ще спадали зі свистом, усі пости вже були зайняті залогою. Цілий феєрверк світлових ракет осяяв полудневою яскравістю завішаний густими клубищами диму передній край. Ці миті, коли вся залога в найвищій напрузі стояла за бруствером, мали щось заворожливе; вони скидалися на ту бездиханну секунду перед вирішальним показом, коли музика раптово уривається і вмикається велике світло.

Кілька годин тієї ночі я простояв, прихилившись до входу в мій бліндаж, оберненого, всупереч правилу, до ворога, й час від часу позирав на годинник, аби занотовувати перебіг обстрілу. Я спостерігав за постовим, старшим чоловіком і батьком сімейства, що стояв наді мною з наведеною рушницею, цілковито непорушний і вряди-годи освітлюваний спалахами вибухів.

Коли вогонь уже вщух, ми зазнали ще однієї втрати. Стрелець Нігюзер раптом упав зі свого постового помосту і з гуркотом скотився сходами до штольні, просто в коло товаришів, що стояли напоготові внизу. Дослідивши моторошного прибульця, вони виявили маленьку ранку на чолі і кривавий отвір над правим пипком на грудях. Так і залишилося нез'ясованим, чи смерть йому заподіяло поранення, чи це стрімке падіння.

Під кінець тієї страхітливої ночі нас змінила шоста рота. В тій химерній похмурості, яку спричиняє вранішнє сонце після безсонної ночі, ми відійшли траншеями до Монші, а звідти — до висунутої на край Аденферського лісу другої позиції, звідки нам відкрився грандіозний вид на прелюдію битви на Соммі. Відрізки фронту зліва від нас були оповиті білими та чорними хмарами диму, вежами здіймалися один коло одного важкі вибухи снарядів; над ними сотнями здригалися, розриваючись, короткі спалахи шрапнелі. І лише барвисті сигнали — німі заклики до артилерії — давали знати, що на позиціях ще є життя. Вперше тут я побачив вогонь, який можна було порівняти хіба що з природним явищем.

Коли ми ввечері нарешті зібралися відіспатися, надійшов наказ перевантажувати важкі снаряди в Монші, й цілу ніч довелося даремно чекати на загрузлу десь вантажівку, доки англійці навісним кулеметним вогнем і шрапнеллю, що мела по дорозі, здійснювали різноманітні й, на щастя, безуспішні замахы на наше життя. Особливо драгував нас один віртуоз кулеметної стрільби, який випускав свої черги так стрімко вгору, що кулі, прискорені земним тяжінням, падали прямовисно вниз. Відтак ховатися за мури не мало сенсу.

Цієї ночі противник подав нам приклад надзвичайної ретельності свого спостереження. На другій позиції, приблизно за дві тисячі метрів від ворога, перед ще недобудованою складською штольнею, нагромадили купу крейди. З цього англійці зробили, на жаль, правильний висновок, що вночі цей пагорб маскуватимуть, і випустили по ньому залп

шрапнелі, яким і справді важко поранило трьох бійців.

Над ранок мене знову вирвав зі сну наказ вести мій рій на відрізок «С» для шанцевих робіт. Мої чоти були розподілені у складі шостої роти. Я з кількома людьми пішов до Аденферського лісу, щоб приставити їх до рубання дерев. На зворотному шляху до окопу я зайшов до свого бліндажа, щоб півгодинки перепочити. Та марно: в ці дні мені не судилося безперешкодно поспати. Щойно я визувся з чобіт, як зачув з боку узлісся, що наша артилерія якось дивно пожвавіла. В цю мить на вході до штольні виринув мій ординарець Пауліке і заволав униз: «Газова атака!»

Я вихопив протигаз, встрибнув у чоботи, підперезався, вибіг назовні і побачив, як велетенська хмара газу щільним білястим туманом нависла над Монші й, несена легеньким вітерцем, насувається на пункт 124, що лежав у долині.

Оскільки моя чота здебільшого перебувала на передовій, а атака була вельми ймовірна, часу на роздуми не було. Я перестрибнув через загородження другої позиції, побіг уперед і незабаром уже опинився в самісінькій газовій хмарі. Разючий запах хлору переконав мене, що тут ідеться не, як я подумав спочатку, про штучну димову завісу, а про справжній сильний бойовий газ. Отож, я надягнув протигаз, але одразу ж його зірвав, бо біг так швидко, що через нього мені бракувало повітря; та й скельця вмить запотіли і через них нічого не було видно. Все це вельми мало нагадувало «навчання з газової атаки», які я й сам доволі часто проводив. Позаяк мені заколело в грудях, я намагався, принаймні, якомога швидше пробігти крізь хмару. На краю села мені довелося пробиватися крізь ще одну щільну заслону вогню, розриви якого, увінчані множинними хмарами шрапнелі, тягнулися довгим, рівномірним ланцюгом над запустілими, ніким не ходженими полями.

Артилерійський вогонь на подібній відкритій місцевості, де можна вільно пересуватися, має цілком інший фізичний і моральний вплив, ніж у населених пунктах чи на позиції. Отож, я вмить переметнувся через лінію вогню і опинився в Монші, вкритому суцільним шрапнельним градом. Злива куль, вигорілих снарядів й запальників із сичанням періщила по гіллі фруктових дерев у здичавілих садах, ляскала об мури.

У бліндажі в одному з садів я побачив своїх ротних товаришів Зіверса і Фогеля; вони розвели високе багаття і, схилившись, сиділи над очисним вогнем, щоб знешкодити дію хлору. Я склав їм товариство у цьому занятті, аж поки вогонь не згас, а тоді траншеєю № 6 рушив допереду.

Пробираючись поволі, я розглядав дрібну живність, що, вбита газом, у великих кількостях лежала на дні траншеї, і думав собі: «Зараз, напевно, знов почнеться загороджувальний вогонь, і якщо ти й далі так плестимешся, то сидітимеш тут без прикриття, як миша в мишоловці». Та все одно піддався своїй невиправній флегмі.

І справді, так і сталося: всього за п'ятдесят метрів від ротного бліндажа я потрапив під новий, ще несамовитіший вогонь, при якому здавалося абсолютно неможливим навіть цей коротенький відрізок подолати неушкоджено. На щастя, тут же поряд я помітив нішу, що їх викопували в стінах траншей для звістових. Три штольневі рами — що ж, небагацько, та все ж ліпше, ніж нічого. Тож я втиснувся в нішу і перечікував, доки негода мине.

Я, здається, вишукав найвітряніший закуток. Легкі снаряди й важкі кульові міни, пляшкові міни, шрапнель, «калатала», гранати всілякого роду — годі було вже відрізнити, що там реве, гарчить і бахає. Згадався той простодушний капрал в лісі під Лез Епаржем і його вигук: «Що то за штучки такі?»

Час від часу вуха геть закладало від суцільного, супроводжуваного вогняними спалахами пекельного гуркоту. А по тому безперервне різке сичання знову створювало враження, що сотні фунтів заліза свистять одне за одним з неймовірною швидкістю. Іноді з коротким, важким поштовхом влітав «сліпець» — нерозірваний снаряд, — так що земля довкола стрясалась. Шрапнелі лускали тузінями, ніжно, мов хлопавки, розсипаючи свої кулі густими хмарками, а вигорілі оболонки з шипінням опадали за ними. Коли поблизу влучав снаряд, осипалось і кришилось сміття, а осколки зі свистом врзалися в землю.

Та ці звуки легше описати, ніж витримати, бо кожен окремий звук шкваркого металу

сприйняття пов'язувало з ідеєю смерті, тож я сидів у своїй норі, затуливши долонями очі, в той час як в уяві проносилися усі можливі способи ураження. Мені здається, я знайшов порівняння, що досить влучно передає особливе відчуття того становища, в якому я, як і кожен солдат цієї війни, так часто опинявся: уявіть, що вас дуже міцно прив'язали до стовпа, і якийсь чолов'яга, розмахуючи важезним молотом, постійно погрожує вам. Молот то віддаляється при замаху, то свистить майже над самою головою, потім гатить у стовп так, що аж тріски летять — достоту це відповідає тому відчуттю, яке переживаєш, опинившись поза укриттям в осерді важкого обстрілу. На щастя, в мене завжди було якесь підспудне відчуття певності, оте «все якось владнається», що його відчуваєш у грі, і яке, навіть нічим не виправдане, все-таки діє заспокійливо. Тож і цей обстріл закінчився, і тепер я міг з неабияким полегшенням продовжити свій шлях.

На передовій люди були зайняті тим, що, відповідно до стільки разів тренованої «поведінки під час газової атаки», змашували свої рушниці, цівки яких геть почорніли від хлору. Фенрих із жалем показав мені свою новісіньку портупею, що втратила сріблястий полиск і прибрала зелено-чорного вигляду.

Позаяк у противника все залишалось спокійно, я знов відійшов з моїми підрозділами. В Монші ми побачили багато отруєних газом, що сиділи перед відділком: вони стискали руками боки, стогнали й задихалися, а з очей у них лилась якась патока. Справа була аж ніяк не невинна, бо декотрі через кілька днів сконали в жахливих муках. Нам випало витримати газову атаку чистим хлором — отруйним газом, що роз'їдає і випалює легені. Від того дня я постановив більше ніколи не виходити без протигазу, бо досі часто з неймовірною легковажністю залишав його в бліндажі, використовуючи бляшанку з-під нього як контейнер для бутербродів. Щойно побачене стало для мене добрим уроком.

На зворотному шляху я зайшов щось купити до їдальні другого батальйону й застав там засмученого молодого підсобника посеред купи понівеченого добра. Снаряд пробив стелю і вибухнув у крамниці, перетворивши її скарби на місиво з мармеладу, витеклих консервів та зеленого мила. З прусською ретельністю він саме підбивав втрати у розмірі 82 марки, 58 пфенігів.

Увечері мою чоту, що досі лежала відгалужено на другій позиції, через небезпечне бойове становище переправили в село й розмістили в копальні. Ми намостили собі в численних нішах ложа й розвели велетенське вогнище, дим від якого виходив крізь шахту колодязя, на превелике роздратування деяких ротних кухарів, що мало не душилися нагорі, піднімаючи відра з водою. Оскільки нам видали міцний грөг, ми посідали навколо вогнища на крейдяних брилах, співали, пили й курили.

Опівночі на бойовій дузі під Монші розпочався пекельний спектакль. Бамкали десятки сигнальних дзвонів, торохкотіли сотні гвинтівок, безперервно злітали зелені та білі ракети. Відразу після цього почався наш заслінний вогонь, бахкали важкі міни, тягнучи за собою шлейфи вогнених іскор. Скрізь, де тільки в цьому сум'ятті руїн причаїлася людська душа, розлягався протяглий крик: «Газова атака! Газова атака! Гази! Гаази! Гааази!»

У сьайві ракет сліпучий потік газу сочився крізь чорні зубчасті обриси кам'яних руїн. Сильний запах хлору відчувався теж і в копальні. Ми розклали на входах великі солом'яні багаття, ядучим чадом котрих нас мало не викурило із нашого прихистку, так що ми змушені були очищувати повітря, вимахуючи шинелями й брезентом.

Наступного ранку ми були просто-таки приголомшені слідами, залишеними газом. Велика частина рослин зів'яла, навколо все було всіяне мертвими слимаками й кротоми, а в коней зв'язкових вершників, що стояли в Монші, з морд та очей текла мутна рідина. Розсіяні скрізь патрони й осколки снарядів укрилися шляхетною зеленою патиною. Навіть в Душі далася взнаки ця хмара. Цивільне населення, налякане такими справами, зібралось перед ставкою полковника фон Оппена й вимагало протигазів. Їх посадили на вантажівки й завезли подаль в тил.

Наступну ніч ми знову провели в копальні; увечері я дістав повідомлення, що о 4:15

мають привезти каву, бо один англійський перебіжчик сповістив, нібито о п'ятій почнеться атака. І справді, щойно вранці нас побудили люди, які верталися з кавою, як почувся уже знайомий нам крик: «Газова атака!» Надворі в повітрі витав солодкавий запах; як ми довідалися згодом, цього разу нас вирішили пригостити фосгеном¹³. По всій дузі Монші лютував сильний ураганний вогонь, який, втім, незабаром ущух.

Бадьорий ранок прийшов на зміну цій тривожній годині. З 6-ї траншеї на сільську вулицю вийшов лейтенант Брехт, з рукою, обмотаною скривавленими бинтами, в супроводі якогось чоловіка з насадженим багнетом і полоненим англійцем. У штаб-квартирі «Захід» Брехта тріумфально зустріли, й він розповів ось що:

О п'ятій англійці пустили на нас хмари газу й диму, а опісля щільно обстріляли окопи снарядами. Наші, як звичайно, повистрибували з прикриття ще під вогнем і втратили при цьому понад тридцять убитими. Потім, приховані хмарами диму, виринули два потужні англійські патрулі, один з яких проник в окоп і забрав зі собою пораненого підфіцера. Другий же перестріляли ще перед загородженням. Єдиного, кому вдалося перелізти через дріт, Брехт, який перед війною вів життя плантатора в Америці, схопивши за горлянку, привітав словами «*Come here, you son of a bitch!*»¹⁴ Цього єдиного тепер почастиували вином, і він напівперелякано-напівздивовано поглядав на щойно порожню сільську вулицю, яка тепер кишіла солдатами, що йшли по їжу, санітарами з ношами, з вістовими й просто цікавими. То був високий, зовсім молодий чоловік зі золотаво-русявим волоссям і свіжим дитячим личком. «Яке лихо, що доводиться вистрілювати таких парубків», — подумав я, дивлячись на нього.

Незабаром на перев'язочний пункт прибула ціла валка нош. Багато поранених надходило також із Монші-Півдня, бо ворогові вдалося здійснити нетривалий прорив на відрізку «Е». Серед цих вторгнених мав бути один якийсь геть відчайдух. Він непомічений застрибнув до окопу й бігав позаду постових, що на своїх місцях спостерігали за переднім краєм. По черзі насакавав зі спини на обмежених протигазами в полі зору захисників і, заваливши якусь їх частину булавою чи прикладом, так само непомітно повернувся на англійську лінію. Розчищаючи окоп, ми знайшли вісьмох постових з роздробленими потилицями.

Приблизно п'ятдесят нош, на яких лежали, стогнучи, люди з білими, просякнутими кров'ю пов'язками, виставили перед кількома спорудженими з хвилястої бляхи арками, під якими із закасаними рукавами порався лікар.

Якийсь молодесенький хлопчина з посинілими губами, що лихим передвістям проступали на білому, як сніг, лиці, скімлив: «Мене надто сильно... я вже не... я — вми — раю». Товстун-санітар співчутливо дивився на нього і раз по раз мурмотів утішне: «Ну-ну, товаришу!»

Хоч цю невеличку атаку, що мала зв'язати наші сили на користь наступу на Соммі, англійці готували численними обстрілами й газовими атаками, до рук їм потрапив лише один, до того ж поранений полонений. Зате перед нашим дротом лежало чимало їхніх убитих, щоправда, й наші втрати були значні: на той день вони становили для полку понад сорок загиблих, серед них три офіцери, і багато поранених.

По обіді наступного дня ми нарешті на кілька днів повернулись у наше любе Душі. Ще того ж вечора ми відсвяткували щасливий перебіг цієї акції кількома ще й як заслуженими пляшками.

1 липня нам припало скорботне завдання поховати на церковному подвір'ї частину наших полеглих. Тридцять дев'ять дерев'яних трун, з виведеними на необтесаних дошках олівцем іменами, опустили поряд у яму. Парох говорив, що «вони змагалися добрим змагом»,

¹³ Фосген — хімічна речовина. За нормальних умов — безбарвний газ із запахом прілого сіна. Відзначається удушливою дією. Під час Першої світової війни використовувався як отруйний газ.

¹⁴ «*Come here, you son of a bitch!*» (англ.) — «Ходи-но сюди, сучий сину!»

розпочавши словами: «Гібралтар — ось ваш знак, і, воістину, ви стояли, як скеля в бурхливому морі!».

В ці дні я навчився цінувати людей, з якими мені судилося провести ще два роки війни. Тут ідеться про одну акцію англійців, навряд чи навіть згадувану у військових повідомленнях, але з якою нам довелося мати справу на відрізку, не розрахованому на великий наступ. При цьому для залоги йшлося, властиво, лише про те, щоби зробити кілька кроків, а саме — подолати коротку відстань, що відділяє пости від входів до штольні. Та зробити ці кроки слід було саме в мить найзапеклішого вогню, що готує наступ, і відчутти її хіба що інтуїтивно. Ця темна хвиля, що в ті ночі часто й без наказів, віддавати які не було змоги, крізь лютий вогонь напливала до бруствера, залишилася в моїм серці прихованим символом людської відданості.

З особливою силою вкарбувався в моїй пам'яті образ розтерзаної, оповитої димом позиції, якою я проходив відразу після атаки. Денні пости були вже на своїх місцях, але окопи ще не прибрані. Тут і там помости були вкриті полеглими, а поміж ними, ніби проростаючи з їхніх тіл, уже стояла під багнетами нова зміна. Ця картина викликала дивне заціпеніння — так ніби на якусь мить зникла різниця між життям і смертю.

Увечері 3 липня ми знову повернулися на передову. Було відносно спокійно, втім, невеличкі ознаки свідчили про те, що в повітрі щось витає. Біля млина щось невпинно гуркотіло й грюкало, так ніби обробляли метал. Часто ми перехоплювали загадкові, скеровані на передову якомусь англійському саперному офіцеру, телефонні розмови про якісь газові балони та вибухівку. Від світанку й до останнього променя сонця англійські літаки щільною повітряною заслоною загороджували обоз. Обстріл окопів був значно сильніший, ніж звичайно; відбулася також дуже підозріла зміна мішені, так ніби пристрілювалися нові батареї. Тим не менше, 12 липня нас без якихось особливих прикрас підмінили, й ми залишались в резерві у Монші.

13-го ввечері наші бліндажі в садах обстріляли з 24-сантиметрових корабельних гармат, велетенські снаряди яких гуркотіли по суворо плоских траєкторіях. Вони розліталися з воістину жахливим громом. Вночі нас розбудили жвавий вогонь і газова атака. Отож ми сиділи в бліндажі довкола грубки, у натягнутих протигазах, усі, крім Фогеля, який не міг знайти свого і, зазираючи в усі кутки, бігав туди-сюди, в той час як зловтішні побратими, яких він ганяв на муштрі, сповіщали, що запах газу посилюється. Врешті-решт я віддав йому свою другу дихальну капсулу, й він цілу годину сидів навпочіпки за грубкою, що диміла немилосердно, заткавши носа й сопучи крізь свій патрубков.

Того ж дня я втратив пораненими в селі двох людей з моєї чоти: Гассельманові рушницею прострелили руку, а Машмаєра шрапнель поранила в шию.

Тієї ночі нападу так і не було; та все ж, полк знову втратив двадцять п'ять бійців убитими й багато пораненими. 15-го і 17-го нам довелося витримати чергові дві газові атаки. 17-го нас змінили, й ми потрапили в Душі під два важкі обстріли. Один з них застав нас зненацька у фруктовому саду під час офіцерської наради під головуванням майора фон Яроцкі. Попри небезпеку, дуже смішно було бачити, як товариство дременуло навсібіч, шпортаючись, з неймовірною спритністю продираючись крізь живопліт, і блискавично поховалося в усіх можливих шпарках. Одним снарядом в саду моєї квартири вбило маленьку дівчинку, що порпалася у вигрібній ямі.

20 липня ми заступили на позицію. 28-го ми з фенрихом Вольгемутом і ефрейторами Бартельсом та Біркнером умовилися на патрулювання. У нас не було ніякої мети, хіба що трохи посновигати між загородженнями й поглянути, що там нового на нічийній землі, бо на позиції вже поступово робилося нудно. По обіді до мене в бліндаж навідався офіцер шостої роти, лейтенант Браунс, що прийшов мене підмінити, й приніс доброго бургундського. Коло півночі ми перервали посиденьки; я пішов у окоп, де в темному закутку траверса вже зібрались мої супутники. Вишукавши кілька сухих ручних гранат, я в чудовому гуморі переліз через загороду, а Браунс гукнув мені навздогін: «Кулю в шию і в живіт!»

Невдовзі ми вже підкралися до ворожої загороди. Тут же перед нею, у високій траві,

нами був виявлений досить міцний, добре ізольований дріт. Мені ця знахідка здалася важливою, і я дав команду Вольгемуту відрізати шматок і забрати з собою. Доки він, за відсутності іншого інструменту, мучився з цим за допомогою ножиць для сигар, просто перед нами у дроті щось дзенькнуло; виринуло кілька англійців і взялися до роботи, не помічаючи наших втиснутих в траву фігур.

Пам'ятаючи лиху науку з попередньої вилазки, я майже нечутно видихнув: «Вольгемут, гранатою їх!»

— Пане лейтенанте, може, хай ще трохи попрацюють!

— Це наказ, фенриху!

Навіть в цій пустелі ця формула не втратила свого несхибного впливу. З фатальним відчуттям чоловіка, що пускається в непевну пригоду, я почув поряд сухе потріскування запальника й побачив, як Вольгемут, намагаючись якомога менше висуватися, пустив гранату просто по землі. Вона зупинилася в чагарнику, майже поміж англійцями, які, здавалося, так нічого й не помічали. Минуло кілька секунд найвищої напруги. «Бааабах!» Спалах освітив постаті, які порозліталися навсбіч. З криком: «*You are prisoners!*»¹⁵ ми, як тигри, кинулись у білу хмару. Безжальне дійство розгорнулось за лічені долі секунди. Я наставив пістолет просто в чиєсь лице, що блідою маскою мерехтіло з темряви. Якась тінь з пронизливим скриком впала навзніч в загородження. То був жахливий крик, щось ніби: «Уаааг!» — який вихоплюється хіба в людини, що перестрілася з привиdom. Зліва від мене Вольгемут розрядив весь пістолет, в той час як Бартельс у замішанні жбурнув наосліп гранату поміж нас.

При першому ж пострілі обойма вискочила з руків'я мого пістолета. Я стояв, горлаючи, перед англійцем, який з жахом втискався спиною в колючу загороду, й знову й знову намарно натискав на спусковий гачок. Не лунало жодного пострілу — це було, наче у в'язкому сні. В окопі перед нами заметушилися. Залунали окрики, затарахкотів кулемет. Ми кинулись назад. Я ще раз зупинився в якійсь вирві й скерував пістолет на тінь, що наступала мені на п'яти. Цього разу відмова пістолета виявилася благословенням, бо то був Біркнер, а я думав, що він давно вже попереду.

Отож ми щодуху помчали до нашого окопу. Біля нашого загородження кулі свистіли вже так, що мені довелося застрибнути в залиту водою і захаращену колючим дротом мінну вирву. Гойдаючись на хисткому колючому дроті над поверхнею води, я чув, як кулі велетенським бджолиним роєм проносяться наді мною, а дротяне потороччя й металеві осколки шмагають по укусах вирви. Через пів години, коли вогонь ущух, я перебрався через наше загородження і під радісні вітання застрибнув до окопу. Вольгемут і Бартельс уже були там; ще за півгодини повернувся й Біркнер. Всі раділи зі щасливого кінця і шкодували лише, що такий жаданий бранець і цього разу вислизнув. Те, що ця пригода ще й як подіяла на нерви, я помітив лишень, коли, клацаючи зубами, лежав на койці в бліндажі й, попри виснаження, ніяк не міг заснути. У мене було радше відчуття найвищої і найнапруженішої бадьорості, так ніби десь у тілі невпинно дзеленчав електричний дзвіночок. Наступного ранку я ледь звівся на ноги, бо через усе коліно, на якому вже було кілька історичних близн, тягнулася довга подряпина від дроту, а в другій стирчав осколок пожбуреної Бартельсом гранати.

Ці короткі вилазки, в яких треба було міцно тримати себе в руках, були добрим засобом загартувати волю і перебити одноманітність окопного існування. Солдат передусім не має нудитися.

11 серпня перед сільцем Берль-о-Буа гасав вороний рисак, якийсь ополченець скопив його трьома пострілами. Англійський офіцер, від якого утік кінь, мабуть, скривився на цей вид. Вночі стрільцеві Шульцу в око влетів осколок піхотного снаряду. Помножилися втрати й у Монші, бо скошені артилерійським вогнем мури давали все менше захисту від наосліп випущених кулеметних черг. Ми взялися обкопувати село ровами, а в найнебезпечніших

¹⁵ «*You are prisoners!*» (англ.) — «Ви — полонені!» (англ.)

місцях ще й зводили нові мури. У здичавілих садках дозріли ягоди, і смакували вони тим солодше, що ласувати ними можна було тільки під дзумкіт сліпих куль.

12 серпня — довгоочікуваний день, коли вдруге за цю війну я міг поїхати у відпустку. Та тільки-но я вдома трохи відігрівся, як навздогін мені вже примчала телеграма: «Негайно повертатися, докладніше про все в комендатурі *Камбре* ». Через три години я вже сидів у потязі. Дорогою до вокзалу повз мене неквапно пройшли три дівчини у світлих сукенках, з тенісними ракетками під пахвою — осяйне прощальне вітання життя, яке я згадуватиму ще довго.

21-го я знов був у добре знайомій місцевості, на дорогах якої внаслідок відкомандирування 111-ї та прибуття нової дивізії аж кишло від люду. Перший батальйон розквартирувався в селі Екус-Сен-Мен, руїни якого через два роки ми знову захопимо штурмом.

Мене зустрів Пауліке, дні якого теж уже були полічені. Він повідомив, що молоді люди з моєї чоти вже з десять разів питалися, чи я ще не повернувся. Ця звістка підбадьорила мене й додала сил; я раптом зрозумів, що в ті гарячі дні, що чекають на нас, можу розраховувати на підтримку не тільки через своє звання, але й тому, що маю певний особистий капітал.

На ніч мене та ще вісьмох офіцерів розташували на горищі спорожнілого будинку. Увечері ми ще довго не лягали спати й пили, за браком чогось міцнішого, каву, яку нам в сусідньому домі готували дві французенки. Ми знали: тепер вже почнеться така битва, якої ще не бачив світ. І рвались у бій не менше, ніж ті війська, що два роки тому перетнули кордон, але були небезпечніші за них, бо ж досвідченіші в бою. При цьому ми перебували в найкращому, найвеселішому гуморі, й такі слова, як «ухилитися» були нам чужі. Хто бачив учасників цих радісних посиденьок, мусив визнати: позиції, їм довірені, можуть бути втрачені тільки тоді, коли поляже останній оборонець.

Так воно й сталося.

ГІЛЬМОН

23 серпня нас посадили на вантажівки й повезли в Ле Месніль. Хоча вже було відомо, що нас кинуть в саме легендарне осердя битви на Соммі, в село Гільмон, настрій, тим не менше, був пречудовий. Жарти, під загальний регіт, перелітали з машини до машини.

Під час однієї стоянки водій, заводячи двигун, навпіл розчавив собі великий палець. Вигляд цієї рани викликав у мене, завжди вразливого на такі речі, майже нудоту. Згадую це, бо тим дивовижніше, що вже в найближчі дні я годен був зносити вигляд навіть найтяжчих каліцтв. Ось приклад того, що в житті загальне відчуття визначає окремі враження.

Із Ле Меснілю, коли стемніло, ми помарширували в Сайї-Саїсель, де на великій галявині батальйон поскидав ранці й налаштував наступальне спорядження.

Перед нами котився і гримів артилерійський вогонь ще невіданої перед тим сили; тисячі судомних спалахів вкрили західний обрій морем полум'я. Назустріч нам невпинно сунули поранені з блідими, запалими лицами, часто їх зненацька відтісняли у придорожню канаву гармати чи колони боєприпасів, що з брязкотом проносилися мимо.

До мене зголосився вістовий з якогось вюртемберзького полку, щоб завести мою чоту у знамените містечко Комбль, де ми наразі мали стояти в резерві. То був перший німецький солдат, якого я побачив у сталевій касці, і він одразу видався мені провісником якогось чужого й суворішого світу. Сидячи біля нього в придорожній канаві, я жадібно випитував, що діється на позиції, а у відповідь дістав однотонну розповідь про висиджування цілими днями у вирвах від снарядів, без зв'язку й підхідних шляхів, про безперервні атаки, про поля трупів і божевільну спрагу, про поранених, які там конають, і таке подібне. Обрамлене сталевим краєм непорушне обличчя і цей монотонний, супроводжуваний ревищем фронту голос справили на нас моторошне враження. Всього кілька днів закарбували на посланці, що поведе нас у царство вогню, тавро, яке, здавалось, якимось невимовним чином різнило його від нас.

«Упадеш — уже не встанеш. Тут вже ніхто не допоможе. Ніхто не знає, чи повернеться живим. Кожного дня атаки, але прорватися вони не прориваються. Всі розуміють: це не на життя, а на смерть».

У цьому голосі не залишилося нічого, крім великої байдужості; він був загартований вогнем. З такими мужами можна йти в бій.

Ми крокували широкою дорогою, що білою стрічкою виляса крізь темні терени в місячному сяйві, назустріч грому канонади, чиє всепоглинаюче ревище ставало усе незмірнішим. Облиш надію, хто сюди потрапив!¹⁶ Що надавало цьому краєвиду особливо похмурого лику, то це обставина, що всі його дороги світлими жилами лежали відкритими в місячному сяйві й що на них не було видно жодної живої істоти. Ми крокували, ніби мерехтливими доріжками опівнічного цвинтаря.

Вже незабаром справа й зліва від нашого шляху розірвалися перші снаряди. Розмови притихли, а в решті й остаточно зійшли нанівець. Усі вслухалися в наростаюче завивання снарядів з тією дивовижною напругою, яка гранично вигострює слух. Першим неабияким випробуванням для нас стало проходження через Фрежікюр-Ферм, невеличку групу будиночків перед цвинтарем в Комблі. Там мішок, у який був узятий Комбль, зтягнувся найтугіше. Кожен, хто хотів увійти в місто або вийти з нього, мусив пройти тут; відтак саме на цю життєву артерію і був скерований, мов промені побільшуваного скла, невпинний і найтяжчий вогонь. Наш провідник уже підготував нас до цієї фатальної тіснини; ми пробігли крізь неї підтюпцем, бачачи як усе довкола з гуркотом валиться.

Понад руїнами завис, як і на всіх небезпечних ділянках цього терену, тяжкий трупний сопух, бо вогонь тут був такої сили, що полеглими вже ніхто не переймався. Ми бігли достоту наввипередки зі смертю, і коли я на бігу зачув цей запах, мене це анітрохи не здивувало — він просто був складовою частиною цієї місцевості. До речі, цей важкий, солодкавий повів аж ніяк не був лише огидний; окрім усього, нерозривно злитий з ядучими випарами вибухівки, він мав властивість викликати якусь мало не ясновидницьку прозорливість.

Тут — і за всю війну, властиво, тільки в цій битві — я достеріг, що є якийсь такий вид жаху, чужого, мов незвідана земля. Так що в такі миті відчував не страх, а якусь натхненну, майже демонічну легкість; також накочувались раптові напади сміху, який годі було приборкати.

Від Комбля, наскільки нам у темряві вдалося розгледіти, залишився один скелет людського поселення. Купи потрощеної деревини між руїнами і порозкидане на шляху домашнє начиння виказували, що руйнації зовсім недавні. Перебравшись через численні гори уламків, тим хуткіше, що нас підганяли шрапнельні снаряди, ми добралися до місця розквартирування — великого, зрешеченого дірами будинку, який ми з трьома роями обрали собі на житло, в той час як решта два облаштувались у підвалі руїни навпроти.

Вже о четвертій ранку нас побудили з наших складених з повизбируваних уламків лож, аби видати сталеві каски. При цій нагоді ми знайшли в одній підвальної ніші повний мішок кавових зерен — відкриття, наслідком якого стало завзяте парення мокки.

Поснідавши, я трохи розгледівся на місцевості. За лічені дні важка артилерія перетворила мирне етапне містечко в образ жахіття. Цілі будинки прямим влучанням ум'яло в землю або роздерло навпіл, так що кімнати з цілим опорядженням пливли над цим хаосом, мов театральні декорації. З деяких розвалин пробивався трупний запах, бо перший, раптовий удар застав цілковито зненацька й місцевих мешканців, поховавши багатьох з них під руїнами, ще поки вони встигли вискочити з будинків. Перед одним порогом, розпростершись в червоній калюжі, лежала маленька дівчинка.

Сильно обстрілюваним місцем була й площа перед зруйнованою церквою навпроти входу до катакомб, прадавніх печерних ходів з видовбаними нішами, в яких у страхітливій

¹⁶ «Облиш надію, хто сюди потрапив» («Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate» — італ.) — надпис над входом до пекла з поеми італійського поета епохи Відродження Данте Аліґ'єрі «Божественна комедія» (Пекло, пісня III, 9)

тісняві сиділи майже всі штаби воюючих сил. Розповідали, що коли почався обстріл, місцеві гаками пробрили замуrowаний вхід, який упродовж цілого часу окупації приховували від німців.

Від вулиць не залишилося нічого, крім вузьких стежинок, що звивалися між велетенських гір балок і уламків стін та через них. В розтерзаних садах пропадали овочі й фрукти.

Після обіду, приготованого в кухні з недоторканих запасів, яких ми мали аж в надлишку, і завершеного, річ ясна, міцною кавою, я приліг нагорі перепочити у шезлонгу. З порозкиданих навколо листів я виснував, що будинок цей належав власнику броварні Лесажу. В кімнаті стояли розчухнуті шафи й комоди, перекинутий умивальник, швейна машинка й дитячий візочок. На стінах висіли побиті картини та дзеркала. На підлозі безладом заввишки в метр громадилися повисмикнуті шухляди, білизна, корсети, книжки, газети, нічні столики, скалки, пляшки, записники, ніжки від стільців, сукні, пальта, лампи, гардини, віконниці, вирвані з одвірків двері, мереживо, фотографії, олійні картини, альбоми, розтроснені скриньки, дамські капелюшки, вазони й шпалери — все сплутане в якийсь дикий жмут.

Крізь потріскані віконниці видно було поораний снарядами чотирикутник спустошеної площі, вкритої гіллям посіченої липи. Цей вир вражень ще більше спохмурював невпинний артилерійський вогонь, що кільцем накочувався на місто. Час від часу цей галас перекривав несамопитий вибух снаряда тридцять восьмого калібру. Хмари осколків проносились тоді над Комблем, ляскаючи об гілляки дерев або вдаряючи в нечисленні вцілілі дахи, так що аж сповзали листи шиферу.

Пополудні вогонь набряк до такої сили, що залишилося тільки відчуття потворного завивання, в якому тонує кожен окремий звук. Від сьомої години площу й довкільні будинки з інтервалами у півхвилини закидали п'ятнадцятисантиметровими снарядами. Серед них було чимало нерозірваних; їх короткі, неприємні поштовхи, однак, стрясали будинком аж до фундаментів. Увесь цей час ми сиділи за круглим столом на обтягнутих шовком стільцях в нашому підвалі, сперши голови на руки, й рахували час між ударами. Жарти дедалі рідшали, врешті замовк і найзухваліший серед нас. О восьмій, після двох прямих влучань, завалився сусідній будинок; його падіння зметнуло велетенську хмару куряви.

Від восьмої до дев'ятої вогонь набрав просто якоїсь несамопитої потуги. Земля двигтіла, небо здавалося велетенським киплячим казаном. Сотні важких батарей бахкали довкола Комбля і в саме містечко, незчисленні снаряди із завиванням і ревом перетиналися над нами. Все було оповите густим димом, моторошно підсвічуваним різнокольоровими ракетами. У нас страхітливо боліли голови й вуха, порозумітися вдавалося хіба що за допомогою уривчастих викриків. Здатність до логічного мислення і відчуття земного тяжіння, здавалося, зникли. Залишилось тільки сприйняття неминучого й доконечно необхідного, як під час вибуху стихій. Один підфіцер третьої чоти впав у шал.

О десятій цей пекельний карнавал поступово вгамувався і перейшов у рівномірний ураганний вогонь, в якому, щоправда, й далі годі було вирізнити окремі постріли.

Об одинадцятій надійшов зв'язковий і передав наказ виводити рої на церковну площу. Відтак ми об'єдналися з двома іншими чотами, готуючись звідти разом рушити на позицію. Щоб доставити на передову харчі, виокремили ще й четверту під проводом лейтенанта Зіверса. Поки ми, гарячково перегукуючись, збирались в цьому небезпечному місці, ці люди оточили нас і видавали хліб, тютюн і м'ясні консерви. Зіверс втулив мені цілий казанок масла, потис на прощання руку й побажав нам удачі.

А тоді ми рушили, шерегом по одному. Всі одержали наказ обов'язково триматися переднього. Тут же на виході з містечка наш командир зрозумів, що заблукав. Під сильним шрапнельним вогнем ми були змушені повертатися. А тоді, здебільшого підтюпцем, уздовж викладеної як орієнтир, посіченої тепер на дрібні клаптики білої стрічки — через відкрите поле. Часто нам доводилося, власне в найгірших місцях, зупинятися, коли командир губив напрям. І при цьому, для забезпечення зв'язності, було заборонено лягати.

Попри те, раптом кудись зникли перша і третя чота. Вперед! В потужно

обстрілюваному яру згромадились загони. Лягай! Огідно настирливий запах дав нам зрозуміти, що цей перехід поглинув уже багато жертв. По смертельно небезпечній перебіжці ми досягли другого яру, де причаївся бліндаж командира бойових об'єднань, заблукали й повернулися в нестерпній тисняві переполошених людей. Щонайвище за п'ять метрів від нас із Фогелем з глухим вибухом на задній насип упав середнього калібру снаряд, закидавши нас велетенськими грудями землі. Спиною перебіг смертельний холод. Врешті провідник, зорієнтувавшись на прикметну купу трупів, знову знайшов шлях. Один з цих полеглих, мов розп'ятий, лежав на крейдяному схилі — яка уява винайшла би відповідніший до цього краєвиду дороговказ?

Вперед! Вперед! Люди падали на бігу, а ми їм грізно наказували вичавити зі знеможених тіл останні сили. Поранені з криками про допомогу, на які ніхто не зважав, валились обабіч у вирви від снарядів. Далі, з невідривно прикутим до переднього поглядом, ми пішли утвореною ланцюжком велетенських вирв, завглибшки по коліно, траншеєю, де мертві тісно лежали один попри одного. З нехиттю ступала нога на м'які, піддатні тіла, чії обриси приховувала від ока пільма. Поранених, які падали на шляху, спіткала така ж доля: вони були затоптані чобітьми тих, хто поспішав далі.

І всюди цей солодкавий запах! — Мій вістовий, маленький Шмідт, супутник в не одній небезпечній вилазці, раптом захитався. Я вирвав йому з руки рушницю, а цей молодець навіть тепер ще пробував пручатися.

Нарешті ми досягли передової, зайнятої тісно скорченими в норах людьми, чії безбарвні голоси аж затремтіли на radoшах, коли вони зрозуміли, що прийшла заміна. Якийсь фельдфебель-баварець зі скупими словами передав мені командування відрізком і ракетницю.

Відрізок моєї чоти творив праве крило полкової позиції і складався з плаского, розбитого заглибинами ярку, який зліва за кілька сот кроків від Гільмону, а справа трохи ближче від Буа де Трон врізався у відкритий терен. Від сусіднього угруповання праворуч, 76 піхотного полку, нас відділяв незайнятий простір завширшки з п'ятсот кроків, в якому із-за надзвичайно потужного вогню ніхто не міг перебувати.

Баварець-фельдфебель раптом кудись зник, і я стояв сам-один з ракетницею в руці, посеред цього моторошного, всіяного кратерами краєвиду, загрозливо й загадково вкритого клубовинням туману, що стелився землею. Позаду почувся якийсь приглушений, неприємний звук; з дивовижною незворушністю я встановив, що походив він від велетенського трупа, який вже почав розкладатися.

Позаяк я не мав ані найменшого уявлення, де може бути ворожа позиція, то вирушив до моїх і порадив готуватися до найгіршого. Ніхто не спав; ми з Пауліке і двома моїми зв'язковими провели ніч у якісь «лисячій норі» ємністю приблизно в один кубічний метр.

Коли засвітало, нашим зачудованим очам поступово відкрилось це чуже навкілля.

Траншея здавалася просто вервицею велетенських, заповнених шматками однострою, зброї та вбитими вирв; довколишні терени, скільки сягало око, всуціль зриті важкими снарядами. Ані єдиної жалюгідної билиночки не міг виявити пильний погляд. Розколошкане поле бою було страхітливе. Поміж живими захисниками лежали мертві. Відкопуючи укриття, ми виявили, що вони поскладані штабелями. Тут косило роту за ротою, що, тісно збившись, стояли в ураганному вогні. Тіла присипало здійснятими на повітря земляними масами, а на місце полеглих заступала заміна. Ось тепер наша черга.

Яр і терен позаду були всіяні німцями, терен попереду — англійцями. З насипів визирали руки, ноги й голови; перед нашими норами лежали відірвані кінцівки й мерці, на яких подекуди, щоб уникнути цього постійного вигляду спотворених лиць, накинули шинелі або плащ-палатки. Попри спеку, ніхто навіть не думав прикопати тіла землею.

Село Гільмон, здавалося, зникло безслідно; лише біляста пляма серед поля вирв вказувала ще на ту поверхню, де на порох був розмелений крейдяник будівель. Перед нами лежав зіжмаканий, наче іграшка, вокзал, позаду — посічений на скіпки Дельвільський ліс.

Щойно розвіднілося, на низькому польоті надлетів англієць, стерв'ятником кружляючи над нами, поки ми втікали в нори, щоб там скулитися. Та гостре око розвідника, мабуть, таки угледіло нас, бо невдовзі згори, короткими проміжками, вже завили протяжні, глухі сирени. Вони скидалися на клич якоїсь казкової істоти, що немилосердно ширяє над пустелею.

Небавом якась батарея, схоже, прийняла ці сигнали. Важкі снаряди низької траєкторії один за одним заревли з неймовірною потугою. Ми бездіяльно причікнули в наших сховках, час від часу то припалюючи сигару, то знов її викидаючи, готові, що нас будь-якої миті засипле землею. Рукав Шмідтової шинелі розпанахало великим осколком.

Відразу після третього удару мешканця нори поряд з нашою потворним вибухом засипало. Ми негайно його відкопали; та все одно, тиск земляної маси виснажив його до смерті, його лице запалося і стало схоже на голий череп. То був єфрейтор Зимон. Ця халепа його навчила: коли вдень люди ховалися, побачивши літак, чутно було його гнівний голос і видно кулак, що грозив з отвору завішеної брезентом лисячої нори.

О третій пополудні надійшли мої постові зліва й повідомили, що вже не можуть встояти, бо їх нори зім'яли. Довелося мені вжити весь мій командирський вплив, аби повернути їх на місце. Втім, я й сам перебував в найнебезпечнішому місці, а це додає авторитету.

Десь по десятій вечора на лівому крилі полку почалася вогневий шквал, що за двадцять хвилин перекинувся і на нас. Незабаром ми вже цілком були повиті димом і курявою, проте більшість снарядів падали або тут же попереду, або позаду траншеї, якщо тільки можна так величати нашу зім'яту заглибину. Під час цього урагану, що шумував довкола, я обійшов відрізок нашої чоти. Бійці насадили багнети. Вони стояли в кам'яній нерухомості, з рушницями в руках, на передньому схилі яру, втупившись у передній край. Час від часу, в спалаху ракети, я бачив цілі ряди сталевих касок, цілі ряди блискучих клинків, і мене наповнювало відчуття незнищенності. Нас можна було змолоти, але не здолати.

В сусідній чоті зліва фельдфебель Гок, той невдаха-мисливець на щурів з Монші, хотів випустити білу світлову ракету, але помилився, і червоний сигнал засліпного вогню засичав, підхоплений зусібч, у небо. Тут же заговорила наша артилерія, аж серце тишилося. Один гаубичний снаряд за другим спадали, завиваючи, з високості, і на передньому краю розліталися на скалки та іскри. Суміш пороху, ядучих газів та випарів підкинутих трупів валила з вирв.

Після цієї оргії нищення вогонь знову пригас до звичного рівня. Один хибний порух однієї людини запустив усю цю потужну машинерію.

Невдаха Гок: тієї-таки ночі він, заряджаючи пістолет, випустив собі ракету в халяву чобота, з важкими опіками його винесли.

Наступного дня падав сильний дощ, але нас це навіть втішило, бо ж після того, як пилюку прибило, відчуття сухості в роті було вже не таке нестерпне, та й великих синьо-чорних мух, що величезними згустками, наче перкалеві подушки, збиралися на сонячних місцях, не стало. Майже увесь день я просидів на долівці моєї лисячої нори, курил і їв — попри все, що діялося навколо — з неабияким апетитом.

Наступного передполудня стрільцеві Кніке з моєї чоти рушничним пострілом не знати звідки пробило груди, куля зачепила й спинний мозок, так що йому відняло ноги. Коли я підійшов подивитися, що з ним, він спокійно лежав у норі, як людина, що звела свої порахунки зі смертю. Увечері його несли крізь артилерійський вогонь, так що коли носії раптом мусили пірнути у сховок, він зазнав ще й перелому ноги. Він помер у перев'язочному пункті.

Пополудні мене закликав один боєць з моєї чоти і, перекинувши гвинтівку через відірвану ногу якогось англійця, закликав вести прицільний вогонь по залізничній станції в Гільмоні. Неглибокою підхідною траншеєю там поспіхом просувались вперед сотні англійців, не надто зважаючи на слабкий вогонь рушниць, який я негайно наказав скерувати на них. Це видовище було вельми показове для нерівноваги засобів, якими ми боролися. Якби ми наважились на таке, наші підрозділи розстріляли б за лічені хвилини. В той час як по нашому боці не виднілося жодного аеростату, по тому боці їх великим, яскраво-жовтим гроном

згромадилося відразу понад тридцять. Невсипним аргусовим оком вони стежили за кожним порухом на цій розтовченій місцевості, щоб відразу скерувати туди залізний град.

Увечері, коли я видавав пароль, мені в живіт з дзижчанням втелющився великий осколок снаряда, на щастя вже на вильоті своєї траєкторії; сильно дзенькнувши об пряжку, він упав на землю. Це заскочило мене так зненацька, що допіру стурбовані оклики супутників, які простягали мені свої польові фляги, дозволили усвідомити всю небезпеку того, що сталося.

Коли запали сутінки, перед відрізком першої чоти виринули два англійці, що заблукали, повертаючись із їжею. Нічого не підозрюючи, вони наближались; один ніс круглий бачок, другий — повний подовгастий казанок чаю. Їх обох пристрелили з найближчої відстані; один тулубом завалився в яр, ноги зависли на насипі. Брати полонених в такому пеклі було ледве чи можливо, та й як було провести їх крізь зону заслінного вогню?

Біля першої ночі мене з неспокійного сну розтрусив Шмідт. Я стривожено підхопився і схопив рушницю. Прийшла заміна. Ми передали, що слід було передати, і притьмом залишили за собою це чортове місце.

Ледве ми добігли до плиткої підхідної траншеї, як між нами спалахнув перший залп шрапнелі. Тому, що йшов переді мною, куля пробила кистьовий суглоб, з якого цівкою порснула кров. Він захитався і хотів лягти на бік. Я схопив його за руку, шарпнув, незважаючи на стогін, догори й відпустив щойно коло санітарного бліндажа біля штольні командира бойового загону.

В обох ярах діялися страшні речі. Ми сильно захекалися. Найгіршим шматком була долина, в яку ми потрапили і де невпинно спалахували шрапнель та легкі снаряди. Бух! Бух! Летів навколо залізний вихор, сіючи в темряві дощ іскор. Гуууух! Ще один залп! Мені перехопило подих, бо за мить перед тим з усе пронизливішого реву я раптом зрозумів, що траєкторія цього снаряду закінчиться просто переді мною. І ось коло моїх стіп уже гаратнув важкий струс, здіймаючи сніп м'яких грудок глини. І саме цей снаряд не вибухнув!

Всюди крізь ніч і вогонь квапилися загони, які заміняли та яких заміняли, почасти геть дезорієнтовані, стогнучи від збудження й виснаження; серед цього лунали вигуки, накази і — в одноманітнім повторі — протяглі крики поранених, що кликали на допомогу, загублені в безмірі вирв. На ходу я показував дорогу заблуклим, погрожував іншим, які хотіли прилягти, невпинно вигукував моє ім'я, щоб утримати всіх разом, і так якимось дивом довів чоту до Комбля.

А звідти нам ще довелось марширувати через Саллі і Гувернеман-Ферм до Еннуйського лісу, де мали стати на бівуак. Щойно тепер далось взнаки усе наше виснаження. Понуро похнюпивши голови, ми чвалані вздовж шляху, часто нас відтісняли на узбіччя автомобілі та колони з боєприпасами. У хворобливій дратівливості я був переконаний, що машини, які торохтіли мимо, зумисно так різко відтісняють нас, і не раз зненацька заставав свою руку на руків'ї пістолета.

А після цього маршу треба було ще й розбити шатра, й тільки тоді ми нарешті змогли кинутись на тверду землю. В часі нашого перебування в цьому лісовому таборі йшли страшні зливи. Солома в шатрах зогнила, й багато хто захворів. Ми, п'ятеро командирів чот, мало зважали на цю мокрину і вечорами сиділи на наших скринях в шатрі за кількома роздобутими десь череватими пляшками. Червоне вино в таких таборах — справжні ліки.

В один з цих вечорів гвардія в контрнаступі штурмувала село Морепа. Доки обидві артилерії на розлогих площинах лютували одна проти одної, вдарила несамовита гроза, так ніби в гомерівській битві богів і людей заколот землі змагався з гнівом небес.

Через три дні ми знову відійшли в Комбль, де з ротою зайняли чотири невеличкі погребі. Зведені з крейдяних брил, вузькі, довгі, з бочкуватими склепіннями, вони обіцяли безпеку. Виглядало на те, що належали вони якомусь винареві — принаймні, так я пояснив собі ту обставину, що облаштовані вони були невеличкими, видовбаними в мурах камінами. Виставивши пости, ми розпростерлись на численних матрацах, які поносили сюди наші

попередники.

Першого ранку все було відносно спокійно. Відтак я вирушив на невеличку прогулянку спустошеними садами, плюндруючи обвішані пресмачними персиками шпалери. Блукаючи отак, я забрів у якийсь оточений високим живоплотом будинок, в якому колись жив, мабуть, якийсь великий замилуванець гарних старих речей. На стінах у кімнатах висіла ціла колекція мальованих тарелів, потирів для свяченої води, мідьоритів і різьблених дерев'яних образів. У великих шафах громадилася стара порцеляна, на підлозі були розкидані крихітні книжечки в шкіряних оправах, серед них і чарівне давнє видання Дон Кіхота. І всі ці скарби лежали тут на поталу. Залюбки я прихопив би щось на пам'ятку, ось тільки був би тоді, як той Робінзон із золотим зливком; тут ці речі нічого не вартували. Так на одній мануфактурі ниділи великі сувої першорядного шовку, і ніхто не звертав на них ані найменшої уваги. Коли подумасш про розжарені шлюзи під Фрежікюр-Ферм, які замикали цю місцевість, відразу відмовишся від будь-якої зайвої ноші.

Коли я дійшов до домівки, люди, повернувшись з подібних виправ садами, зготували з м'ясних консервів, картоплі, гороху, моркви, артишоків і ще всілякої іншої ярини таке вариво, що в ньому ложка сторчма стояла. Під час обіду в наш будинок і ще три поблизу влучили снаряди, втім, анітрохи нас не потурбувавши. Надто ми вже притупилися від надміру вражень. В цьому будинку, мабуть, розігралась якась кривава драма, бо з купи уламків у середній кімнаті стримів грубо збитий хрест з низкою видряпаних на ньому імен. Наступного полудня я приніс з дому колекціонера порцеляни зшиток ілюстрованих додатків до «Петі Журналь»; а тоді засів в одній неушкодженій кімнаті, запалив у каміні уламками меблів і взявся читати. Часто недовіжливо махав головою, бо до рук мені потрапили числа з часів афери Фашода¹⁷. Доки я читав, коло нашого будинку в рівномірних проміжках гехнуло чотири рази. Десь коло сьомої я перегорнув останню сторінку й пішов до сіней перед входом до льоху, де бійці на невеличкій плиті готували вечерю.

Щойно я опинився серед них, як за вхідними дверима пролунав різкий вибух, і в ту ж таки мить я відчув сильний удар у ліву гомілку. З прадавнім вигуком воїна: «От тобі й маєш!» я, не випускаючи з рота люльки, застрибнув сходами в льох.

Негайно засвітили свічку й оглянули рану. Я, як завжди в таких випадках, діждався, дивлячись у стелю, звіту, бо самому не дуже хочеться дивитися. В гамаші зяяла дірка з нерівними краями, з якої на підлогу дзюркотів тоненький струмінчик. З іншого боку напинався круглуватий виступ шрапнельної кульки, що загрузла під шкірою.

Отож, діагноз поставити було неважко — типове поранення, здатне забезпечити відпустку додому: не надто легке, але й не особливо важке. Втім, то було остання нагода зачепитися за можливість потрапити до Німеччини. В цьому пораненні було щось вельми мудроване, бо шрапнель розірвалася на землі за цегляним муром, що оточував наше подвір'я. І от в цьому мурі снаряд вибив круглий отвір, перед яким стояла кадка з олеандром. Тобто моя куля пролетіла спершу крізь діру від снаряда, потім крізь олеандрове листя, тоді перетнула ціле подвір'я, пробила вхідні двері, і в сінях, з-поміж багатьох ніг, які там стовбичили, вибрала саме мою ногу.

Наклавши тимчасову перев'язку, товариші перенесли мене через обстрілювану вулицю в катакомби й відразу поклали на операційний стіл. Лейтенант Вет'є, що приспів на допомогу, тримав мені голову, а наш головний штабний лікар скальпелем і ножицями видобув шрапнельну кульку, привітавши мене, бо свинець вгонобився просто між гомілковою і литковою кісткою, не зачепивши жодної. «*Habent sua fata libelli et balli*»¹⁸ — прорік цей

¹⁷ Афера Фашода (Фашодська криза) — конфлікт між Великобританією та Францією (1898), який знаменував собою вершину колоніального суперництва в Африці. Виник після захоплення французьким військовим загоном поселення Фашода на Верхньому Нілі, що створило загрозу британським позиціям у цьому районі. Неготовність до війни змусила французький уряд вивести свій загін із Фашоди й відмовитися від претензій на долину Нілу.

¹⁸ «*Habent sua fata libelli et balli*» — перефразування крилатого латинського вислову «*Habent sua fata libelli*»

старий студент-корпорант, передаючи мене санітарові на перев'язку.

Поки я отак до самого смерку лежав на ношах у ніші катакомб, до мене, на превелику мою радість, прийшли попрощатися багато моїх людей. Їм належало перебути важкі часи. Прийшов ненадовго провідати мене і шановний полковник фон Оппен.

Увечері мене з іншими пораненими перенесли на вхід до села, а там уклали в санітарну машину. Незважаючи на крики пасажирів, водій по вирвах та інших перешкодах мчав, як завжди, потужно обстрілюваною дорогою під Фрежікюр-Ферм, а тоді передав нас на інше авто, яке завезло нас до церкви в селі Фін. Пересадка відбувалася посеред глупої ночі біля групки самотніх будиночків, де лікар оглядав пов'язки і вирішував, кому залишатися. З того гарячкового марева залишився спогад про цього зовсім ще молодого чоловіка з геть сивим волоссям, який неймовірно дбайливо займався нашими ранами.

Церква у Фін була зайнята вже сотнями поранених. Одна сестра розповіла мені, що за останні тижні їх прийняли і перев'язали тут понад тридцять тисяч. На тлі таких чисел це нещасне поранення в ногу здалось мені воістину дріб'язковим.

З Фін мене й ще чотирьох офіцерів перевели в невеличкий лазарет, облаштований в одному з житлових будинків у Сан-Квентені. Коли нас заносили, всі шибки у місті дрижали; то було власне під пору, коли англійці, задіявши всю наявну артилерію, захоплювали Гільмон.

Коли з машини викладали сусідні ноші, я почув один з тих безбарвних голосів, які неможливо забути:

«Прошу відразу до лікаря — я дуже хворий — у мене газова флегмона».

Так називали страхітливую форму зараження крові — ускладнення після поранення, яке нерідко забирає життя.

Мене занесли до кімнати, де дванадцять ліжок стояли так тісно, що приміщення виглядало вщерть набите білосніжними подушками. Поранення були здебільшого важкі, панував неспокій, частиною якого, з гарячковим маренням, був і я. Незабаром після мого прибуття якийсь молодик зі схожою на тюрбан пов'язкою на голові зненацька підхопився зі свого ліжка, неначе збирався виголосити промову. Я вже налаштувався на якусь химерну витівку, коли він так само раптово заламався. Серед гнітючої мовчанки його ліжко викотили у темні двері.

Поряд зі мною лежав офіцер-мінер. Він наступив в окопі на підричник, що від доторку вихлюпнув довге пасмо вогню. На його обпалену вогнем ногу насадити щось схоже на марлевий дзвін. Зрештою, він перебував у чудовому гуморі й дуже зрадив, що знайшов у моїй особі вдячного слухача. Ліворуч від мене червоним вином і жовтками виходжували молодесенького хорунжого; він перебував на найгіршій стадії дистрофії, яку тільки можна собі уявити. Збираючись перестелити ліжко, сестра підняла його як пір'їнку, були видно всі кістки, які тільки має людина. І коли сестра увечері запитала, чи не хоче він написати милого листа батькам, я зрозумів, що його година вибила, і справді, тієї ж ночі його викотили через темні двері в кімнату для вмирущих.

Вже наступного полудня я лежав у лазаретному потязі, що завіз мене до Гери, де на мене чекав першорядний догляд в гарнізонному лазареті. Вже через тиждень я вечорами прокрадався надвір, але мусив пильнувати, аби не потрапити на очі головному лікарю.

Тут я переказав три тисячі марок — все, що в мене тоді було — на військову позичку, щоб більше ніколи вже їх не побачити. Коли я тримав у руці формуляри, мені раптом пригадався той прекрасний феєрверк, який спричинила помилкова ракета — таке видовище не купиш і за мільйон.

Незабаром з'ясувалося, що громіздкі й негнучкі бойові позиції, сформовані у перші два роки війни, вже не відповідають зрослій силі вогню. Нападник просто вибивав захисника з позиції. Щоправда, навіть попри ці несамовиті затрати матеріалу, він не завойовував терену

(«Книги мають свою долю») на вислів «Книги та кулі мають свою долю». Долучення «et balli», фонетично споріднене з «belli» (вíйни) й семантично — з «ballista» (постріл) створює ефект тонкої словесної гри.

більше, ніж міг переорати своєю артилерією. Та вже зовсім скоро навіть цю методу йому було ускладнено новим способом оборони, що розподіляла свої сили в глибину терену, множачи цим цілі нападу. Зрештою від упертого утримування на певній лінії взагалі відмовилися і вибудували гнучкішу систему оборони завдяки еластичній тактиці зонування. Втім, справжній вихід із цього смертельного суперництва суто матеріальної продукції окреслився тільки тоді, коли від застосування машинерії суто для створення вогню перейшли до використання її і в пересуванні полем битви. Тут також намітилися нового типу засоби подолання смертельної зони, а відтак відкрилися і перспективи операцій великого масштабу.

Отже, той краєвид на Соммі, який ми щойно розглядали, вже належить військовій історії. Його унікальність полягає передусім у тому, що тут людина спробувала вистояти в самому осерді абсолютної зони смерті; тим-то й поставали тут видовища, схожі до битви за Етцелеву залу¹⁹. Та вже зовсім скоро, скажімо, десь у битві за Фландрію, боєць мав більшу свободу пересування; він міг ухилятися від вогню, коли той ставав нестерпний. Тут же ще вистоювали на непорушних позиціях, де вогонь зосереджувався з пекельною силою. Ті обидві битви, що відбулись відразу по тому — під Верденом²⁰ і на Соммі — наче два млинові жорна розмололи польове військо давнього взірця, а наслідки такої бійні народ відчуває навіть у найменшому селі.

Слід знати, що в цих оргіях суто матеріальна війна вже сягнула свого апогею. Тією ж мірою, якою вона спонукала розум винаходити нові й рухливіші засоби, в ній народжувався новий, відмінний тип бійця. Тут на окопи вже сунули перші, ще дуже недосконалі бойові машини, і тут же під сталеву каску витворювалось обличчя нової і доблеснішої войовничої раси, яке увійшло в історію, позначене жаром вогню і крижаним подихом смерті.

***

Ми ж повернімось ще раз у той жахливий яр, щоб додивитися останній акт, яким завершується ця драма. При цьому тримаймося звітів тих небагатьох пораних, які вижили, передусім мого вістового Отто Шмідта.

Після мого поранення командування чотою перебрав мій заступник, фельдфебель Гайстерманн, і вже за кілька хвилин повів її на зрите вирвами поле під Гільмоном. За винятком лічених людей, яких поранило ще по дорозі та які — коли ще могли ходити — повернулись у Комбль, у вогненних лабіринтах тієї битви безслідно згинула ціла залога.

Після заміни чота знов облаштувалася у знайомих лисячих норах. Тим часом внаслідок безперервного вогню на знищення прогалина на правому крилі збільшилась так, що стала вже неоглядною. З'явилися діри й на лівому фланзі, тож позиція скидалася тепер на оточений зусібч потужними потоками вогню острів. З подібних, більших і менших острівців, які все танули й танули, й складався загалом цей відрізок. Наступ натрапив на сіль, діри якої стали надто великі, аби його стримати.

Так у все зростаючій тривозі минула ніч. Над ранок з'явився патруль 76 полку, що складався всього з двох чоловік, які з невимовними зусиллями, мало не навпомацки сюди добралися. Та й його відразу поглинуло море вогню, а разом з ним зник і будь-який зв'язок із

¹⁹ Битва за Етцелеву залу — алюзія на середньовічний німецький народно-героїчний епос «Пісня про Нібелунгів», у фіналі якого король бургундів Гунтер та його вірні васали гинуть у бенкетній залі короля гуннів Етцеля.

²⁰ Верден (фр. Verdun), Верденська битва — найбільша битва Першої світової війни, яка тривала з 21 лютого по 18 грудня 1916 року. Відбулася на горбистій місцевості на північ від міста Верден-сюр-Мез, що у північно-східній Франції. Під час Верденської битви обидві сторони втратили близько мільйона осіб, серед яких убитими — до 430 тис. чоловік. В ході битви зазнав фіаско німецький стратегічний план — одним ударом вивести з війни Францію. Верденська операція, а також битва на Соммі ознаменували собою початок виснаження військового потенціалу Німецької імперії та посилення Антанти.

зовнішнім світом. Все сильніше налягав вогонь на праве крило, поволі розширюючи прогалину й вибиваючи з лінії одне гніздо спротиву за іншим.

Близько шостої ранку Шмідт зібрався поснідати й сягнув за посудом, який зберігав біля нашої старої нори, та знайшов там лише сплющений, подірваний шматок алюмінію. Незабаром обстріл поновився, наростаючи до такої потуги, що її слід було розглядати як несхибну ознаку близької атаки. Наринули літаки, кружляючи, мов коршуни, над самою землею.

Гайстерман і Шмідт, єдині два мешканці невеличкої печерки, яка дивом так довго вистояла, зрозуміли, що прийшов час готуватися. Ступивши в заповнений димом і курявою яр, вони застали довкола суцільну пустку. За ніч вогонь зрівняв із землею і ті кілька останніх сховків, що ще залишалися між ними й правим флангом, приваливши мешканців масами землі. Але й на лівому краю яру не було ані сліду захисників. Залишки залоги, серед них і кулеметна команда, збилися в тісному, вкритому лише дошками й тоненькою верствою землі бліндажі з двома входами, викопаному в задньому насипі приблизно посередині яру. Ось до цього останнього сховку й намагалися дістатися Гайстерман і Шмідт. Втім, дорогою туди зник і фельдфебель, в якого десь у ці дні були уродини. Він відстав за закрутом, і більше його не бачили.

Єдиною людиною, яка ще дісталася справа до цієї невеличкої групки у бліндажі, був якийсь єфрейтор із забинтованим лицем, який раптом зірвав пов'язку, заливаючи бійців та зброю кров'ю, і ліг на землю вмирати. Весь цей час сила вогню лише наростала; в переповненому бліндажі, де давно вже панувала мовчанка, щомиті чекали прямого влучення.

Ще лівіше кілька людей з третьої чоти все ще чіплялися затято за свої вирви, а всю позицію справа, починаючи від колишньої прогалини, яка тепер вже розрослася до розмірів прорваної дамби, взагалі розмололо. Мабуть, ці люди були також перші, хто після останнього, скупченого вогневого удару прийняв на себе англійські штурмові загони. В кожному разі, про наближення ворога залогу попередили їхні крики зліва.

Шмідт, що останнім добіг до бліндажа, а тому й сидів найближче до виходу, першим виринув у яр. Він застрибнув у конус від розриву снаряда. Крізь хмару, яка поволі розсіювалася, помітив, що справа, саме на місці колишньої лисячої нори, яка так вірно нас захищала, уже причаїлися якісь постаті кольору хакі. В ту ж мить противник щільними загонами вломився в ліву частину позиції. Що відбувалося по той бік переднього насипу, із-за глибини яру розгледіти було неможливо.

В цьому розпачливому становищі й інші, передусім фельдфебель Зіверс разом з обслугою іще неушкодженого кулемета, вистригнули з бліндажа. За лічені секунди зброю на підосві яру привели в бойову готовність і взяли ворога на приціл. Та коли кулеметник однією рукою вже підносив стрічку, а другу тримав на важелі заряджання, по передньому насипу покотилися англійські ручні гранати. Обидва стрільці, не зробивши жодного пострілу, впали мертві коло свого кулемета. Всіх, хто ще вискакував з бліндажа, зустрічали пострілами з гвинтівок, так що за кілька секунд навколо виходів уже лежав широкий вінець полеглих.

Першим же ударом ручних гранат підкосило й Шмідта. Один осколок влучив йому в голову, іншими відірвало три пальці. Втиснувши лице в землю, він лежав поблизу бліндажа, який ще довгий час притягав на себе інтенсивний вогонь рушниць і ручних гранат.

Нарешті все стихло; англієць здобув і цю частину позиції. Шмідт, можливо взагалі єдина ще жива душа в цілому яру, почув кроки, що віщували наближення нападників. Відразу після цього тут-таки над землею пролунали дзвінкі постріли з рушниць і гехкання вибухівки та газових бомб, якими викурювали бліндаж. Та навіть після цього надвечір звідти ще виповзло декілька живих, які забилися у захищеному закутку. Мабуть, саме з них і склалися ті групки полонених, що потрапили до рук штурмовим загонам. їх підібрали й занесли англійські санітари.

Невдовзі впав і Комбль, після того як мішок під Фрежикюр-Ферм стягнувся. Останніх його захисників, що в часі вогню перебували в катакомбах, прикінчили в бою за руїни церкви.

А тоді ця місцевість стихла, аж поки навесні 1918 року ми її не відвоювали.

ПІД СЕН-П'ЄР-ВААСТОМ

Провівши чотирнадцять днів у лазареті й ще стільки ж у відпустці, я знову вирушив у полк, що стояв на позиції під Десно, зовсім близько від вже добре знайомої нам Великої Траншеї. По прибутті я залишався там два дні, й ще стільки ж — у стародавньому гірському селищі Аттоншатель. А потім з вокзалу Марс-ля-Тур ми знов на всіх парах вирушили в напрямку Сомми.

Нас висадили в Боані й поселили в Бранкурі. В цій місцевості, де згодом ми не раз ще бували, населення складається з рільників, проте майже в кожному домі стоїть ткацький верстат.

Мене розквартирували в одного подружжя, що мало доволі таки гарненьку доньку. Ми ділили дві кімнати, з яких складалася хатина, й вечорами мені доводилося проходити через подружню спальню.

Відразу першого ж дня батько родини попросив мене написати від його імені скаргу місцевому комендантові, бо якийсь сусід схопив його за горлянку, відлупцював та ще й, під крики «*Demande pardon!*»²¹, грозився вбити.

Коли одного ранку я хотів вийти з кімнати на службу, донька з протилежного боку підперла двері. Я подумав, що це один з її жартиків, і теж з усієї сили наліг зі свого боку на двері, які під нашим спільним натиском злетіли з завіс, так що ми разом з ними зробили кілька кроків кімнатою. Раптом перегородка впала, і красуня — на своє й моє зниковіння і неабияк розвеселивши матусю — постала переді мною в убранні Єви.

Ніколи я ще не чув, щоби хтось лаявся так вигадливо, як ця «троянда Бранкура» на звинувачення сусідки, що її, мовляв, аж надто добре знають на певній сумнівній вулиці в Сан-Квентені. «*Ah, cette pelure, cette pomme de terre pourrie, jetee sur un furnier!*»²² — аж клекотіла вона, носячись кімнатою з розчепіреними, мов пазурі, пальцями й не знаходячи, на кого б вилити свою лють.

Та й взагалі, звичаї в цій місцині були не надто вибагливі. Якось увечері я зібрався в гості до одного товариша, який мешкав на квартирі у згаданій вже сусідки, простацької красуні-фламандки, званої мадам Луїза. Я пішов навпростець садами й через маленьке віконце побачив, що мадам Луїза сидить за столом і призволяється з величенького кавника. Раптом двері відчинилися, і постоялець цього затишного житла, мов сновиди й, на превеликий мій подив, не ретельніше за сновиду вбраний — увійшов до кімнати. Без слова він схопив кавник і впевнено влив собі в рот добрячу порцію кави. А тоді так само без слова вийшов. Відчувши, що не смію порушувати таку ідилію, я тихесенько забрався геть.

В цій місцевості панували вільні звичаї, що дивно контрастували з її сільським характером. Мабуть, це було якось пов'язано з ткацтвом, бо в містах і селах, де править веретено, завжди панує інший дух, ніж, наприклад, там, де тон задає ковальський молот.

Оскільки нас окремими ротами розквартирували по різних селах, вечорами нам вдавалося зібратись лише невеличким колом. Зазвичай наше товариство складалося з лейтенанта Бос, який командував другою ротою, лейтенанта Гайльманна, понурого вояки з вистреленим оком, хорунжого Горніка, який пізніше перейшов до паризьких летунів, і мене. Вечір у вечір ми споживали варену картоплю і гуляш з бляшанки, а тоді на столі з'являлися карти й кілька пляшок «Польського вершника» або «Зеленого помаранча». Тут уже керував Гайльманн, що належав до людей, яким завжди все не так. Він мешкав на другосортній квартирі, зазнав другого за важкістю поранення або брав участь у другому за розміром

²¹ «Demande pardon!» (франц.) — «Прошу вибачення!»

²² «Ah, cette pelure, cette pomme de terre pourrie, jetee sur un furnier!» (франц.) — «Ах, ця нікчема, ця гнила картоплина, викинута на смітник!»

похороні. І тільки його батьківщина — Верхня Силезія — була винятком: там було найбільше село, найбільша товарна залізнична станція і найглибша у світі шахта.

Для наступної бойової операції мене призначили офіцером розвідувального загону, й разом із загonom, що складався з двох підофіцерів та чотирьох бійців, я перебував у розпорядженні дивізії. Такі спеціальні завдання були мені не дуже до вподоби, бо в своїй роті я почувався, як в родині, і дуже нерадо покидав її перед битвою.

8 листопада батальйон під зливою переїхав до покинутого населенням села Гоннелю. Звідти розвідзагін вирядили до Льерамонту й поставили під командування офіцера розвідки дивізії, ротмістра Бекельмана. Разом із нами, чотирма командирами розвідувальних загонів, двома офіцерами спостереження і його ад'ютантом, ми поселилися у великому домі священика, розподіливши між собою кімнати. В один із перших вечорів у бібліотеці зав'язалась довга розмова про німецьку мирну пропозицію, якраз тоді оголошену. Бекельман поклав край дискусії, заявивши: під час війни кожному солдату має бути заборонено навіть вимовляти слово «мир».

Наші попередники познайомили нас із позицією дивізії. Щоночі нам доводилося виходити на передову. Наше завдання полягало в тому, щоби перевіряти шляхи сполучення й орієнтуватись в усьому, в разі необхідності призначати загони й виконувати спеціальні завдання. Моїм полем діяльності визначили відрізок ліворуч від лісу Сан-П'єр-Вааст, безпосередньо перед «Безіменним лісом».

Нічний краєвид був болотистий і безлюдний, його часто стрясали важкі удари вогню. В небо постійно злітали жовті ракети, що розпорскувались у повітрі, обсипаючись вогняним дощем, колір якого нагадував мені звук альта.

Першої ж ночі я в цілковитій темряві заблукав у болотах Тортільбаха, де мало не втопився. Тут були непрохідні місця; не далі як минулої ночі тут у велетенській вирві від снаряду, прихованій під поверхнею баговиння, безслідно канула набита боєприпасами вантажівка.

Вибравшись із цієї пущі, я силкувався навпомацки пробратись до Безіменного Лісу, в околицях якого чулися несильні, але невпинні вибухи снарядів. Доволі безтурботно я рушив туди, бо ці кволі розриви дозволяли припустити, що англійці там просто вистрілюють свої негодящі боєприпаси. Та нараз легенький подув вітру приніс солодкавий запах цибулі, й от уже в лісі зачулися голоси: «Газ, газ, газ!» На віддалі ці крики звучали якось дивовижно тоненько і співуче, ніби сюркотання цвіркунів.

Як я довідався наступного ранку, під цю годину в лісі, у заростях якого в'язко чіплялися хмарки фосгену, багато з наших померли від отруєння.

Очі мені сльозилися, я, перечіпаючись, побрів назад до лісу Во, через запотілі скельця протигазу мало що було видно, і раз за разом я падав у вирви. Ця ніч, із широчінню і нереальністю її просторів, мала якусь примарну самотність. Натикаючись у потемках на пости чи розпорошених людей, що блукали поодиноці, я мав моторошне відчуття, ніби перебуваю вже не серед людей, а серед демонів. Блукав, ніби на велетенському звалищі потойбіч меж відомого світу.

12 листопада, отримавши завдання перевірити сполучення з «Позицією у вирвах» і в надії, що цього разу пощастить більше, я здійснив другий вихід на передову. Уздовж прихованої в земляних норах низки релейних постів я наближався до місця призначення.

«Позиція у вирвах» не даремно носила цю назву. На хребті перед селом Ранкур були розсипані безліч кратерів, то тут, то там зайнятих людьми. Темна площина, над якою зі свистом перехрещувалися снаряди, була безлюдна й моторошна.

За якийсь час я втратив зв'язок із ланцюгом вирв і повернув назад, щоб не потрапити в руки французам. При цьому я зіштовхнувся з одним знайомим офіцером 164 полку, який застерігав мене розгулювати у темряві. Відтак я поквапився перебратися через Безіменний Ліс, перечіпаючись через глибокі кратери, вирвані з корінням дерева і майже непролазні хащі позбиваного гілля.

Коли я нарешті дістався до узлісся, вже світало. Переді мною без найменших ознак

життя простяглося поле вирв. Я насторожився, бо на війні безлюдні простори завжди підозрілі.

Раптом пролунав випущений якимось невидимим стрільцем постріл, який влучив мені в обидві ноги. Я кинувся у найближчу вирву й обмотав рани носовичком, бо свій перев'язочний пакет, звісно ж, знову забув. Пострілом пробило праву литку й черкнуло по лівій.

Вельми обережно я відповз у ліс, а звідти через сильно обстрілюваний терен пошкандибав до перев'язочного пункту.

Незадовго перед тим я знов пережив приклад того, як незначні обставини на війні вирішують долю. Приблизно за сто метрів перед перехрестям, до якого я прямував, мене гукнув командир шанцевого підрозділу, з яким я був колись у дев'ятій роті. Не порозмовляли ми й хвилини, як просто посеред перехрестя вибухнув снаряд, від якого я — без цієї зустрічі — з певністю би загинув. У чомусь такому я відмовляюся бачити просту випадковість.

Коли стемніло, мене на ношах перенесли в Нурлю. Звідти ротмістр забрав мене автом. На освітленій ворожими прожекторами сільській дорозі водій раптом ударив по гальмах. Якась темна перешкода перегородила дорогу. «Не дивіться!» — сказав Бекельманн, притримуючи мене за плечі. То був загін піхотинців разом з командиром, які впали жертвами прямого влучання. Бійці лежали возз'єднані в смерті, наче в мирному сні.

В будинку пароха я ще взяв участь у вечері, принаймні в той спосіб, що мене вклали на тапчан у спільній кімнаті й налили червоного вина. Та вже незабаром цей затишок був порушений вечірнім благословенням, що його регулярно діставав Льєрамон. Обстріли населених пунктів особливо неприємні, отож, дослухавшись кілька разів до шиплячого співу залізних посланців, що грімко закінчувався в садах або кроквах будинків, ми поквапом перебралися в погріб.

Мене першого загорнули в ковдру й знесли вниз. Ще тієї ж ночі я прибув до польового лазарету Віллере, а звідти — до військового лазарету Валансьєн.

Військовий лазарет був облаштований у гімназії поблизу залізничної станції і містив понад чотириста важко поранених. День у день під приглушений бій барабанів від великого порталу рушала процесія мерців. Простора операційна зала була осердям усіх мук війни. За рядом операційних столів лікарі справували своє криваве ремесло. Тут відрізали кінцівку, там свердлили череп чи знімали присохлу пов'язку. Зойки та крики болю відлунювали в цьому освітленому немилосердним світлом приміщенні, а зодягнені в біле медичні сестри з інструментами чи перев'язочними матеріалами заклопотано поспішали від столу до столу.

Поряд з моїм ліжком змагався зі смертю фельдфебель, в якого після втрати однієї ноги почалося важке зараження крові. Маячна гарячка змінювалася лихоманкою, а крива температури стрибала, як знавсініла коняка. Лікарі намагались підтримувати життя шампанським і камфорою, та шальки терезів дедалі очевидніше хилилися до смерті. Дивовижно те, що він, в останні дні, властиво, вже відсутній, в годину смерті здобувся на цілковиту притомність і навіть зробив деякі приготування. Так, він попросив сестру прочитати йому улюблений розділ з Біблії, а тоді попрощався з нами всіма, попросивши вибачення, що так часто своїми нападами гарячки порушував нічний спокій. І нарешті вишепотів голосом, якому силкувався надати жартівливого звучання: «Може, знайдеться ще кавальчик хлібця, Фріце?» — і за кілька хвилин помер. Це останнє речення стосувалося нашого санітара Фріца, літнього чоловіка, чий діалект ми намагались наслідувати, й воно потрясло нас, адже вмирущий явно хотів нас розвеселити.

Цього разу я потерпав у лазареті від нападу похмурості, чому, мабуть, сприяв і спогад про той холодний, багnistий краєвид, де мене поранило. Щодня пополудні я кульгав уздовж берега безрадісного каналу між двома рядами голих тополь. Особливо мене гнітило те, що я не брав участі в наступі мого полку на Сан-П'єр-Ваастський ліс — блискучій збройній виправі, в якій ми взяли сотні полонених.

Щойно через чотирнадцять днів рани сяк-так позатягалися, як я повернувся до полку. Дивізія далі утримувала ту саму позицію, яку я покинув через поранення. Коли наш потяг

вкотився в Епені, надворі пролунало кілька вибухів. Пом'яті уламки товарних вагонів, що валялися уздовж колій, видавали, що тут було гаряче.

«Що ж тут діється?» — спитав мене капітан навпроти, який, явно ще зовсім свіженький, прибув із дому. Не затримуючись на відповідь, я розчехнув двері купе й сховався за залізничним насипом, поки потяг ще трохи проїхав. На щастя, ці удари виявились останніми. З подорожніх ніхто не постраждав; і тільки кількох скривавлених коней виводили з вагону для худоби.

Оскільки я ще не міг як слід марширувати, мене призначили офіцером спостереження. Спостережний пункт містився на стрімкому схилі між Нурлю і Мусланом. Він складався із вбудованої стереотруби, через яку я спостерігав за добре мені відомим переднім краєм. У разі посилення вогню, появи різнокольорових ракет чи якихось особливих подій слід було повідомляти в дивізію по телефону. Цілими днями я сидів, мерзнучи, на ослінчику й вдивлявся через подвійне скло в листопадовий туман, сяк-так розважаючись пробами зв'язку. Коли дріт прострілювали, я мусив відіслати ремонтну групу для усунення пошкодження. У цих людях, діяльність яких на полі бою дотепер була для мене майже не помітна, я відкрив особливий тип невідомих працівників у смертельному просторі. В той час як всі інші зазвичай поспішали забратися із зони обстрілу, ці формування негайно й діловито кидались просто туди. Вдень і вночі нишпорили вони в іще теплих від вибуху вирвах, щоби сплести до купи два кінчики дроту; ця діяльність була настільки ж небезпечна, як і непомітна.

Спостережний пункт був схований на терені. Ззовні було видно лише вузьку щілинку, напівприкриту купиною трави. Отож, поблизу падали тільки випадкові снаряди, а мені з цього надійного сховку було дуже добре видно поведінку окремих людей і невеликих підрозділів, на що мало зважаєш, коли сам перетинаєш обстрілювану місцевість. Іноді, передовсім у години сутінків, краєвид нагадував великий, населений тваринами степ. Коли ж в обстрілювані з рівномірними проміжками місця кидались усе нові й нові прибульці, а потім, раптом упавши на землю, чимдуж тікали геть, мені особливо настирливо спливало порівняння з якимось зловісним природнім ландшафтом. Це враження було, мабуть, тому таке сильне, що я, немов якийсь висунутий наперед орган чуття керівництва, міг незворушно споглядати за подіями. По суті, в мене не було іншої роботи, як вичікувати годину наступу.

Кожні двадцять чотири години мене заступав інший офіцер, і я відпочивав у сусідньому Нурлю, де у великому погребі було облаштовано відносно зручне мешкання. Ще й досі часом згадую ті довгі, задумливі листопадові вечори, які я, покурюючи люльку, самотньо проводив перед каміном під маленьким, бочкоподібним склепінням, у той час як назовні в сплюндрованому парку з голих каштанів скрапувала імла, а тишу вряди-годи перебивало відлуння вибуху.

18 листопада дивізію розформували, і я знову з'єднався з полком, що стояв на відпочинку в селі Фрес-нуа-ле-Гран. Там я перебрав замість лейтенанта Бос, що від'їздив у відпустку, командування другою ротою. У Фреснуа полк мав чотири тижні нічим не потривоженого спокою, і кожен намагався насолодитися ним повною мірою. Різдво й Новий рік відсвяткували ротами, пиво й грог лилися рікою. В другій роті залишилось ще п'ятеро з тих, з ким я разом святкував Різдво в стрілецьких окопах Монші.

Разом із хорунжим Горніком і моїм братом Фріцом, який на шість тижнів прибув у полк як *фанен-юнкер*, ми замешкували салон і дві спальні якогось дрібного французького рантє. Допіру тут я знову трохи відійшов і часто повертався додому щойно над ранок.

Одного ранку, коли я ще заспаний лежав у ліжку, до моєї кімнати зайшов один товариш, щоб забрати мене на службу. Ми балакали про те й про се, він бавився моїм пістолетом, який, як звичайно, лежав на нічному столику, і ледве при цьому не увігнав мені кулю в голову, що пройшла зовсім близько. На війні мені довелося стати свідком не одного смертельного поранення внаслідок необережного поводження зі зброєю; такі випадки особливо прикрі.

У перший тиждень на огляд прибув генерал Зонтаг; він похвалив полк за заслуги при штурмі лісу Сан-П'єр-Вааст і багатьох збирався відзначити нагородами. Коли я парадним маршем вів перед ним другу роту, мені здалося, що полковник фон Оппен щось розповідає

про мене генералові. Через кілька годин мене викликали до штаб-квартири, де генерал вручив мені Залізний Хрест першого ступеня. Мене це втішило, тим паче, що, вирушаючи за наказом туди, я, властиво, сподівався якоїсь догани. «Ви щось частенько отримуєте поранення, — привітав мене генерал, — тож я подумав, Вам знадобиться пластир».

17 січня 1917 року мене на 4 тижні відправили з Фреснуа в учбовий табір Сіссон поблизу Ляону на курси ротних командирів. Завдяки керівнику нашого загону, капітанові Функу, ця служба стала для нас вельми приємною. Він володів талантом з кількох підставових правил виводити безліч вказівок; це дуже корисна метода, байдуже, в якій ділянці.

Натомість харчування упродовж цього часу було доволі нікчемне. Картопля стала рідкістю; день у день ми, відкриваючи у велетенській їдальні накривки наших казанків, бачили там саму водянисту ріпу. Скоро ми вже дивитися не могли на ці жовті коренеплоди. І це при тому, що вони насправді кращі, ніж їхня репутація — за умови, однак, якщо їх стушкувати з порядним шматком свинини й не жалкуючи перцю. А от цього якраз і бракувало.

ВІДСТУП НА СОММІ

В кінці лютого 1917 я знов приєднався до полку, що вже кілька днів стояв на позиції під руїнами Віллер-Карбоннель, і перебрав командування восьмою ротою.

Підхід до бойових траншей зміївся незатишною, спустошеною місцевістю в пониззі Сомми; через річку вів старий, вже сильно пошкоджений міст. Інші підхідні стежки були вузькими поперечними загатами, прокладеними через трясовину, що розтягалася по низині; йти ними слід було один за одним вервечкою, пробираючись крізь широкі, шелесткі зарості очерету й перебрідаючи по німій, чорній з відливом гладіні води. Коли на цьому відрізку били снаряди, здіймаючи високими фонтанами багнюку, чи над трясовинням шугали кулеметні черги, залишалось тільки міцно зціпити зуби, адже йти доводилось, як по линві, з обох боків не було жодного сховку. Тому-то химерний вид кількох розстріляних паротягів, що застигли на одній із колій на високому протилежному березі та сповіщали кінець нашої дороги, ми вітали щоразу з неабияким полегшенням.

В долині лежали села Брі та Сен-Кріс. Вежі, від яких залишилась одна-єдина вузька стіна, у вікнах якої мерехтіло місячне світло, темна купа розвалин, з якої стриміли хащі балок, і поодинокі дерева, окрадені з гілля, на широких, помережених чорними вирвами поверхнях снігу, — все це обрамлювало шлях непорушними металевими кулісами, за якими ніби зачаїлась уся зловісна примарність цього красвиду.

Бойові окопи після довгого періоду багнюки знов сяк-так привели до ладу. Чотарі розповідали, що якийсь час міняли постових тільки за допомогою сигнальних ракет, щоб не наражатись на небезпеку втопитися. Навскісно над окопами випущена ракета означала «Зміну здав», інша, в протилежному напрямку — «Зміну прийняв».

Мій бліндаж лежав приблизно за п'ятдесят метрів від передової, в поперечному окопі, в якому, крім мене й мого невеличкого штабу, мешкала ще одна група людей, що була в моєму особистому розпорядженні. Бліндаж був сухий і добре облаштований. На двох його завішених брезентом виходах стояли дві маленькі чавунні грубки з довгими димарями, крізь які під час важких обстрілів зі зловісним торохтінням сипались грудки землі. Зі штольні під прямим кутом розгалужувалися кілька сліпих ходів, що витворювали ряд крихітних келій. В одній з них я й замешкав. Крім вузького лежака, стола й кількох ящиків ручних гранат, все опорядження складалося всього-на-всього з кількох давно вже рідних предметів: спиртівки, свічника, кухонного посуду і особистого спорядження.

Тут ми вечорами, сидячи на двадцяти п'яти бойових гранатах кожен, збиралися на затишні гутірки. Товариство мені складали два ротні офіцери, Гамброк і Айзен; і я гадаю, ці підземні посиденьки в нашому невеличкому колі, за триста метрів від ворога, виглядали доволі-таки неповторно.

Гамброк, за власним визнанням — астроном, великий прихильник Е. Т. А. Гофманна, любив розводитись про спостереження за Венерою і твердив, нібито на Землі ніколи не знайти цю зірку в її незатьмареному сяйві. Він був малесенький, тоненький, як тріска, рудий, з усіяним жовто-зеленавими веснянками лицем, через яке ми дали йому прізвисько «маркіз Горгонзола²³». За час війни він набув дивних звичок; скажімо, спав удень, а оживав допіру під вечір, аби потім самотньо час від часу нипати перед німецькими чи англійськими окопами. Також у нього була вельми сумнівна манера тихцем підкрастися до постового й випустити над самим його вухом ракету — «щоб випробувати відвагу». На жаль, здоров'я у нього було надто вже кволе для війни, тому, мабуть, він і помер від доволі невинного поранення, яке дістав невдовзі під Френуа.

Айзен був так само невисокий, зате огрядний, а оскільки — як син емігрантів — зростав у теплому кліматі Ліссабона, то вічно мерз. З цієї причини він любив гріти голову великою червоною картою носовою хустиною, накинутою поверх каски і зав'язаною під підборіддям. До того ж, він мав пристрасть весь обвішуватися зброєю — крім рушниці, з якою ніколи не розлучався, носив на поясі прерізні ножі, пістолети, ручні гранати й ліхтарик, так що, зіштовхнувшись із ним в окопі, спершу можна було подумати, що то якийсь вірменин. Певний час він ще й носив у кишенях штанів кілька лимонок, аж поки ця звичка не призвела до вельми неприємної пригоди, про яку він одного вечора розказав, неабияк нас розвеселивши. Якось він порпався в кишені, видобуваючи люльку, яка заплуталася в кільці однієї з його лимонок і врешті його вирвала. Отож, зненацька його заскочив той безпомильний кволий «клац», за яким зазвичай йдуть три секунди тихого сичання запальника. В жажливій паніці намагаючись витягти ту штуковину з кишені й викинути її зі сховку, він так заплутався у власних штанах, що його давно б уже розірвало на шматки, якби якимось казковим везінням саме ця граната не виявилася несправною. Напівспаралізований, весь у холодному поту, він зрозумів, що дістав у подарунок друге життя.

Втім, цим він виграв лише коротке відтермінування, бо через кілька місяців залишився лежати на полі бою під Лянгемарком²⁴. У нього також, напевно, воля була стрижнем для тіла; він був одночасно короткозорий і глухуватий, і його, як виявилось небавом під час однієї невеличкої сутички, спершу треба було розвернути в напрямку ворога, аби він міг взяти участь у битві.

Все ж таки люди зі слабким здоров'ям, але відважним серцем кращі від дужих боягузів; і в цьому за кілька тижнів, проведених на позиції, не раз випадала нагода пересвідчитися.

Навіть якщо цю частину фронту можна було назвати спокійною, то потужні вогневі удари, які час від часу зненацька молотили по наших окопах, свідчили, що артилерія таки не дрімала. До того ж, англієць був вельми допитливий, і не минало й тижня, щоб він підступом або силою не намагався невеличкими розвідагонами вивідати, що тут у нас діється. Подейкували навіть про якусь «надматеріальну битву», яка вже навесні принесе нам такі несподіванки, які не порівняти з тими, що вже стали звичними після минулорічної битви на Соммі. Аби пом'якшити силу першого зудару, ми готували великий відхід. Тут я сповіщаю про деякі події того часу:

1 березня 1917 р. Пополудні через ясну погоду вогнева діяльність сильно пожвавилася. Особливо важкої артилерії, яка, за підтримки аеростатів, майже повністю зрівняла з землею відрізок третьої роти. Щоб доповнити свою позиційну карту, я в другій половині дня

²³ Маркіз Горгонзола, знаний ще як Роберто Растапопулос, — фіктивний герой серії коміксів «Пригоди Тінтіна» бельгійського карикатуриста Ерже. (фр. Hergé; справжнє ім'я Жорж Проспер Ремі, фр. Georges Prosper Remi, 1907–1983).

²⁴ Лянгемарк (франц. Langemarck) — бельгійське село, на околицях якого 10 листопада 1914 р. відбулася битва між новобранцями 4-тої німецької армії та ветеранами британських і французьких військ. Вона увійшла в історію під назвою «Kindermord» (убивство дітей). В її ході загинуло 80 % від первинного складу британських і бельгійських військ. Загальні втрати вбитими й пораненими становили 58 тис. чол. Німецькі війська втратили 130 тис. чол.

почала паав туди через майже вщерть затоплену «Безіменну траншею». На шляху я бачив, як попереду нас хилиться до землі велетенське жовте сонце, тягнучи за собою довгий чорний шлейф диму. Німецький літак підстрелив упритул осоружний дирижабль, так що той загорівся. Переслідуваний шаленим вогнем протиповітряної оборони, літак, стрімко петляючи, щасливо втік.

Увечері до мене прийшов єфрейтор Шнау й доповів, що під бліндажем його загону вже чотири дні чути якесь постукування. Я передав це повідомлення далі, й мені прислали саперну команду з прослуховувальною апаратурою, яка, втім, не виявила нічого підозрілого. Пізніше казали, начебто вся позиція тоді була замінована.

5 березня, раннім ранком, до нашого окопу підійшов англійський патруль і взявся перерізати колючий дріт. На повідомлення постового Айзен зі ще кількома людьми кинувся туди й закидав англійців ручними гранатами, після чого нападники кинулися навтьоки, залишивши двох лежати. Один із них, молодий лейтенант, відразу помер; інший, сержант, був важко поранений в руку й ногу. З документів цього офіцера випливало, що прізвище його було Стоукс і належав він до 2 Королівського Мюнстерського стрілецького полку. Він був дуже добре вбраний, а його скорчене в смертельних муках обличчя — розумне та енергійно вирізьблене. В його записнику я знайшов повно адрес лондонських дівчат; це мене зворушило. Ми поховали його за нашим окопом і поставили простий хрест, на якому я шведькими цвяхами наказав вибити його ім'я. З цього випадку я збагнув, що не кожна вилазка обов'язково закінчується так щасливо, як мої дотеперішні.

Наступного ранку англійці у кількості п'ятдесяти бійців після короткої артилерійської підготовки заатакували відрізок сусідньої роти, на якому командував лейтенант Райнгардт. Нападники підкралися під дріт, і після того як один із них за допомогою прикріпленої до рукава начищеної до блиску бляшаної пластини подав світловий сигнал англійським кулеметам змовкнути, разом з останніми снарядами кинулись на наш окоп. В усіх було замазане сажею обличчя, щоб якомога менше виділятися в темряві.

Тим часом наші прийняли їх так майстерно, що до окопу добіг один-єдиний. Він добіг аж до другої лінії, де, після того як не скорився вимозі здатися, його застрелили. Перестрибнути через дріт вдалося лише одному лейтенанту й одному сержанту. Лейтенант поліг, хоча носив під мундиром броню, бо куля, випущена Райнгардтом з близької відстані, увігнала йому пластину в тіло. Сержантові осколками гранат майже відірвало обидві ноги; та він до самої смерті зі стоїчним спокоєм тримав у міцно стиснутих зубах свою коротку люльку. І тут, як і скрізь, де зустрічалися з англійцями, ми бачили втішну картину бездоганної мужності.

Перед полуднем цього успішного ранку я сновигав траншеєю і на одному посту побачив лейтенанта Пфафендорфа, який через стереотрубу керував вогнем своїх мінометів. Підійшовши до нього, я одразу зауважив англійця, який за третьою лінією противника йшов назовні по укриттю і різко виділявся на тлі неба у своєму однострої кольору брунатного хакі. Я вихопив із рук найближчого постового рушницю, наставив мушку на шістсот, ретельно прицілювався, навів ледь перед його головою і спустив гачок. Він ступив ще три кроки, а тоді впав на спину, так ніби йому висмикнули з-під тулуба ноги, кілька разів вдарив руками й покотився у вирву від снаряда, звідки ми ще довго бачили в бінокль, як світяться його брунатні рукави.

9 березня англієць знов прасував наш відрізок за всіма правилами артилерійського мистецтва. З самого рання мене збудила потужна вогняна атака, я схопив пістолет і ще сонний кинувся на вихід. Коли я розчохнув брезент на вході до штольні, виявилось, що ще темно хоч в око стрель. Яскраві спалахи набоїв і свист кім'яхів багнюки одразу пробудили мене. Я помчав окопом, не зустрічаючи ані душі, аж поки не дістався до східців штольні, на яких причікнула якась групка без командира, збившись до купи, як кури в дощ. Я забрав їх зі собою і урухомив цілу траншею. Звідкись, на мою радість, донісся писклявий голос низенького Гамброка, який теж уже подібним чином наводив лад.

Коли вогонь ушух, я, понурий, повернувся до штольні, де мій кепський настрій ще

більше був зіпсутий телефонним дзвінком з командного пункту.

«Хай Вам грець, що там у Вас діється? Чому так довго не підходили до телефону?»

Після сніданку обстріл поновився. Цього разу англієць лупив поволі, але методично, важкими снарядами. Це, врешті-решт, набридло; через підземний перехід я навідався до маленького Гамброка; розгледівся, що там у нього є випити і грав з ним в очко. Раз тільки нам завадив несамовитий гук; грудки землі закотилися в двері й у димар. Горловину штольні засипало, перекриття репнуло, як сірникова коробка. Іноді в шахту проникав ядучий запах гіркої мигдалю — невже парубки валять синильною кислотою? Гай-гай, будьмо! Раз мені треба було вийти; із-за невпинного обстрілу довелось робити аж чотири заходи. Відразу, як я повернувся, до нас ввалився парубок із повідомленням, що прямим попаданням латрину рознесло на тріски, на що Гамброк із визнанням зауважив, що я таки в сорочці народився. Я відказав: «Якби я залишився надворі, мав би тепер стільки ж веснянок, як у Вас».

Надвечір вогонь припинився. З настроєм, який завжди охоплював мене після важких обстрілів і який можна порівняти з відчуттям полегші після грози, я обійшов траншею. Вона виглядала понівеченою; цілі ділянки зрівняло з землею, п'ять горловин штолень зім'яло. Кількох людей поранило; я навідався до них і пересвідчився, що вони почуваються відносно незле. Один вбитий лежав в окопі, накритий своїм плащем-палаткою. Довгий осколок, коли він стояв глибоко внизу на східцях штольні, відірвав йому ліве стегно.

Увечері нас змінили.

13 березня я дістав від полковника фон Оппена завдання: з двома патрульними загонами утримувати ротний відрізок аж до повного відступу полку через Сомму. На кожному з чотирьох відрізків переднього краю мав стояти такий патруль, командування яким доручалось офіцеру. Ці відрізки, рахуючи від правого флангу, були ввірені лейтенантам Райнгардту, Фішеру, Лореку й мені.

Села, які ми проходили на марші, набули вигляду великих божевільень. Роти в повному складі валили й зносили мури або ж сиділи на дахах і товкли дахівку. Дерев валили, шиби трощили; довкола велетенських румовищ здіймалися хмари пилу й куряви. Всюди сновигали люди в залишених мешканцями костюмах та жіночому вбранні, з циліндрами на голові. З нищівною кмітливістю вони вираховували головні сволоки будинків, обмотували їх лінвами й під розмірені крики смикали доти, доки ті не валилися з гуркотом. Інші вимахували велетенськими молотами й трощили все, що траплялося на шляху — від вазонів на підвіконнях до кунштовної скляної конструкції зимового саду.

Аж до самої лінії Зіґфрида²⁵ всі села перетворилися на купи розвалин, всі дерева вирубані, всі вулиці заміновані, всі криниці отруєні, на всіх річках зруйновані дамби, всі пивниці підірвані або нашпиговані захованими в них бомбами, всі рейки відгвинчені, всі телефонні проводи зірвані, все займисте спалене; словом, край, який лежав в очікуванні ворога, ми перетворювали на пустелю.

Ці картини нагадували, як уже мовилося, божевільню і викликали подібне напівкумедне, напівогидне враження. Та й військовій дисципліні, як одразу було помітно, вони аж ніяк не сприяли. Вперше я зіштовхнувся тут з планомірним знищенням, яке згодом довелося бачити в житті понад всяку міру; воно фатально пов'язане з економічним мисленням нашої епохи, самому руйнівнику приносить більше шкоди, ніж користі, а солдатів не додає честі.

Серед сюрпризів, підготовлених нами для наших наступників, деякі вирізнялись просто-таки підступною винахідливістю. Так, на входах до будинків і штолень були натягнені майже невидні, тонесенькі, як волосінь, дротики, які при найменшому доторку приводили в дію скриту вибухівку. В деяких місцях вулиць викопували вузькі шахти, куди закладали снаряд; все це вкривали дубовим брусом, а потім присипали землею. У дошку був увігнаний цвях, що нависав упритул над запальником снаряда. Її товщину розрахували так, що піші

²⁵ Лінія Зіґфрида — (Західний вал, позиція Зіґфрида, нім. Siegfriedstellung) — лінія захисних споруд, в тому числі й протитанкових, побудована Німеччиною як частина Гінденбурзької лінії протягом 1916–1917 років у Північній Франції під час Першої світової війни.

підрозділи, маршируючи, минали місце безперешкодно, та щойно надїжджала перша вантажівка чи гармата, як дошка прогиналася, і бомба вибухала. До найпідступніших винаходів належали й бомби сповільненої дії, що їх закопували в пивницях неушкоджених будівель. Металевою перегородкою вони були розділені на дві частини. Одну камеру наповнювали вибухівкою, другу — кислотою. Після того як ці диявольські яйця заривали, кислота тижнями прожирала металеву перегородку й нарешті підривала бомбу. Одна з них висадила в повітря Бапомську ратушу якраз тоді, коли високі чини зібралися там на переможне святкування.

Отож, 13 березня Друга рота покинула позицію, яку я утримував з двома своїми групами. Вночі чоловіка на прізвище Кірхгоф скосило пострілом у голову. Дивовижним чином цей нещасливий постріл був єдиний, який ворог випустив по нас впродовж довшого часу.

Я розпорядився робити все можливе, аби ввести ворога в оману щодо наших справжніх сил. В різних місцях на укриття накидали землі, й наш єдиний кулемет стрекотів то з правого, то з лівого крила. Та попри все, наш вогонь звучав доволі ріденько, коли спостережні літаки кружляли над самою позицією чи якийсь шанцевий загін проходив по ворожому тилу. Тому щоночі в різних точках перед нашою траншеєю зринали патрулі, що подовгу вовтузились біля дроту.

У передостанній день мене мало не спіткав дуже прикрий кінець. Сліпий снаряд якоїсь протиповітряної гармати просвистів з величезної висоти й вибухнув на траверсі, до якого я, нічого не підозрюючи, прихилився. Ударною хвилиною мене зажбурило просто в отвір штольні навпроти, де я, цілковито знецімлений, потроху оговтався.

17-го вранці з'явилися ознаки, що наступ от-от почнеться. В передньому, зазвичай незайнятому, сильно заболоченому англійському окопі почулося чвакання багатьох чобіт. Сміх і вигуки цього сильного загону виказували, що ці люди вже добряче «залиті» й зосередини. Темні постаті наблизилися до нашого загородження, ми відігнали їх пострілами; одна із зойком повалилася і застигла. Я стягнув свої загоони у формі їжака навколо входу до траншеї і серед гарматного та мінометного вогню, що якраз розпочався, намагався освітити передній край ракетами. Оскільки білі скоро закінчилися, ми випустили справжній феєрверк кольорових. Коли о п'ятій надійшов час відходити, ми ще мерщій попідривали бліндажі ручними гранатами, — тими, які не використали для наших почасти геніально сконструйованих пекельних машин. В останні години я вже не смів доторкнутися до жодного ящика, жодних дверей, жодного відра, аби ненароком не злетіти в повітря.

В усталений час всі патрулі, почасти вже встравши в бої з ручними гранатами, відійшли до Сомми. Коли ми останні залишили долину, загоони мінерів висадили мости в повітря. На нашій позиції досі лютував ураганний вогонь. Щойно за кілька годин на Соммі показалися перші ворожі загоони. Ми відійшли за ще недобудовану лінію Зіґфріда; батальйон розквартирували в селі Леокур, що лежало на Сен-Кантенському каналі. Я зі своїм ординарцем поселився у затишному будиночку, де у скринях і шафах ще зберігалися припаси. Мій вірний Кніґте так і не піддався на жодні вмовляння перенести спальне ложе до теплої вітальні, ні, він за будь-що хотів спати в холодній кухні — прикметна риса властивої нашим нижнім саксонцям стриманості.

Першого ж вільного вечора я скликав друзів на глінтвейн, приправлений усіма полишеними власниками прянощами, бо наш патруль, попри всі інші відзнаки, отримав ще й чотирнадцятиденну відпустку.

В СЕЛІ ФРЕНУА

Відпустку, в яку я вийшов через кілька днів, цього разу вже ніщо не перебивало. У щоденнику знаходжу короткий, але промовистий запис: «Відпустку провів дуже добре, не буде чим собі дорікнути після смерті». 9 квітня 1917 року я повернувся до Другої роти, розквартированої в селі Меріньє поблизу Дує. Радість зустрічі була порушена оголошеною

тривогою, особливо мені неприємною через наказ вести бойовий обоз до Бомону. Крізь зливу й завірюху їхав я верхи на чолі колони возів, що скрадалася путівцем, аж поки о першій ночі ми нарешті дісталися до місця призначення.

Сяк-так розташувавши людей і коней, я подався на пошуки житла для себе, проте все до найменшого закутка було вже зайняте. Врешті уряднику інтендатури спала вельми слухна думка запропонувати мені своє ліжко, оскільки він і так мусив чергувати на телефоні. Я, як був, у чоботях зі шпорами, кинувся на те ліжко, а він ще встиг розповісти, що англійці відвоювали в баварців височину Вімі й добрячий шмат території. За всієї його гостинності я все ж ясно відчув, що перетворення тихого етапного сільця на місце зустрічі бойових загонів йому вкрай осоружне.

Наступного ранку батальйон помарширував назустріч грому канонади аж до села Френуа. Там я дістав наказ облаштувати спостережний пункт. Разом з кількома людьми я підшукав на краю села будиночок, в даху якого наказав пробити дозорний отвір з виглядом на фронт. Житлові покої ми перенесли до підвалу, при прибиранні якого запопали цілий мішок картоплі — вельми доречний додаток до нашого вкрай куцого раціону. Тож Кніґте тепер щовечора готував мені картоплю в мундирах із сіллю. До того ж Горнік, який разом із польовою вартою утримував уже звільнене село Віллерваль, із поспішно залишених припасів якогось провіантного складу прислав мені в товариський дар велику бляшанку паштетівки та кілька пляшок червоного вина. Я негайно вислав за здобиччю експедицію, споряджену дитячими візочками й подібними засобами пересування, проте, на жаль, вона була змушена повернутися з порожніми руками, бо англійці вже оточили той край села щільними лініями стрільців. Згодом Горнік розповідав мені, що коли знайшли цей склад червоного вина, то в селі, яке вже перебувало під обстрілом, завирувала так розгульна пиятика, що її ледь удалося спинити. Надалі ми в таких випадках просто розстрілювали пляшки та подібний посуд з пістолета.

14 квітня я дістав завдання облаштувати в селі вістовий пункт. Для цього мені віддали в розпорядження піших зв'язкових, велосипедистів, телефони, світлову сигналізацію і наземний телеграф, поштових голубів, та ще й ланцюжок світлових постів. Увечері я підшукав собі відповідний підвал із розбудованою штольнею, а тоді востаннє вирушив на колишнє помешкання на західному краю села. Того дня випало багато роботи, і я повернувся вимучений.

Уночі мені кілька разів здалося, що чую глухі удари й крики Кніґте, та я був такий сонний, що лише промурмотів: «Хай собі стріляють!» і перевернувся на другий бік, хоча пилука в кімнаті стояла стовпом, як у крейдяному кар'єрі. Наступного ранку мене розбудив небіж полковника фон Оппена, невисокий Шульц, криком: «Чоловіче, Ви що, не знаєте, що Ваш будинок розбомбили?» Коли я встав і оглянув пошкодження, то виявив, що зверху на даху розірвався важкий снаряд і зруйнував геть усі кімнати разом з оглядовим пунктом. Якби запальник був хоч трохи грубший, нас довелося б «зішкрябувати ложкою і поховати в казанку», згідно з прекрасним фронтовим висловом. Шульц розповів, як його вістовий, побачивши зруйнований будинок, начебто сказав: «Та ж тут ще вчора жив якийсь лейтенант, давайте подивимося, чи від нього щось залишилося». Кніґте просто нетямився, як так можна міцно спати.

По обіді ми переселилися в новий погріб. Дорогою туди нас мало не забило уламками церковної вежі, яку загін саперів без найменшого вагання висадив у повітря, щоб утруднити обстріл ворожій артилерії. В сусідньому селі навіть забули попередити двох постових, що вели спостереження з вежевого люку. Якимось дивом цих людей вдалося видобути з-під розвалин живими та неушкодженими. Того передполудня в найближчих околицях злетіло на повітря понад десяток церковних веж.

Ми сяк-так облаштувалися в нашому просторому підвалі, позносивши меблі із замку й хижі, — всього, що трапилося в руки. Що не сподобалося, пішло на розпал.

В ці дні над нами розігралася низка запеклих повітряних боїв, які майже завжди закінчувалися поразкою англійців, бо над околицею кружляла бойова ескадрилья

«Ріхтгофен». Часто по п'ять-шість літаків поспіль падало сторч на землю або палали, підбиті. Якось ми побачили, як пілот широкою дугою вилетів з машини й чорною цяткою канув униз. Дивитись догори, втім, теж було не зовсім безпечно: одного бійця з четвертої роти смертельно поранило в шию осколком, що прошив його зверху.

18 квітня я навідався на позицію другої роти, розташованої на фронтівій дузі, що огинала село Арльо. Боє розповів, що досі в нього один-єдиний поранений, оскільки педантичний обстріл англійців щоразу дозволяв відійти з обстрілюваних ділянок.

Побажавши йому всього найкращого, я, через постійний обстріл важкими снарядами, чвалом поскакав з села. За триста метрів від Арльо я зупинився і розглядав хмари, здійсмані ударами снарядів, які, залежно від того чи розмелювали вони цегельну кладку, чи зметали садову землю, мали або червоне, або чорне забарвлення, з домішками ніжною білості розірваної шрапнелі. Втім, коли кілька груп легких снарядів упали на вузькі стежечки, що вели з Арльо до Френуа, я відмовився від подальших вражень і поквапився полишити поле, щоби й мене, бува, не «умертвили», як тоді саме прийнято було висловлюватися у Другій роті.

Такі прогулянки, що розтягалися почасти аж до містечка Енін-Ліетар, я робив доволі часто, бо за перші чотирнадцять днів, попри великий особовий склад, не вдалося передати ані єдиного повідомлення.

Починаючи з 20 квітня Френуа обстрілювали корабельними гарматами, чиї снаряди надлітали з пекельним гарчанням. Після кожного удару село огортала велетенська червоно-синя хмара пікрину²⁶, що розповзалася грибоподібно. Навіть нерозірвані снаряди спричиняли невеличкий землетрус. Одного бійця дев'ятої роти, заскоченого зненацька таким снарядом на замковому подвір'ї, піджбурило аж понад паркові дерева. Падаючи, він переламав собі всі кості.

Якось увечері, з'їжджаючи на велосипеді з пагорба до села, я помітив, як над ним здіймається добре знайома червоно-брунатна хмара. Я зліз із велосипеда й став у полі, щоб у спокої дочекатися закінчення обстрілу. Приблизно через три секунди після кожного удару я чув несамовитий гук, до якого долучалися багатоголосий свист і щебетання, так ніби наближалася щільна пташина зграя. А тоді сипалися сотні осколків, збиваючи куряву довкола на сухій ріллі. Ця забава повторилася ще кілька разів, і щоразу я з напівмучивним-напівнетерплячим відчуттям чекав, доки відносно повільно налетять ці осколки.

Пополудні село постійно лежало під вогнем найрізноманітнішого калібру. Попри небезпеку, мені важко було відірватися від дахового вікна мого будиночка, бо то було прецікаве видовище — дивитись, як окремі підрозділи й зв'язкові квапляться тереном, весь час притьмом кидаючись на землю, а зліва й справа від них вихором злітає земля. Зазираючи отак долі в карти, легко забуваєш про власну безпеку.

Коли по закінченні одного з таких випробувань вогнем — а це були такі справжні випробування — я повертався в село, завалило ще один підвал. Із тліючого приміщення вдалося видобути лише три тіла. Біля входу в пошматованому однострої лежав на животі загиблий; голову відірвало, а крові натекла ціла калюжа. Коли санітар перевернув його, щоб забрати цінні речі, я, наче в лихому сні, побачив, що з обрубка руки стирчить великий палець.

З дня на день діяльність артилерії дужчала й вже невдовзі виключала будь-який сумнів у наближенні наступу. 27-го опівночі я дістав телеграфне повідомлення «67 від 5 а.м.», що на нашому цифровому шифрі означало: «з п'ятої години ранку підвищена готовність по тривозі».

Отож я відразу, щоб приготуватися до очікуваних зусиль, уклався спати, та щойно почав засинати, як в наш будинок влучив снаряд, завалив стіну на сходах до підвалу, жбурнувши нам до приміщення уламки цегли. Ми підхопилися і кинулися до штолень.

²⁶ Пікрин — гірка речовина, яку добувають з червоної наперстянки.

Коли ми, пригнічені й потомлені, сиділи навпочіпки на сходах при світелку свічки, влетів командир моїх світлових сигнальників, чю станцію разом з двома цінними сигнальними лампами розшматувало ще пополудні, й доповів: «Пане лейтенант, пивниця будинку № 11 зазнала прямого попадання, там під руїнами люди!» Оскільки в цьому будинку в мене було ще два велозв'язківці й три телефоністи, то ми з кількома людьми поквапились туди.

Там, у штольні, я знайшов одного єфрейтора та одного пораненого й дістав ось такий звіт: Коли перші снаряди впали підозріло близько, четверо з п'яти постояльців постановили перейти до штолень. Перший зістрибнув вниз негайно ж, другий незворушно лежав на своєму ліжку, решта щойно натягали чоботи. Найобережнішому й найбезпечнішому, як то часто на війні, все обійшлося, першому — взагалі без поранень, сплюх дістав осколок у стегно. Та решту трьох розірвало снарядом, що залетів крізь стіну підвалу й вибухнув у протилежному кутку.

Вислухавши цю розповідь, я про всяк випадок закурив цигарку й увійшов до заповненого димом приміщення, посеред якого аж до стелі громадилася безладна купа сінників, розтروщених ліжок і уламки меблів. Устроївши у шви цегляної кладки свічки, ми взялися до нашої скорботної праці. Вхопили за кінцівки, що стирчали з уламків, і витягали трупи. Одному відбило голову, і шия великою кривавою ганчіркою сиділа на тулубі. З обрубка руки іншого стриміли розтروщені кістки, а однострій аж просяк від крові з великої рани на грудях. Третьому з розпанаханого тіла вивалилися нутроці. Коли ми його витягали, в страхітливу рану з огидним звуком увігналася розщеплена дошка. Один ординарець зробив про це якесь зауваження, але Кніґте закликав його до спокою такими словами: «Ану помовч, тут балачки зайві!»

Я склав перелік цінних предметів, які ми знайшли при них. То було моторошне заняття. Свічки червонясто миготіли крізь густі випари, а чоловіки простягали мені гаманці й срібні предмети, як у якомусь потаємному, темному дійстві. На обличчя мерців лягла дрібнесенька жовта цегельна мука, надаючи їм закляклого виразу воскових масок. Ми накинули на них покривала і, загорнувши нашого пораненого у брезент, поспішили з підвалу. Зі стоїчним гаслом: «Зціпи зуби, приятелю!» ми крізь дикий вогонь шрапнелі понесли його в санітарний пункт.

Повернувшись у домівку, я насамперед привів себе до рівноваги за допомогою шеррі-бренді. Незабаром знову посипався щільний вогонь, погнавши нас спішно до штольні, бо щойно побачений приклад дії артилерії на підвали ще й досі виразно стояв у нас перед очима.

О 5.14 вогонь за лічені секунди розрісся до нечуваної сили. Тобто наша розвідслужба правильно передбачила розвиток подій. Штольнею хилитало й трусило, як суденцем на буремному морі; довкола деренчали й лускали стіни, гуркотіли, валячись від прямих влучань, сусідні будинки.

О сьомій я впіймав світловий сигнал бригади другому батальйону: «Бригада хоче негайної ясності про становище». Ще за годину смертельно виснажений вістовий приніс мені відповідь: «Ворог захопив Арльо, парк Арльо. Задіяв восьму роту на контрудар, досі жодних повідомлень. Рохоль, капітан».

То була єдина, щоправда надзвичайно важлива звістка, яку я передав тим великим апаратом за всі три тижні мого перебування у Френуа. Тепер, коли моя діяльність раптом набула найвищої вартості, артилерія знешкодила мені майже все приладдя. Сам я сидів під вогненним куполом, мов упіймана миша. Отож, спорудження вістового пункту виявилось без сенсу; він був надто централізований.

Це несподіване пояснення допомогло мені усвідомити, чому рушничні постріли, випущені з доволі невеликої віддалі, вже якийсь час ляскають об мури.

Щойно ми довідалися про великі втрати полку, як обстріл поновився з новою потугою. Кніґте стояв останній на верхніх східцях штольні, коли грімкий вибух сповістив, що англійцям нарешті пощастило вцілити в нашу пивницю. Сумлінний Кніґте дістав по шії

добрячою каменюкою, але поза тим не постраждав. Нагорі все було зметено. Світло дня зблискувало до нас лише крізь два стиснуті у вході штольні велосипеди. Ми чемно повернулися на найнижчу сходинку, хоча глухі струси й гримотіння каміння і далі переконували нас у ненадійності нашого сховку.

Якимось дивним дивом телеграф ще мав струм; я подав шефові дивізійної розвідки донесення про наше становище й дістав наказ разом із командою відійти в поблизьку санітарну штольню.

Тож ми спакували все найнеобхідніше і крізь другий, ще не зруйнований вихід, рушили зі штольні. Хоча я не скупився на накази з погрозами, ці мало досвідчені у війні люди телеграфної роти так гуздралися, не наважуючись вийти з-під захисту штольні на вогонь, що й другий вихід, розмелений важким снарядом, з гуркотом завалився. На щастя, ні в кого не влучило, лиш наш песик жалібно завищав, й відтоді його вже ніколи не бачили.

Тоді, вивільнивши вхід до пивниці від велосипедів, що його перегороджували, ми навкарачки полізли через купи розвалин і крізь розлам у стіні видобулися назовні. Не затримуючись на розглядання неймовірних перемін місцевості, ми помчали на вихід із села. Не встиг ще останній вийти за браму, як будинок, влучений потужним снарядом, дістав останній «удар милості».

Місцевість між краєм села й санітарною штольнею була оточена щільним кільцем вогню. Легкі й важкі снаряди з ударними, запальними та сповільненої дії механізмами, сліпі снаряди, порожні гільзи й шрапнель з'єдналися у дикому шаленстві, що затьмарювало очі й слух. Крізь нього, оминаючи праворуч і ліворуч відьомський казан, на який перетворилося село, рвалися вперед загони підтримки.

У Френуа земляні стовпи заввишки з церковну вежу, один за одним, ніби намагаючись перевершити попередній, щосекунди здіймалися в небо. Немов за якимось чарівним велінням земля поглинала будинок за будинком; стіни кришилися, дахи западали, а голі крокви злітали в повітря, косячи сусідні дахи. Над білястими клубищами диму танцювали хмари осколків. Очі й вуха, як закляті, прикипіли до цього вихору знищення.

У санітарній штольні ми провели два дні в мучівній тісноті, бо, крім моїх людей, тут містилися ще два штаби батальйону, загони зміни й неунікненні «відсталі». Щільний рух на входах, перед якими гуло, мов біля шпарок вулика, ясна річ, не залишився без уваги. Вже незабаром по польовій дорозі, що проходила повз, із інтервалами в одну хвилину почали гупати влучно націлені снаряди, косячи численні жертви, так що крикам за санітарами не було кінця. Внаслідок цієї прикрої стрілянини я недорахувався чотирьох велосипедів, які ми поставили коло входу до штольні. Їх, вигнутих химерними покручами, рознесло на всі чотири сторони.

Перед входом, залякло й німо, загорнений у брезент, іще в окулярах у великій роговій оправі, лежав командир восьмої роти, лейтенант Лем'єр, якого принесли сюди його бійці. Він дістав кулю в рот. Його молодший брат через кілька місяців загинув унаслідок такого ж самого поранення.

30 квітня службу перебрав мій наступник зі змінного 25 полку, і ми відступили до Флера — місця зборів першого батальйону. Оминувши зліва вапнякову каменоломню «Ше-бон-тан», пориту глибокими вибоїнами, ми з веселою душею чебиряли крізь теплу днину по польовій дорозі до Бомону. Радісні очі знову насолоджувалися красою землі, вирвавшись з нестерпної тісноти підземелля, а легені впивалися лагідним весняним повітрям. Залишивши позаду грім канонади, ми знову могли сказати:

*Цей день Господь, найвищий цар Небес,
Створив для чогось кращого, ніж битва.* ²⁷

²⁷ «Цей день Господь, найвищий цар небес, / Створив для чогось іншого, ніж битва» — слова, вкладені в уста полковника Коттвіца, персонажа драми німецького романтика Генріха фон Клайста «Принц фон Гомбург» (другий акт, сцена: «Поле бою під Фербелліном», ява перша): (Ein schöner Tag, so wahr ich Leben atme! /

У Флері я виявив, що призначену мені квартиру зайняли кілька фельдфебелів з етапу, які, прикриваючись відмовкою, нібито мусять тримати цю кімнату для якогось барона фон Х., відмовилися звільнити місце. Однак вони не взяли до уваги кепського настрою вимучених і роздратованих фронтових солдатів. Не довго думаючи, я наказав своїм супутникам виламати двері, й після нетривалої штовханини на очах у переляканих мешканців, що у нічних сорочках приспіли на галас, ці панове полетіли униз сходами. Кніґте був ввічливий настільки, що навіть пожбував їм услід їхні високі чоботи. Після цієї сутички я заліз до зігрітого ліжка, другу його половину запропонувавши своєму приятелю Кіусу, що блукав усе ще не прилаштований. Сон у цій меблі, за якою ми невимовно стужилися, пішов нам так на користь, що наступного ранку ми прокинулися свіженькі, мов немовлята.

Оскільки перший батальйон у нещодавніх битвах постраждав незначно, настрої був доволі погідний, коли ми марширували до залізничної станції в Дуе. Місцем нашого призначення було село Серен, де ми кілька днів мали відпочивати. Привітне населення добре нас загостило, і вже першого вечора з багатьох будинків полинув радісний гамір святкування зустрічі товаришів.

Ці жертвні узливання після щасливо закінченого бою належать до найкращих спогадів старих вояк. І навіть якщо десятеро з дванадцяти полягли, останні два з певністю зустрінуться в перший-таки вільний вечір за келихом, піднесуть «тиху чару» за полеглих побратимів і жартома обговорять пережите. В цих мужах не згас той первінь, що його не лише підкреслювала, але й одухотворяла жорстокість війни, — ота предметна радість від небезпеки, оте лицарське устремління витримати бій. Впродовж чотирьох років війни вогонь виплавляв дедалі чистіше, дедалі хоробріше воїнство.

Наступного ранку прийшов Кніґте й зачитав мені накази, з яких до полудня стало зрозуміло, що я маю прийняти командування четвертою ротою. Воюючи добровольцем в її лавах, восени 1914 року під Реймсом поліг нижньосаксонський поет *Герман Ленс*²⁸, майже п'ятдесяти років від роду.

ПРОТИ ІНДІЙЦІВ

6 травня 1917 р. ми вже знов крокували маршем до добре знайомого Бранкуру, а наступного дня через Монбреан, Рамінкур, Жонкур добрались до «позиції Зіґфрида», яку щойно кілька місяців тому покинули.

Перший вечір був буремний; сильні дощі періщили по затопленій місцевості. Та вже невдовзі низка гарних, теплих днів примирила нас з нашим новим перебуванням. Я сповна насолоджувався розкішним краєвидом, анітрохи не бентежачись білими хмарками шрапнелі й фонтанами від вибухів снарядів; вже майже не звертав на них уваги. З кожною весною починався й новий рік війни; ознаки великого наступу були такими самими невилучними її складниками, як первоцвіт і молода зелень.

Наш відрізок витворював виступ у формі півмісяця перед каналом Сен-Кантен, позаду лежала знаменита «позиція Зіґфрида». Для мене так і залишилось загадкою, чому ми мусили залягати у вузьких, погано облаштованих крейдяних окопах, коли за спиною в нас була велетенська й міцна цитадель.

Ein Tag von Gott, dem hohen Herrn der Welt, / Gemacht zu süßerm Ding als sich zu schlagen!)

²⁸ Ленс, Герман (Hermann Löns, 1866–1914) — німецький журналіст і письменник. Вже за життя став живою легендою як натураліст, мисливець, співець природи й вітчизни. Його найуспішніший роман «Вовкулака» (Der Wehrwolf), в якому зображено партизанську боротьбу нижньосаксонського села під час Тридцятилітньої війни проти мародерів, волоцюг і шведської солдатні, користувався популярністю в часи націонал-соціалізму.

Передова в'юнилася луками, із затінками невеличких гайків, що вже вбралися у ніжні барви провесні. Можна було безкарно пересуватися перед і позаду окопів, бо позицію забезпечували численні, висунуті далеко вперед польові пости. Ворогові наші пости були скалкою в оці, й в окремі тижні не минало й ночі, коли б він хитрістю чи силою не намагався вигнати звідти наші невеличкі залоги.

Втім, перший наш позиційний період проминув у приємному спокої; погода була така гарна, що теплими ночами ми спали просто на траві. 14 травня нас підмінила восьма рота, й ми, залишивши праворуч охопленій полум'ям Сен-Кантен, відійшли до нашого місця відпочинку Монбреен, великого села, що наразі мало постраждало від війни й могло запропонувати доволі зручні квартири. 20-го ми як резервна рота вийшли на «позицію Зігфрида». То був суцільний літній відпочинок; вдень ми сиділи в численних, облаштованих у схилі альтанках, або ж купалися чи веслували в каналі. За цей час я, випроставшись у траві, з великою насолодою прочитав цілого Ариосто²⁹.

Недоліком таких взірцево-показових позицій є часті відвідини начальства, які власне в стрілецьких окопах істотно порушують затишок. Утім, моє ліве крило, що межувало з уже добряче «надгризеним» селом Белленгліз, аж ніяк не могло нарікати на брак вогню. Першого-таки дня одного з моїх бійців шрапнеллю поранило в праву сідницю. Коли я на це повідомлення поспішив до місця нещастя, він уже, цілком задоволений, сидів, чекаючи санітарів, на лівій своїй половині, попивав каву й заїдав велетенським крайцем хліба з мармеладом.

25 травня ми замінили дванадцятку роту на фермі Рікеваль. Ця ферма, колишній великий маєток, слугувала місцем перебування почергово одній з чотирьох позиційних рот. Звідти повинні були забезпечуватися підрозділами розкидані по тилу три кулеметні гнізда. Ці згруповані за позицією в шаховому порядку опорні пункти являли собою перші спроби гнучкішого захисту.

Ферма лежала щонайдалі півтора кілометри за передовою; однак її споруди, оточені густим парком, залишалися неторканими. Також, оскільки штольні ще тільки належало викопати, вона була вельми густо заселена. Квітучі алеї глodu в парку й чарівні околиці надавали нашому існуванню, попри близькість фронту, принаймні відгомону тієї безхмарної сільської ідилії, на якій так добре знаються французи. В моїй спальні угніздилася ластів'яча парочка, яка вже з самого ранку галасливо заходилась годувати своє ненаситне потомство.

Вечорами я брав з кутка ціпок і мандрував уздовж вузьких польових доріг, що дугою звивалися по пагорбистих ландшафтах. Запущені поля були вкриті квітами з гарячішими й дикішими ароматами. Подекуди при дорозі стояли поодинокі дерева, під якими, мабуть, в мирний час, зупинялися перепочити селяни. Вкриті білим, рожевим чи темно-червоним квітом, ніби чудовні видива посеред пустки. Війна огорнула образ цього краєвиду героїчним і тужливим світлом, не зруйнувавши його чару; це квітуче буяння п'янило й сяяло навіть більше, ніж будь-коли.

Посеред такої природи йти в бій завжди легше, ніж у мертвих, холодних краєвидах зими. Тут навіть найпростішій душі приходить усвідомлення, що життя окремої людини вкорінене глибше, а її смерть не є кінцем.

30 травня цій ідилії для мене прийшов кінець, бо командування четвертою ротою знову перебрав виписаний з лазарету лейтенант Фогеляй. А я подався до моєї давньої Другої роти на передову.

Наш відрізок від Римської дороги й до так званої артилерійської траншеї займали дві чоти; командир роти з третьою і четвертою чотами стояв за невеличким схилом десь за двісті кроків позаду. Там височіла крихітна, дощана будка, де ми з Кіусом облаштувалися в надії на недолугість англійської артилерії. Одним боком вона тулилась до невеличкого схилу, що

²⁹ Ариосто — Лудовіко Ариосто (італ. Ludovico Ariosto; 1474–1533) — італійський поет епохи Відродження, автор поем і комедій, написаних латиною на класичні сюжети. Найвідомішим його твором вважається героїчно-комічна поема «Шалений Роланд» («Orlando Furioso»).

перебігав у напрямку обстрілу, трьома іншими підставлялася ворогові. Щоднини, коли налігало «вранішнє привітання», чутно було приблизно такі діалоги, що розгорталися між власником верхнього й нижнього лежака:

— Гей, Ернсте!

— Га?

— Здається, стріляють!

— Ну, давай ще трошки полежимо; мабуть, то були останні.

А через чверть години:

— Гей, Оскаре!

— Що?

— Щось нині ніяк не перестає; здається, через стінку влетіла шрапнель. Може, краще таки встати. Бо навідник поряд давно вже дав драла!

Чоботи ми легковажно завжди знімали. А поки вже були взуті, англієць здебільшого теж переставав стріляти, й ми могли собі задоволено сісти до нашого манюнького столичка, напитися скислої від спеки кави й закурити вранішню сигару. По обіді на глум англійській артилерії ми брали сонячні ванни, розклавшись перед дверима на брезенті.

Та й поза тим наша будка була аж ніяк не нудна. Лежачи в солодкому нічогонеробленні на дротяному лежаку, можна було спостерігати за курсуванням велетенських дощових хробаків по земляній стіні, які за найменшої небезпеки з незбагненною швидкістю пірнали в свої дірки. Понурий кріт вряди-годи сопів зі своєї нори, вносячи неабияке пожвавлення в наш тривалий полудневий відпочинок.

12 червня я з ще двадцятьма бійцями мав заступити на належні до ротного відрізка польові пости. Пізньої години ми покинули позицію і крізь лагідний вечір покрокували протоптаною стежиною, що вилася по хвилястій місцевості. Вже так споночіло, що червоні маки на здичавілих полях зливалися з ясно-зеленою травою в один насичений тон. У цьому присмерковому світлі дедалі пронизливіше проступала моя улюблена барва: та майже чорна червінь, пристрасна й тужлива водночас.

Ми безгучно брели, поринувши кожен у свої думи, з рушницями наперевіс, через цей квітчастий килим і за двадцять хвилин дійшли до місця призначення. Пошепки передали паролі й вахту, тихенько розвели пости, а тоді змінена залога розчинилась у темряві.

Ця польова варта тулилася до невеличкої кручі, в якій похапцем викопали кілька «лисячих нір» для постових. За спиною зливався із ніччю клопоть дико зарослого лісу, відділений від схилу пасмом галявини завширшки приблизно в сто метрів. Перед ним і на правому фланзі здіймалися два пагорби, по яких проходила англійська лінія. На одному була руїна з обнадійливою назвою «ферма Вознесіння». Ярок між цими пагорбами вів просто до ворога.

Там при обході постів я наштовхнувся на віце-фельдфебеля Гакманна й ще кількох бійців сьомої роти; вони якраз вибиралися на патрулювання. Хоча мені насправді не можна було покидати польову вахту, я приєднався до них у пошуках пригод.

Ми подолали, застосувавши винайдений мною спосіб просування, дві дротяні перешкоди, що загороджували шлях, і перебрались, дивовижним чином не напорювшись ані на один пост, через гребінь пагорба, на якому справа й зліва від нас було чути голоси англійців, зайнятих копанням шанців. Пізніше я зрозумів, що противник забрав своїх вартових, аби вберегти їх від вогняної атаки на наші пости, про яку зараз розповім.

Щойно згаданий спосіб просування полягав у тому, що на терені, де будь-якої миті можна було наштовхнутись на ворога, я наказував патрульним по черзі повзти наперед. Таким чином, в той момент лише хтось один, на розсуд долі, наражався на небезпеку бути підстреленим зачасним снайпером, тоді як усі решта стояли позаду, готові втрутитись. Для себе я теж не робив винятку, хоча правильніше було б залишатися з патрулем; та на війні вирішальними є не тільки тактичні міркування.

Ми прокралися повз кілька загонів, зайнятих шанцевою роботою; на жаль, їх відгороджували від нас щільні перешкоди. Відкинувши після короткої наради пропозицію

одного дещо дивакуватого фельдфебеля — щоб хтось один видав себе за перебіжчика й доти вів перемовини з вартовим, поки ми не обійдемо перший ворожий пост — ми тихцем повернулися до польової вахти.

Такі виправи діють збудливо; кров кружляє швидше, зринає багато різних думок. Я постановив промріяти цілу ту лагідну ніч і облаштував собі нагорі, на кручі, гніздо у високій траві, вистеливши його шинеллю. А тоді якомога непомітніше припалив люльку і віддався своїй уяві.

Коли я вже перебував у найпрекраснішому повітряному замку, мене сполошило якесь дивне шарудіння в ліску й на лузі. Перед ворогом змисли завжди напоготові, й, дивовижно, в таку мить навіть при зовсім звичних звуках одразу відчуваєш: Зараз щось буде!

Відразу надбіг найближчий постовий: «Пане лейтенант, сімдесят англійців наближаються до узлісся!»

Я дещо здивувався такій точній кількості, та все одно про всяк випадок разом із ще чотирма стрільцями, що були поблизу, сховався нагорі, у високій траві кручі, щоб поспостерігати, як розвиватимуться події. Через кілька секунд я побачив якийсь загін, що скрадався узліссям. Мої люди навели на них рушниці, а я тихенько вигукнув униз: «Хто там?» Це був підофіцер Тайленгердес, випробуваний старий вояк з Другої роти, що збирав свій схвильований рій.

Поспіхом збігались і решта роїв. Я наказав утворити стрілецький ланцюг, що одним крилом впирався у схил, а другим — у лісок. За хвилину бійці вже стояли, рушниці з багнетами напоготові. Не завадило б перевірити напрямок; у таких становищах не зайва жодна прискіпливість. Коли я хотів приструнчити одного чоловіка, що стояв трохи на віддалі, він відказав: «Я санітар». У нього в голові був власний статут. Заспокоївшись, я наказав шикуватися.

Коли ми крокували через смугу галявини, на наші голови ринув град шрапнелі. В такий спосіб ворог накрив нас щільним вогненным ковпаком, щоб відрізати від своїх. Несамохіть ми перейшли на біг, щоб зайняти сліпу зону перед пагорбом спереду.

Зненацька переді мною з бур'янів виросла якась темна тінь. Я вирвав гранату і з криком пожбурих туди. На превеликий жах, у спаласі вибуху я розгледів підофіцера Тайленгердеса, який непомітно забіг наперед і зашпортався об дріт. На щастя, він не постраждав. Водночас поряд залунали ще різкіші вибухи англійських ручних гранат, а шрапнельний вогонь набув дошкульної щільності.

Стрілецька лінія розпалася і зникла у напрямку кручі, що стояла під важким вогнем, ми ж з Тайленгердесом і ще трьома вірними людьми не сходили з місця. Раптом хтось штовхнув мене у бік: «Англійці!»

Немов уві сні, на освітлюваній лише снопами іскор галявині моє око на мить вихопило подвійний ланцюжок постатей, що, підводячись із колін, рушав уперед. Я виразно розпізнав фігуру офіцера, що на правому фланзі віддавав наказ. Від раптової, несподіваної зустрічі друг і недруг однаково залякли. А тоді ми чкурнули — єдине, що нам ще залишалося, — так, що в своєму заціпенінні ворог не встиг зробити навіть пострілу.

Ми підхопилися і помчали до кручі. І хоч я перечепився через підступно натягнутий у високій траві дріт і перекинувся через голову, та все ж щасливо дістався туди й вишикував збуджених людей, яких там застав, в один, злютований залізною необхідністю стрілецький ланцюг.

Отож, наше становище було таке, що ми сиділи під вогненным ковпаком, як під щільно сплетеним кошем. З усією очевидністю, своїм проривом ми завадили підрозділу, що мав, оточивши, знищити нас. Ми лежали коло підніжжя кручі на польовій, трохи роз'їждженій дорозі. Та неглибоких колій від коліс вистачало, аби сяк-так сховатися від рушничних пострілів, бо ж у небезпеці людина тулиться до землі, як дитя до матері. Наші гвинтівки були націлені на лісок, тобто англійські лінії були позаду нас. Ця обставина непокоїла мене більше, ніж усе, що діялося в лісі, тому час від часу, поки тривали наступні події, я висилав на вершечок кручі дозорця.

Раптом вогонь змовк; слід було налаштуватись на атаку. Щойно вухо звикло до несподіваної тиші, як підліском промайнув якийсь тріск і шерех.

«Стій! Хто йде?! Пароль?!»

Ми репетували, певно, зо п'ять хвилин, вигукуючи старе гасло першого батальйону «Могорич у гальбі» — вираз, що означав горілку з пивом і був відомий кожному ганноверцю; та у відповідь чули лиш якісь нерозбірливі крики. Врешті я постановив віддати наказ на знищення, хоча дехто з наших і стверджував, що розчув німецькі слова. Двадцять моїх гвинтівок влупили по ліску, магазини заляскали, і вже скоро з гущавини зачулися стогони поранених. При цьому мене не полишало нудке відчуття непевності: адже було не виключено, що ми стріляємо у власне підкріплення, що приспіло нам на допомогу.

Відтак мене заспокоювало, що звідти вряди-годи зблискували жовті вогники пострілів, які, однак, незабаром згасли. Одного з наших поранило в плече, коло нього заходилися санітари.

«Припинити вогонь!»

Наказ доходив повільно, нарешті вогонь ущух. Дією вдалося зняти напругу.

Знову вигуки з вимогою пароля. Я нашкріб усі запаси англійської і кілька разів рішуче закликав: «*Come here, you are prisoners, hands up!*»³⁰

У відповідь багатоголосий крик по тому боці, наші твердили, нібито розчули в ньому щось подібне на «Помста, помста!» Один-єдиний стрілець виступив на узлісся і рушив до нас. Хтось із наших припустився помилки й гукнув йому назустріч «Пароль!», на що він нерішуче зупинився і обернувся. Розвідник, вочевидь.

«Пристрельте його!»

Десяток пострілів; постать опала й зіслизнула у високу траву.

Ця інтермедія сповнила нас вдовolenням. З узлісся знову долинув той дивний гармидер; звучало це так, ніби нападники заохочують один одного кинутись на таємничих захисників.

У найвищій напрузі вдивлялись ми в темне узлісся. Почало світати, над лугом здіймався легенький туман.

І тут нам відкрилася картина, яку годі вже можна було побачити у цій війні далекобійної зброї. З темряви підліску виокремилась вервечка тіней і виступила на відкриту галявину. П'ять, десять, п'ятнадцять, цілий ланцюжок. Тремкі руки зняли запобіжники. Ось вони вже за п'ятдесят метрів, за тридцять, за п'ятнадцять... Вогооонь! Кілька хвилин ляскали рушниці. Іскри сипались, коли брязкі свинцеві зерна вдарили у зброю чи каски.

Раптом крик: «Увага, злівааа!» Зграйка нападників мчала на нас зліва, попереду якийсь велетень, що, з револьвером у витягнутій вперед руці, вимахував білою булавою.

«Лівий рій, розвернутись вліво!»

Люди згуртувалися і навстоячки зустріли прибульців. Кілька ворогів, серед них і поводитир, повалились під похапцем випущеними пострілами, інші зникли так само швидко, як і з'явилися.

Це був момент для наступу: з прикріпленими багнетами й лютим «Уррааа!» ми штурмували лісок. Ручні гранати полетіли у сплутані хащі, й уже за мить ми знов були єдиними розпорядниками нашої польової вахти, щоправда, так і не впіймавши спритного ворога.

Ми зібралися на прилеглому житньому полі й витріщались один на одного блідими, невиспаними обличчями. Сонце зійшло осяйне. Спурхнув жайвір і драгував нас своїм тьохканням. Все це було примарним, ніби після ночі, проведеної за гарячковою картярською грою.

Простягаючи один одному фляги й припалюючи цигарки, ми чули, як противник із голосними зойками поранених віддаляється яром. Якусь мить ми могли навіть бачити цю процесію, але, на жаль, недостатньо довго, аби піддати їм ще навздогін.

³⁰ «Come here, you are prisoners, hands up!» (англ.) — «Йдіть сюди, ви — полонені, руки вгору!»

Я вирішив обійти поле бою. З галявини доносилися чужорідні вигуки й крики болю. Ці голоси нагадували квакання жаб, чутне на галявинах після бурі. У високій траві ми виявили кількох мерців і трьох поранених, які, спершись на руки, благали пощади. Здавалось, вони були твердо переконані, що ми їх зараз прикінчимо.

На моє питання: «*Quelle nation?*» один відповів: «*Pauvre Radschput!*»³¹

Отож, перед нами були індійці, що приїхали за тридев'ять морів, аби на цьому богом забутому клаптику землі розтрошити собі черепи об ганноверських стрільців.

Ці крихітні чоловічки були в жахливому стані. На таких близьких відстанях піхотний постріл набуває розривної дії. Почасти їх влучило вдруге, коли вони вже лежали на землі, так що слід від кулі тягнувся уздовж усього тіла. Кожному перепало щонайменше по дві кулі. Ми підібрали їх і понесли до нашого окопу. Оскільки вони верещали, мов поросята на рожні, мої хлопці заткали їм рот і грозили кулаком, від чого їх страх ще посилювався. Один дорогою помер, але його все ж понесли далі, бо за кожного полоненого, живого чи мертвого, належалася винагорода. Решта двоє намагалися завоювати нашу прихильність, невпинно вигукуючи: «*Anglais pas bon!*»³² Чому ці люди говорили французькою, я так і не втямив. У цій процесії, де зойки полонених зливалися з нашим торжеством, було щось страшенно архаїчне. То вже була не війна — то був якийсь прадавній образ.

В окопі нас із тріумфом зустріла рота, яка чула шум битви і, прийнявши на себе важкий загородний вогонь, належно оцінила нашу здобич. Тут мені вдалося трохи заспокоїти наших бранців, яким про нас, здається, понарозповідали страшних речей. Вони почали помаленьку відходити й назвали свої імена; один називався Амар Сінх. Вони були уланами Першого Аріанського, добірного полку. А тоді разом із Кіусом, який відразу зробив півтузіня знімків, я повернувся до нашої хижки й дозволив йому на відзначення цього дня приготувати мені ясню.

Наша невеличка сутичка була згадана в денному наказі по дивізії. У складі двадцяти чоловік ми переможно протистояли загонові, що значно перевершував нас чисельністю і вже був зайшов нам у спину; незважаючи на отриману вказівку відступати, якщо сили нападника перевищуватимуть наші. Та серед нудьги позиційної війни я надто вже нетерпляче чекав такої нагоди.

До речі, з'ясувалося, що, крім нашого пораненого, ми втратили ще одного бійця, який загадковим чином зник. Йшлося про солдата, що ледве вже був придатний для польової служби, бо попереднє поранення викликало в ньому хворобливу боязнь. Ми похопились за ним щойно наступного дня; припускаю, від страху він кинувся у збіжжя, і там його спіткала куля.

Наступного вечора я отримав наказ знову зайняти польову вахту. Оскільки в міжчасі там міг уже вгніздитися противник, я двома загонами взяв у кліщі лісок; один вів Кіус, другий я. Тут я вперше застосував особливий спосіб наближення до небезпечного пункту, який полягав у тому, щоб солдати один за одним широкою дугою обходили те місце. Якщо воно виявлялося зайнятим, простим маневром уліво чи вправо легко можна було утворити вогневий фронт із флангів. Після війни я запровадив цей порядок під назвою «стрілецька змійка» до інструкцій піхотного бою.

Обидва загани без пригод знову зійшлися під кручею — якщо не брати до уваги, що Кіус, відводячи курок свого пістолета, мало мене не підстрелив.

Ворога видно не було. Хіба що в ярку, який ми розвідували з фельдфебелем Гакманом, нас гукнув один вартовий, випустив ракету й обстріляв. Ми взяли цього галасливого молодика собі на прикмету для наступної вилазки.

³¹ «*Quelle nation?*» — «*Pauvre Radschput!*» (франц.) — «Якої національності?» — «Нещасний раджпут!» Раджпути — в середньовічній Індії військово-феодална каста, нині — етно-станову група в Пакистані й північній Індії.

³² «*Anglais pas bon!*» (франц.) — «Англіїці — погани!»

На місці, де минулої ночі ми відбили флангову атаку, лежали три трупи. То були два індійці й білий офіцер з двома золотими зірочками на погонах, тобто старший лейтенант. Він дістав постріл в око. На виході куля пробила скроню і розшматувала край каски, яку я забрав собі як трофей. Правою рукою він досі стискав забризкану власною кров'ю булаву, ліва обхопила важкий шестизарядний кольт, в барабані якого залишилось лише два набої. Отже, це він підібрався до нас аж впритул.

Наступними днями ми виявили в підліску ще кілька прихованих трупів — ознака важких втрат нападника, — що робило цю місцевість ще похмурішою. Коли одного разу я пробирався крізь хащі, мене зупинило якесь тихе сичання і булькання. Я підійшов ближче й напорівся на два трупи, що через спеку, здавалось, пробудилися до якогось примарного життя. Ніч була задушлива й тиха; я довго стояв, як зачарований, перед цим моторошним видовищем.

18 червня наша польова варта знов зазнала атаки; цього разу справа не пішла так гладко. Виникла паніка; залога сипонула врозтіч, її годі було позбирати. Один з бійців, підофіцер Ердельт, в замішанні кинувся просто на схил, скотився вниз і опинився в клубку індійців, що там причаїлися. Він жбурляв гранати, однак індійський офіцер тут-таки схопив його за комір і шмагонував по лиці дротяним нагаєм. Потім у нього відібрали годинник. Підштовхуваний стусанами, він змушений був рушити з ними в марш; однак йому вдалось втекти, коли під настільним вогнем індійці кинулись на землю. По довгому блуканні за ворожим фронтом він, з грубими рубцями на лиці, повернувся на нашу лінію.

Увечері 19 червня я з Шульцом, ще десятьма бійцями і легким кулеметом здійснив вилазку з цього місця, що поволі вже починало нас гнітити, аби навідатися до вартового, який недавно так нахабно проявив себе в ярку. Шульц зі своїми пішов направо, я наліво від ярка, умовившись прийти один одному на допомогу, якби когось почали обстрілювати. Ми пробиралися плазом, час від часу наслуховаючи, крізь траву і зарості дроку.

Раптом почулося ляскання рушничного затвору, відтягнутого, а потім знову закритого. Ми каменем лежали на землі. Кожен бувалий патрульний якнайкраще знає всі неприємні відчуття наступних хвилин, коли тимчасово втрачаєш свободу дії і мусиш вичекати, що зробить противник.

Постріл роздер гнітку тишу. Я лежав за кущиком дроку; хтось праворуч від мене метнув у ярку гранату. Вмить перед нами зблиснула лінія вогню. Огідно різкий виляск пострілів виказував, що стрільці лежать лише за кілька кроків перед нами. Я зрозумів, що ми потрапили в паскудну пастку, і крикнув відступати. Ми підхопились і в божевільному поспіху помчали назад, тим часом рушничний вогонь вдарив ще й зліва. Посеред цієї тріскотні я вже зрікся будь-якої надії повернутися цілим. Свідомість увесь час очікувала кулі. Смерть влаштувала собі цькування.

Зліва на нас з пронизливим «Гурре!» кинувся ворожий загін. Пізніше маленький Шульц зізнався, що був переконаний, ніби за ним, вимахуючи ножом, женеться кощавий індус і ось-ось схопить його за комір.

Раз я впав, а через мене перечепився й підофіцер Тайленгердес. Я загубив каску, пістолет і гранати. Тільки не зупиняйтесь! Нарешті ми добігли до рятівної кручі й кинулись униз. Тієї ж миті надбіг Шульц зі своїми людьми. Захеканий, він повідомив, що принаймні того нахабу на варті уколошків гранатами. Відразу після цього принесли бійця, якому прострілили обидві ноги. Всі решта теж мали поранення. Найбільшим лихом було те, що боєць, який носив кулемет, рекрут, перечепившись через поранених, кинув зброю напризволяще.

Поки ми все це жваво обговорювали, плануючи другу вилазку, почався артилерійський вогонь, який достоту нагадав мені ніч 12-го, в тому числі й тією страхітливою розгубленістю, що враз охопила бійців. Я опинився на схилі один, без зброї, з пораненим, який, посуваючись на руках, повз до мене й благов: «Пане лейтенант, тільки не кидайте мене!»

Довелось, хоч як не було прикро, таки залишити його й виставляти польові пости. Але ще вдосвіта його підібрали.

Ми зібралися в постових норах на узліссі й щиро тішилися, коли засвітало й не трапилося нічого надзвичайного.

Наступний вечір застав нас на тому самому місці. Ми намагалися забрати наш кулемет, проте ряд підозрілих звуків, почутих при розвідці, виказував, що там знову чигає сильний ворог.

Відтак ми дістали завдання відібрати втрачену зброю силою, а саме: наступної ночі, о дванадцятій, ми після трихвилинної вогневої підготовки мали заатакувати ворожу охорону й розшукати кулемет. Я побоювався, що ця втрата завдасть нам ще більше прикрощів, але робив добру міну при кепській грі, а по обіді сам зробив розрахунки для кількох батарей.

Об одинадцятій я зі своїм товаришем по нещастю Шульцом знов опинився на моторошному клаптику землі, де нам вже бувало непереливки. Запах розкладання в задушливому повітрі нестерпно посилювався. Ми притрусили вбитих хлорним вапном, принесеним зі собою в мішках. Мов савани, ці білі плями сяяли в п'їтьмі.

Операція почалося з того, що кілька куль з наших же кулеметів просвистіло нам біля ніг і ляснуло у схил. Через це між мною і маленьким Шульцем, який сам виставляв пристрої, виникла запекла суперечка. Втім, ми знову помирилися, коли Шульц знайшов мене в куцах на самоті з пляшкою бургундського, яку я прихопив, аби підкріпитись у цій сумнівній пригоді.

В умовлений час рвонув перший снаряд. Він ударив за п'ятдесят метрів позаду нас. Не встигли ми здивуватися з цієї чудної стрілянини, як уже другий просто біля нас вдарив у кручу, засипавши нас зливою землі. При цьому я не смів навіть вилятися, бо ж сам усталював вогонь.

Після такого не надто підбадьорливого зачину ми кинулися вперед, радше задля честі, ніж в надії на успіх. Наше щастя, що вартові, вочевидь, полишили свої місця, інакше нам би влаштували вельми негречний прийом. На жаль, кулемета ми так і не знайшли, щоправда, довго й не шукали. Ймовірно, ним давно вже заволоділи англійці.

На зворотному шляху ми з Шульцем ще раз ґрунтовно обмінялися думками: я — щодо встановлення кулемета, він — щодо мого розрахунку гарматного вогню. Я ніяк не міг збагнути, чому так вийшло, адже завжди пристрільювався так точно. І щойно пізніше довідався, що вночі будь-яка гармата стріляє ближче, себто, обчислюючи віддаль, мені треба було накинути ще зо сто метрів. Потім ми обговорили найважливіше з цієї виправи — рапорт. Ми склали його так, щоб усі були задоволені.

Оскільки наступного дня нас змінили загони іншої дивізії, всі суперечки скінчилися. Ми тимчасово повернулися в Монбреен, а звідти рушили маршем в *Камбре*, де прожили майже весь місяць липень.

В ніч після нашого відходу польова варта була остаточно втрачена.

ЛЯНГЕМАРК

Камбре — заспане містечко в Артуа, вже сама назва дихає історією. Вузькі, стародавні вулички снуються навколо статечної ратуші, побитих часом і негодою міських брам та численних церков, у найбільшій з яких свого часу проповідував Фенелон³³. Могутні вежі здіймаються над лабіринтами гострих дахів. Широкі алеї ведуть до доглянутого міського парку, прикрашеного пам'ятником пілоту Блеріо.

Мешканці — спокійні, привітні люди, що у великих, простих з вигляду, але заможних опоряджених домах ведуть затишне існування. Багато рантє доживають тут віку. Цілом виправдано це містечко називають «*La ville des millionaires*»³⁴, бо перед війною в ньому

³³ Фенелон — Франсуа Фенелон (де Салиньяк, маркіз де ля Мот Фенелон, 1651–1715) — французький священник, письменник, педагог, богослов. Автор знаменитого роману «Пригоди Телемака» — літературного бестселера 18–19 ст.

³⁴ «*La ville des millionaires* (франц.) — місто мільйонерів.

налічували понад сорок мільйонерів.

Велика Війна вирвала це затишне гніздечко із зачарованого сну Білосніжки³⁵ й перетворила на осереддя велетенських битв. Квапливе нове життя загуркотіло нерівним мощенням і забряжчало у маленьких віконцях, за якими причаїлися перелякані обличчя. Чужі парубки спустошували дбайливо наповнені пивниці, кидалися на широкі ліжка червоного дерева й невпинною метушнею порушували тихий рай приватних осіб, які тепер, посеред цього зміненого до невпізнання оточення, стояли купками на рогах вулиць і перед дверима будинків, пошепки обмінюючись новинами про страхоття війни та поширюючи найпевніші чутки про близьку й остаточну перемогу земляків.

Залога зайняла казарму, офіцерів розселили на рю де Ліньер. За час нашого перебування ця вулиця набула вигляду студентської дільниці; повсюдні перегукування через вікна, нічні горлання і маленькі пригоди — ось речі, які нас займали.

Щоранку ми ставали до муштри на великому плацу знаменитого згодом села Фонтен. Служба мені була до смаку, бо полковник фон Оппен довірив мені набрати й вишколити штурмовий загін. До нього зголосилося багато добровольців, серед яких я надавав перевагу моїм супутникам з розвідувальних загонів і патрульних вилазок. Оскільки йшлося про нові форми ведення війни, я сам накидав статут.

Моє житло було вигідне; рідко коли господарі, привітне подружжя ювелірів Плянко-Бурльон, дозволяли мені пообідати, не пославши нагору чогось смачненького. Вечорами ми сиділи за філіжанкою чаю, грали в триктрак і теревенили. Особливо часто, звісно, обговорювали важке для відповіді питання, чому люди взагалі воюють.

В такі години сердешний мсьє Плянко розважав мене, переповідаючи витівки повсякчас дозвільних і дотепних міщан *Камбре*, які в мирні часи наповнювали вулиці, винарні та ярмарки лунким реготом, а мені жваво нагадували неповторного «дядечка Беньяміна».

Скажімо, один дотепник розіслав усім горбаням в околиці вимогу з'явитися до нотаря у важливій, пов'язаній зі спадком справі. А тоді, у призначену годину, разом з кількома приятелями, потішався з вікна навпроти видовищем, коли сімнадцять розлючених і верескликих кобольдів напосідали на бідолашного нотаря.

Незлецькою видалася також історія старої калоші, що мешкала навпроти й вирізнялася химерно вигнутою набік лебединою шиєю. Двадцять років тому вона, ще дівчиною, була відома через своє нестримне прагнення будь-що вийти заміж. Шестеро юнаків умовилися, і кожен узяв з неї охоче даний дозвіл просити батьків її руки. Наступної неділі до будинку підїхала велетенська карета, в якій сиділи всі шестеро женихів, кожен з букетом квітів у руці. Нажахана красуня замкнулася в домі, в той час як наречені на потіху сусідам виправляли на вулиці всілякі безчинства.

Або ось ще така історійка: приходять на базар відомий своїм гострим язиком камбреєць і питає селянку, показуючи на м'який, круглий і апетитно посипаний тримбулькою плесканик сиру:

— Що коштує цей сир?

— Двадцять су, прошу пана!

Він дає їй двадцять су.

— Себто, сир тепер мій?

— Певно що Ваш, пане!

— Тобто, я можу зробити з ним усе, що заманеться?

— Але ж ясна річ!

Ляп! — Він жбурляє їй сир в лице і йде собі геть.

25 липня ми попрощалися з цим милим містечком і поїхали на північ, у Фландрію. З газет ми знали, що там уже тижнями лютує артилерійська бійня, яка перевершила навіть

---

³⁵ Білосніжка — героїня казки братів Грімм «Білосніжка та семеро гномів».

битву на Соммі якщо не абсолютною щільністю, як під Гільмоном чи Комблем, то, в кожному разі, засягом.

У Стадені нас під далекий грім канонади висадили, і ми рушили маршем через цю невідому для нас місцевість, у бік Онданклагера. Обабіч прями́сінької, як шнурок, військової дороги зеленіли родючі, підвищені, мов грядки, поля і соковиті, оточені живоплотами левади. Широко розсіяні лежали доглянуті селянські двори з низенькими солом'яними стріхами чи дахівкою, на їхніх мурах сушилися жмутки тютюнового листа. Люди, що зустрічалися нам на шляху, були фламандського покрою, розмовляли грубою мовою, що нагадувала нашу рідну говірку. Пополудень ми провели в хуторських садах, невидимі для ворожих літаків. Час від часу зі здалеку чутним гурчанням над нашими головами пролітали велетенські снаряди, випущені з корабельних гармат, і падали десь поблизу. Один з них влетів у маленький струмок, яких тут було в достатку, й забив кількох бійців з 91-го полку, що якраз там купалися.

Надвечір я з передовим загonom відійшов на позицію резервного батальйону, щоби підготувати заміну. Ми йшли через Гутгульстерський ліс і село Кокі до резервного батальйону, дорогою нас кілька разів «збивали з кроку» важкі снаряди. В темряві я почув голос якогось ще не обізнаного в наших звичаях рекрута: «А лейтенант, той взагалі ніколи на землю не падає».

«Він уже третій калач, — повчав його хтось із штурмового загону. — Коли надлетить такий, як треба, першим кине́ться».

Ми ховалися в укриття лише тоді, коли це справді було необхідно, зате тоді вже прожогом. Втім, ступінь необхідності може визначити лише досвідчений боєць, який нутром відчуває точку падіння снаряда ще перш, ніж новачок взагалі вчує легесеньку вібрацію повітря, що віщує наближення. Аби краще чути, в небезпечних ділянках я міняв каску на картуз.

Наші провідники, здається, не дуже певні своєї справи, пробиралися нескінченно довгою коробковою траншеєю. Так називають ходи, через рівень ґрунтових вод прокладені не вглибину, а споруджені із мішків з піском та фашин на голій землі. Потім ми проминули якийсь немилосердно понівечений лісок, з якого, як нам розповіли провідники, кілька днів тому викурили штаб полку такою «абищицею», як тисяча двадцятичотирьохсантиметрових снарядів. «Так, тут, виглядає, не скупляться», — подумав я собі.

Проблукавши вздовж і впоперек густим підліском, ми безпорадно стояли, полишені нашими провідниками, на якомусь порослому очеретами клаптику землі, оточені багнистою тванню, в чорних дзеркалах якої заламувалось місячне світло. Снаряди врзались у м'який ґрунт, і здійнята грязюка смачно ляпала вниз. Нарешті прийшов горопашний поводитир, на якого ми вилили всю нашу лють, і заявив, що знайшов дорогу. Однак і цього разу він завів нас на манівці, до якогось санітарного бліндажа, над яким розміреними, дуже короткими проміжками двічі пахкотнула шрапнель, її кульки та гостряки зацокотіли в листі. Черговий лікар надав нам тямущого чоловіка, який і вивів нас до так званого «Мишачого замку» — осідку командира резерву.

Я відразу ж подався далі, до роти 225-го полку, яку мала змінити наша Друга, і по довгих шуканнях на поораній вирвами місцевості знайшов кілька розвалених будівель, непомітно викладених зосередини залізобетоном. Одну напередодні зім'яло прямим влученням важкого снаряда, а всю залогоу, як у мишоловці, розчавило плитою пере́криття.

На залишок ночі я якось втиснувся в ущертв переповнений бетонний бліндаж командира роти, прямодушного фронтного пса, який разом зі своїм ординарцем збавляв час за пляшкою шнапсу та великою бляшанкою солонини й раз-по-раз завмирав, похитуючи головою і прислухаючись до наростання артилерійського вогню. А тоді, зітхаючи, пригадував прекрасні часи в Росії і нарікав на виснаження свого полку. Нарешті в мене зімкнулися очі.

Сон був тяжкий і в'язкий; вибухи фугасних снарядів довкола дому в непроглядній темряві викликали посеред цього мертвого краєвиду невимовне відчуття самотності й покинутості. Я мимоволі пригорнувся до якогось чоловіка поряд. Раз потужний струс змусив

нас підхопитися. Ми посвітили на стіни, аби подивитися, чи не пробило споруду. Виявилось, що легкий снаряд розбився об зовнішню стіну.

Наступний пополудень я провів у командира батальйону в «Мишачому замку». Невтомною чергою поряд з командним пунктом рвалися 15-сантиметрові снаряди, в той час як ротмістр зі своїм ад'ютантом та офіцером-ординарцем грали в нескінченний скат і пускали колом пляшку з-під сельтерської, наповнену смагою. Час від часу він відкладав карти, аби прийняти зв'язкового, або зі стурбованою міною знов заводив мову про те, наскільки стійкий до снарядів наш бліндаж. Попри його запеклі заперечення, нам вдалося переконати його, що проти прямого влучання зверху він не встоїть.

Увечері канонада розгорілася з шаленою потужністю. Попереду безкінечною шерегою шугали в небо різнокольорові ракети. Запорошені вістові принесли повідомлення, що ворог іде в наступ. По тижнях килимового вогню починалася піхотна битва. Ми потрапили саме в раз.

Повернувшись у бліндаж командира, я чекав прибуття Другої роти, яка з'явилась о четвертій ранку, якраз у розпал несамовитої вогневої атаки. Я перебрав командування моєю чотою і повів її на місце призначення — до присипаної руїнами знищеного будинку бетонної споруди, що лежала посеред велетенського, жахливо понівеченого вирвами поля.

О шостій ранку густий фламандський туман розсіявся і відкрив нам вид на наше страхітливе оточення. Одразу по тому, нависаючи над самою землею, показала зграя ворожих літаків і, подаючи сигнали сиреною, винишпорювала розтерзаний терен, в той час як розпорошені в полі піхотинці ховалися у вирвах від снарядів.

Через пів години почалася вогнева атака, що перетворила наш прихисток на острівець серед батоженого тайфуном моря. Ліс розривів навколо нас переріс у щільну клітку стіну. Ми сиділи навпочіпки, збившись у купку, і чекали нищівного удару, що безслідно змете нас разом з бетонними блоками, а наш сховок зрівняє з пустелею вирв.

Під такими несамовитими шквалами вогню, до яких ми готувалися в часі довших перерв, і минув цей день.

Увечері прибіг виснажений вістовий і передав мені наказ, з якого я зрозумів, що перша, третя і четверта роти о 10:50 мають розпочати контратаку, друга — чекати на заміну та врозсип проникнути на передову. Щоб набратися сили на наступні години, я вклався спати, навіть не підозрюючи, що саме в цю мить мій брат Фріц, який за моїми гаданнями мав бути ще в Ганновері, у складі одного з роїв третьої роти біжить крізь вогняний ураган на штурм просто попри мій сховок.

Мені довго не давали заснути зойки пораненого, якого зтягнули до нас два саксонці, що заблукали в полі вирв, а самі, геть виснажені, одразу поснули. Коли вони вранці прокинулися, їх товариш уже був мертвий. Вони занесли його до найближчої вирви, притрусили кількома лопатами землі й пішли, залишивши по собі одну з незлічених самотніх і невідомих могил цієї війни.

Щойно об одинадцятій я прокинувся з глибокої дрімоти, помився з каски і послав за наказами до командира роти, який, на мій подив, вже відступив, навіть не сповістивши нас. Ось так воно буває на війні — зустрічаєшся з недбальством, про яке навіть під час маневрів подумати страшно.

Поки я, кленучи його, сидів на лежанці й розмірковував, як діяти, з'явився вістовий з батальйону й передав мені наказ негайно взяти на себе командування восьмою ротою.

Я довідався, що контратака першого батальйону минулої ночі з великими втратами захлинулася і що рештки її відбиваються в ліску попереду, що називається Добшюц, а також справа і зліва від нього. Восьма рота дістала завдання проникнути в лісок для підкріплення, проте її з великими втратами розсіяло заслінним вогнем на проміжній смузі. Оскільки їх командира, старшого лейтенанта Бюдингера, теж поранило, я повинен був знову вести роту вперед.

Попрощавшись із моєю осиротілою чотою, я разом з вістовим рушив навскоси через всіяну шрапнеллю пустку. Якийсь відчайдушний голос на мить зупинив нас, коли ми бігли

прихильцем. Здала нам скривавленим обрубком махала, напіввиставившись із вирви, якась постать. Ми тільки показали в бік щойно полишеного сховку й поквапились далі.

Восьма рота явилась заляканою купкою людей, що принишкли навпочіпки за бетонними бліндажами.

— Чотні!

Підійшли троє підфіцерів, які заявили, що друга атака на Добшнюц неможлива. І справді: важкі розриви снарядів стояли перед нами вогненною стіною. Насамперед я наказав чотам вишикуватися за трьома бліндажами; кожна ще налічувала близько п'ятнадцяти-двадцяти бійців. У цю мить вогонь перекинувся і на нас. Зробилося невимовне замішання. Під лівим бліндажем у повітря злетіла ціла група, правий був уражений прямим влучанням і поховав під своїми багатотонними руїнами старшого лейтенанта Бюдингена, який все ще лежав там зі своїми пораненнями. Ми були, ніби в моздрі, на який невпинно спадають важкі удари товкача. Мертвотно бліді обличчя витріщилися одне на одного, знову і знову лунали зойки поранених.

Тепер уже було все одно: лежати, рвати назад чи вперед. Отож я наказав рухатися за мною і кинувся в саме осердя вогню. Вже за кілька стрибків мене засипало землею від снаряду й відкинуло назад у найближчу вирву. Тяжко пояснити, чому в мене не влучило, адже удари стояли такі щільні, що, здавалося, торкаються каски й плечей і рвали землю, наче велетенські звірі кігтями. Те, що я прошмигнув, так що мене навіть не зачепило, можна пояснити, мабуть, тим, що багатократно переорана земля глибоко заковтувала снаряди, перш ніж її опір призводив до вибуху. Отож фонтани розривів злітали не широкими кущами, а струнками тополями. Інші лише здимали щось на кшталт земляних чаш. Скоро я також зауважив, що далі попереду лють вогню вщухає. Вибравшись із найгіршого, я роззирнувся. Довкола не було ні душі.

Нарешті з хмар диму й пилу випірнули двоє, тоді ще один, а тоді знову двоє. Ось із цими п'ятьма я щасливо дістався до цілі.

У напіврозметеному бетонному укріпленні сиділи лейтенант Зандфос, командир третьої роти, і маленький Шульц з трьома важкими кулеметами. Мене зустріли гучним «Здоров!» і ковтком коньяку, а тоді пояснили становище, вельми маловтішне. Прямо перед нами засіли англійці, зліва й справа ми виявилися відрізнаними. Було ясно, що цей закуток призначений лише для старих бійців, які посивіли у випарах пороху.

Зовсім зненацька Зандфос запитав мене, чи чув я щось про мого брата. Можна уявити собі мої почуття, коли я довідався, що він брав участь у вчорашньому штурмі й зник безвісти. Він був найближчий моєму серцю. Почуття непоправної втрати охопило мене.

Відразу після цього прийшов якийсь чоловік і повідомив, що брат лежить поранений у бліндажі неподалік. При цьому він показав на понівечений, вкритий вирваними з коренем деревами блокгауз. Я кинувся через галявину, обстрілювану прицільним вогнем з рушниць, і дістався туди. Що за зустріч! Брат лежав у наповненому трупним запахом приміщенні, посеред крєктання важко поранених. Він перебував у понурому настрої. Під час штурму в нього влучили дві шрапнельні кулі, одна пробила легеню, друга роздробила правий плечовий суглоб. Очі аж виблискували гарячкою; відкритий протигаз висів на грудях. Він ледве рухався, говорив і дихав. Ми потисли один одному руку й трохи розповіли про себе.

Було очевидно, що він не може залишатися в цьому місці, адже англієць міг будь-якої миті атакувати, або ж снаряд міг остаточно зруйнувати це сильно пошкоджене бетонне укріплення. Найліпшою братньою допомогою було б негайно винести його звідси. Попри те, що Зандфос противився будь-якому послабленню нашої бойової сили, я дав тим п'ятьом, які зі мною прийшли, розпорядження перенести мого брата до санітарного бліндажа «Колумбове яйце», а звідти привести людей, аби забрати решту поранених. Ми загорнули його в плащ-палатку й проселили довгу палицю, а тоді двоє закинули її собі на плече. Ще один потиск руки — і сумовита процесія рушила.

З узлісся мені було видно, як погойдується ноша, пробираючись крізь ліс здійснених снарядами, заввишки з церковну вежу, земляних фонтанів. При кожному ударі я здригався,

аж поки невеличка процесія не розчинилась у випарах битви. Я почував себе заступником матері й водночас відповідальним перед нею за долю брата.

Я ще трохи перестрілювався з вирв на передньому краї узлісся з англійцями, які поволі просувалися вперед, а ніч провів зі своїми людьми й кулеметним розрахунком між розвалинами бетонного укріплення. Поблизу безперервно розривались фугасні снаряди неймовірної потужності. Один з них над вечір мало не закатрупив мене.

Над ранок раптом заторохтів кулемет, тому що наближались якісь темні постаті. То був зв'язковий патруль 76 піхотного полку, одного бійця скосило наповал. Такі помилки траплялися у ці дні часто, так що ніхто цим довго не переймався.

О 6 ранку нас змінили частини Дев'ятої роти, які передали мені наказ зайняти бойову позицію в «Щурячій фортеці». Дорогою туди пострілом шрапнелі мені вивели з ладу ще одного *фанен-юнкера*.

«Щуряча фортеця» постала перед нашими очима: вимурована з бетонних блоків, сильно понижена обстрілами будівля, що стояла при найзаболоченішому руслі потоку Стеенбах. Кам'яний потік — вельми влучна назва. Змордовані до краю, ми увійшли й попадали на вкриті соломою лежаки, аж поки ситний обід і збадьорлива люлечка опісля не поставили нас знову трохи на ноги.

Одразу пополудні почався обстріл великими й найбільшими калібрами. Від шостої до восьмої вибух йшов за вибухом; часто споруда стрясалася від огидних поштовхів сліпих снарядів поблизу, так що здавалося, вона от-от завалиться. В цей час велися звичні бесіди про надійність нашого сховку. Бетонну стелю ми вважали доволі надійною; та оскільки «фортеця» стояла якраз на крутому березі струмка, ми побоювались, що який-небудь важкий удар по пласкій траєкторії підкосить її і разом з усіма бетонними блоками скине нас на дно.

Коли надвечір вогонь трохи влігся, я прокрався через височину, обмотану сіттю дзиготливої шрапнелі, до санітарного бліндажа «Колумбове яйце», щоб довідатись у лікаря, який саме оглядав жахливо понівечену ногу одного приреченого, про брата. З радістю я почув, що його в досить доброму стані вивезли в тил.

В пізню годину з'явилися чергові з їжею і принесли нашій маленькій, змалій до двадцяти бійців роті, теплу юшку, м'ясо з бляшанки, каву, хліб, тютюн і шнапс. Ми добряче поїли й пустили колом пляшчину «дев'яностовосьмиградусної». А потім віддалися сну, якому, однак, неабияк перешкоджали хмари комарів від струмка, снаряди і — вряди-годи — газові обстріли.

Після такої неспокійної ночі я заснув так міцно, що моїм людям довелося мене будити, коли вранішнє наростання вогню почало викликати в них тривогу. Вони доповіли, що з переднього краю вже вертаються розпорошені бійці зі звісткою, що передова залишена, і ворог наступає.

Вірний давній солдатській заповіді «Добрий сніданок тримає душу в тілі», я спершу підкріпився, викурив люльчину, а тоді вже вийшов подивитися, що ж там діється.

Видимість була не найкраща, бо все було затягнуте густим димом. Вогонь щохвилини тужавів і невдовзі сягнув апогею, при якому збудження, не здатне до ще більшого нагнітання, поступається місцем мало не веселій байдужості. Грудки землі безупинно періщили по даху, двічі зачепило й саму споруду. Запалювальні гранати знімали тяжкі молочно-білі хмари, з яких на землю сипалися вогняні снопи. Шматок такої фосфорної маси ляпнув на камінь перед моїми ногами й горів ще кілька хвилин. Пізніше ми чули, що вражені нею люди катулялися по землі, не в змозі загасити вогонь. Бомби сповільненої дії з ревом врзалися в землю, здіймаючи пласкі гриби землі. Клубища газу й туману сунули тяжко над полем. Десь попереду застрекотіли рушничні й кулеметні постріли — знак, що ворог підібрався вже дуже близько.

Внизу, в улоговині потоку, якась групка людей пробиралася вбхід крізь хилиткий ліс зметеної догори твані. Я впізнав командира батальйону, капітана фон Бріксена, який з перев'язаною рукою спирався на двох санітарів, і поспішив до нього. Він поспіхом крикнув, що ворог напірає, і закликав чим швидше ховатися в укриття.

Незабаром вже перші піхотні кулі ляскали в довколишні вирви й плющилися об рештки мурів. Усе більше фігур розчинялися з лайкою в димі за нами, в той час як шалений вогонь свідчив про запеклу оборону тих, хто стримував наступ попереду.

Час настав. Треба було боронити Щурячу фортецю, і я дав зрозуміти людям, з яких дехто невдоволено скривився, що про відступ не може бути й мови. Залога розташувалася при бійницях, а єдиний наш кулемет встановили у віконній амбразурі. Одну вирву призначили на перев'язочний пункт, туди поставили санітара, якому відразу припало багато роботи. Я теж підняв з землі нічийну рушницю і повісив на шию стрічку патронів.

Оскільки нас було жменька, я спробував підсилитися людьми, що у великих кількостях блукали без командирів. Більшість охоче відгукувалися на наші заклики, раді, що можуть приєднатися, в той час як інші, на мить застигнувши у ваганнях і побачивши, що в нас тут нема на що сподіватися, квапилися піти далі. В таких ситуаціях делікатність зайва. Я наказав зігнати їх силою.

Вони підходили поволі, притягнені магічною дією наставлених цівок, хоча з їхніх мін було видно, як неохоче вони складають нам товариство. Чулися прокльони, патякання, більш чи менш розважливе вмовляння.

— Але ж у мене навіть нема рушниці!

— То дочекайтеся, поки когось застрелять!

Під час несамовитого кульмінаційного вогню, коли в руїни нашої споруди кілька разів попадали снаряди, й уламки цегли тарабанили згори по наших касках, мене в спалаху страхітливого удару кинуло на землю. На превеликий подив залоги, я підхопився неушкоджений.

Після цього потужного фінального акорду все трохи заспокоїлося. Снаряди пролітали над нами й приземлялись на дорогу, що сполучала Лянґемарк з Біксшооте. Але нам від цього було не легше. Дотепер ми не бачили за деревами лісу; небезпека насувалася на нас така грізна й багатолика, що ми не в змозі були її усвідомити. Після того, як гроза відступила, в кожного з'явився час налаштуватись на те неминуче, що мало статися.

І воно сталося. Рушниці попереду змовкли. Оборонців розбито. З куряви виринув щільний ланцюг стрільців. Мої люди стріляли, причаївшись, із-за руїн, цокотів кулемет. Нападники вмить, наче їх змило, зникли у вирвах і сковували нас своїм вогнем. Справа і зліва напірали міцні загони. Скоро ми опинилися в оточенні стрільців.

Становище було безнадійне; не було ані найменшого сенсу жертвувати бійцями. Я віддав наказ відступати. Але відводити втягнутих у запеклу перестрілку людей — тепер це було непросто.

Під прикриттям довгої хмари диму, що лежала в балці, ми втекли, почасти через потоки, де вода сягала нам майже по пояс. Хоча коло вже майже замкнулось, нам все таки вдалось обережно вислизнути з нього. Я покинув цю маленьку фортецю останнім, підтримуючи лейтенанта Ґолеманна, який, з тяжкою кривавою раною на голові, відпустив жарту стосовно своєї безпомічності.

Перетинаючи дорогу, ми нашттовхнулися на Другу роту. Кіус, який почув від поранених про наше становище, не тільки з власної волі, а й за наполяганням своїх людей, кинувся нас витягати.

Без наказу. Це нас дуже зворушило й викликало таке радісне піднесення, в якому ми ладні були хоч гори перевертати.

По короткій нараді ми постановили зупинитися і чекати, доки ворог на нас набіжить. І тут довелося силою переконувати артилеристів, сигнальників, телефоністів та інших одинаків, які нипали полем, що й вони за цих обставин мають з рушницею в руках лягти у стрілецький ланцюг. Вмовляннями, наказами й поштовхами прикладів нам таки вдалось створити новий вогневий рубіж.

А тоді ми примостилися в якомусь натяку на окоп і взялися до сніданку. Кіус видобув свій неодмінний апарат і фотографував. Зліва від нас на виході з Лянґемарку зчинився якийсь рух. Наші люди стріляли по постатях, що бігали навколо, аж поки я їм не заборонив.

Невдовзі з'явився якийсь підофіцер і повідомив, що на дорозі отаборилася рота гвардійських стрільців і внаслідок нашого вогню зазнала втрат.

Я наказав під сильним рушничним обстрілом просуватися на їх висоту. Кілька людей загинуло, лейтенанта Бартмера з Другої роти важко поранило. Кіус тримався мене, на ходу доїдаючи свій бутерброд. Зайнявши дорогу, від якої місцевість спускалася вниз до Кам'яного потоку, ми помітили, що англійці збираються зробити те саме. Вже за двадцять метрів від нас виднілися перші постаті кольору хакі. Доки сягало око, передній край був заповнений стрілецькими ланцюгами й рядами колон. Ними вже кишіло й коло Щурячої фортеці.

Вони були безтурботні в своїй рвйності. Один ніс на плечах котушку, з якої розмотувався провід. Вочевидь, вони були ще майже не обстріляні, а тому бадьоренькі. Попри їхню незмірну чисельну перевагу, ми вирішили перебити їхні заняття. Зав'язалася інтенсивна, але прицільна стрілянина. Я бачив, як кремезний сфрейтор з восьмої роти незворушно кладе рушницю в розколений стовбур дерева; за кожним пострілом нападник валився додолу. Інші спочатку отетеріли, а потім, як зайці, почали метатися під вогнем туди-сюди, поміж хмарками куряви, що здіймалися від куль. Частина ми підстрілили, решта повскакували у вирви, щоб пересидіти там до темряви. Наступ дуже швидко захлинувся; вони дорого за нього заплатили.

Коло одинадцятої над нами почали все нижче кружляти літаки з кокардами на крилах, але ми відігнали їх інтенсивним вогнем. Посеред цієї шаленої стрілянини мене дуже розсмішив один боєць, який прийшов мені доповісти, що пострілом з рушниці підпалив ворожого літака.

Відразу після того, як ми зайняли дорогу, я послав повідомлення в штаб і попросив підтримки. Пополудні на підсилення підтяглися піхотні чоти, сапери й кулемети. Згідно з тактикою Старого Фріца³⁶, все це кинули на переповнену передову. Час від часу англійці косив наших, що необережно переходили дорогу.

Десь коло четвертої почалася вкрай дощкульна стрілянина шрапнеллю. Заряди прицільно метали на саму дорогу. Без сумніву, летуни вже виявили нашу нову лінію спротиву, тож заповідалися нелегкі години.

І справді: невдовзі вже почався потужний обстріл легкими й важкими снарядами. Ми лежали близько один біля одного, в переповненій, прямій, як шнурок, придорожній канаві. Вогонь танцював у нас перед очима, гілки та грудки глини свистіли над головами. Ліворуч від мене спалахнула вогненна блискавка, залишивши по собі білу, ядушну пару. Я на чотирьох підповз до сусіда. Він уже не ворушився. Кров сочилася з багатьох ран, пробитих вузькими, ламаними осколками. Та й трохи далі праворуч були важкі втрати.

За півгодини все стихло. Ми притьмом копали глибокі нори в пласкій заглибині канави, щоби при наступному штурмі мати принаймні захист від осколків. При цьому наші лопатки натикалися на рушницю, реміні й гільзи від патронів з 1914 року — ознака того, що ця земля не вперше всотувала кров. Тут билися добровольці з Лянгемарку.

Коли вже сутеніло, нас ще раз щедро пригостили. Я причікнув поряд із Кіусом у сидячій норі, яка коштувала нам не однієї водянки на долонях. Земля хиталась, як корабельна палуба, від близьких і дуже близьких ударів. Ми готувалися до кінця.

Насунувши каску глибоко на чоло, я переживував люльку, не відводив погляду від дороги, на якій уламки заліза, спадаючи, викресували іскри об каміння, і з успіхом набирився відваги у власних філософуваннях. Химерні думки шугали в моїй голові. Скажімо, я жваво розмірковував про французький копійчаний роман «Le vautour de la Sierra»³⁷, який

³⁶ Старий Фріц — пруський король Фрідріх II (Фрідріх Великий, 1712–1786) з династії Гогенцоллерн, правив Пруссією з 1740 до своєї смерті. Проваджені ним три Сілезьких війни проти Австрії завершилися зміцненням позицій Пруссії на світовій арені. Вважається представником просвіченого абсолютизму, який сам себе називав «першим слугою держави».

³⁷ «Коршак С'єрри» («La vautour de la Sierra», 1909) — тривіальний роман нині майже забутого французького письменника Жоржа Клавінї (Georges Clavigny).

потрапив мені до рук у *Камбре*. Кілька разів мугикав я слова *Ариосто*: «*Велике серце не боїться смерті, коли б та не прийшла, аби лиш славна*»³⁸. Це викликало якесь приємне сп'яніння, подібне до того, яке переживаєш на «вільдомських гойдалках». Коли снаряди давали вухові трохи перепочити, я чув уривки прекрасної *пісні про Чорного Кита в Аскалоні*³⁹ й був переконаний, що мій приятель Кіус здурів. Кожен божеволіє по-своєму.

Наприкінці обстрілу мені в руку вдарив великий осколок. Кіус присвітив своїм кишеньковим ліхтариком. Ми виявили тільки неглибоку подряпину.

Після півночі замжичило; полкові патрулі, який тим часом підтягнувся, добравшись до Кам'яного потоку, виявили там лише наповнені багном вирви. Ворог відійшов за потік.

Виснажені напругою цього несамовитого дня, ми всі, крім виставлених для охорони вартових, позабивалися в наші нори. Я накрав собі голову пошматованою шинеллю загиблого товариша й запов у неспокійний сон. На світанку я прокинувся від холоду й виявив, що перебуваю у вельми сумному становищі. Дощ лив, як з відра, і стоки з дороги затопили дно моєї сидячої нори. Я спорудив невеличку дамбочку й вичерпував з мого пристановища воду накривкою від казанка. В міру прибування води я накидав на мій витвір землі, верства за верствою, аж поки нарешті вутла споруда не втримала натиску, й брудний потік, булькочучи, залив мою сидячу діру по вінця. Доки я намагався виловити з багнуки пістолет і каску, тютюн з хлібом уже попливли придорожньою канавою; решту її мешканців спіткала така сама доля. Тремтячи від холоду, промоклі до рубця, ми стояли, прекрасно усвідомлюючи, що перший же обстріл застане нас у цій придорожній багнуці геть беззахисними. То був злосчастний ранок. Я знов пересвідчився, що жоден артилерійський вогонь не здатен так остаточно зламати сили до спротиву, як мокрява й холоднеча.

Втім, у довготривалій перспективі битви ці затяжні дощі виявились справжнім даром Божим, бо саме через них англійський наступ затнувся вже в перші, найважливіші дні. Ворогові доводилося долати своєю артилерією заболочену зону вирв, у той час як ми могли підвозити боєприпаси неушкодженою дорогою.

Об одинадцятій перед полуднем, коли нас уже охопив відчай, з'явився ангел-спаситель в особі зв'язкового, що приніс наказ, аби полк зібрався в Кокі.

На зворотному марші ми побачили, як тяжко було підтримувати зв'язок з передовою у день наступу. Вулиці були забиті людьми й кінями. Біля кількох подірявлених, як терка, гарматних щитів, стояли, перегороджуючи шлях, дванадцять жахливо покалічених коней.

На мокрій від дощу галявині, над якою зависали поодинокі молочно-білі хмарки шрапнелі, зібралися рештки полку. Там стояла купка завбільшки з роту, з кількома офіцерами в центрі. Які втрати! Майже всі офіцери й рядовий склад двох батальйонів. Ті, хто вижив, стояли з похмурими поглядами під струменями дощу й чекали на розквартирування. Потім ми обсихали в дерев'яному бараку, збившись навколо розжареної печі, а при вигляді ситного сніданку в нас знову прокинулася охота до життя.

Надвечір в селі розривалися снаряди. В один із бараків влучила бомба й убила кількох бійців Третьої роти. Не зважаючи на обстріл, ми скоро повкладалися з єдиною надією, що нас не викинуть знову на дощ для контратаки чи нагальної оборони.

О третій ранку надійшов наказ відходити. Всієюною трупами й розстріляними машинами дорогою ми марширували на Стаден. Куди не глянь, скрізь лютував вогонь; ми бачили вирву від одного-єдиного удару з дванадцятьма мерцями навколо. У Стадені, такому живому в часі нашого першого прибуття, стояло багато розбитих будинків. Спорожнілий ринок ущерть

---

³⁸ «Велике серце не боїться смерті, / коли б та не прийшла, аби лиш славна» — цитата з поеми Лудовіко Ариосто «Шалений Роланд».

³⁹ «Пісня про Чорного кита в Аскалоні» — популярна застільна пісня німецького поета Йозефа Віктора фон Шеффеля (Joseph Viktor von Scheffel, 1826–1886), автора широко відомих свого часу романів «Сурмач із Зекінгена» та «Еккегард».

усіяний потрощеним домашнім начинням. Одна родина разом із нами покидала містечко, тягнучи за собою корову — єдине своє майно. То були прості люди; у чоловіка була дерев'яна нога, жінка вела за руку заплаканих дітей. Безладний гамір за спиною ще більше підкреслював цю сумну картину.

Рештки другого батальйону розмістили в самотньому дворіщі, яке ховалося серед налитих, колосистих полів за густим живоплотом. Там мені передали командування сьомою ротою, з якою мені суджено було вже до кінця війни ділити всі радощі і лихо.

Увечері ми сиділи перед обличкованим старими кахлями каміном, підправлялися міцним грогом і прислухалися до того, як знову оживав грім бою. Мені впав у вічі заголовок з військового розділу свіжої газети: «Нам вдалося затримати ворога на лінії Кам'яного потоку».

Дивно було довідатися, що наші гадаю безладні дії серед глибокої ночі взагалі хтось помітив. Ми зробили свій внесок у те, аби зупинити атаку, що починалася з такою потугою. Якими б велетенськими не були людські й матеріальні маси, все ж у вирішальних місцях роботу здійснювали лічені бійці.

Трохи згодом ми подалися на спочинок у stodолу. Попри щедрі вливання на сон грядущий, більшість марили й переверталися з боку на бік, так ніби ще раз переживали фламандську битву.

3 серпня ми, щедро навантажені худобою і дарами полів цієї полишеної місцевості, рушили маршем на залізничну станцію містечка Гітс. У станційній забігайлівці наш змалілий батальйон уже знову в пречудовому настрої попивав каву, приперчену, на загальну потіху, вельми двозначними примовками двох дебелих фламандських кельнерок. Особливу радість справляло цим людям звертатись за тамтешнім звичаєм до кожного, в тому числі й офіцерів, на «ти».

За кілька днів я отримав з лазарету в Гельзенкірхені листа від Фріца. Він писав, що рука, мабуть, так і залишиться нерухомою, а легеня — дірвоюю.

Я запозичу з його нотаток один уривок, який доповнює мою розповідь і наочно передає враження новачка, вкинутого у вир матеріальної битви:

«До штурму готуйсь!» Обличчя командира моєї чоти схилилося над маленькою печеркою. Троє людей біля мене перервали розмову і, лаючись, вибралися на поверхню. Я встав, міцніше натягнув каску й вийшов у сутінки.

Було туманно й прохолодно; картина тим часом змінилася. Артилерійський вогонь розсіявся і тепер з глухим гуркотом перемістився на інші ділянки велетенського поля битви. Літаки деренчали в повітрі й заспокоювали злякано зведені очі великими залізними хрестами, намальованими на нижній поверхні крила.

Я ще раз побіг до криниці, яка серед попелу та руїн якимось дивом залишалася чистою, і наповнив свою флягу.

Бійці роти шикувалися чотами. Я поспіхом причепив до пояса чотири ручні гранати й рушив до свого загону, з якого двох чоловік не було на місці. Ледве встигли записати їхні імена — як все раптом прийшло в рух. Рядами по одному чоти рушили всією вирвами місцевістю, огинали балки, тулилися до живоплотів і, брязкаючи і гримлячи, насувалися на ворога.

Атаку вели два батальйони; разом з нами був задіяний батальйон сусіднього полку. Наказ був короткий і зрозумілий. Англійські підрозділи, що проникли за канал, мають бути відкинуті назад. Моїм завданням у цій операції було лежати з роєм спереду на зайнятій позиції та стримувати контрудар.

Ми підійшли до руїн якогось села. Над жахливо понівеченою рівниною Фландрії стриміли, чорні й розтрощені, стовбури поодиноких дерев — рештки великого лісу. Повітрям тяглися велетенські клубища диму, закриваючи вечірнє небо тяжкою, похмурою заслоною. Над голою землею, розтерзаною немилосердно знову й знов, нависали, мляво перекочуючись, ядучі, жовті й брунатні, гази.

Пролунав наказ готуватись до газів. У цю мить розпочався страшний вогонь — англійці

помітили наш наступ. Земля злітала шипучими фонтанами, а град осколків молотив по землі. На якусь мить всі завмерли, а тоді сипонули врозтіч. Я ще раз почув голос командира нашого батальйону, ротмістра Бекельманна; надриваючи горло, він викрикував якийсь наказ, якого я так і не зрозумів.

Мої люди десь зникли. Я опинився в якійсь іншій чоті й разом з іншими мчав до руїн села, яке невблаганні снаряди змели дощенту. Ми вихопили протигази.

Всі кинулись на землю. Ліворуч від мене клякнув лейтенант Елерт, офіцер, якого я знав ще зі Сомми. Поряд з ним, роззираючись, лежав якийсь підфіцер. Потуга заслонного вогню була страхітлива; зізнаюся, вона перевершила найсміливіші мої сподівання. Перед нами палахкотіла жовто-вогненна стіна; грудки землі, шматки цегли й залізні уламки зливою сипалися, викрешуючи з наших касок яскраві іскри. Я мав відчуття, ніби дихати стало важче, і що в цій насиченій масивним залізом атмосфері легеням бракує повітря.

Довго я вглядався в цей палахкотливий відьомський казан, чию видиму межу окреслював вогонь, що виривався з цівок англійських кулеметів. Тисячоголосий рій куль, що злітали на нас, був нечутний для вуха. Я зрозумів, що наш наступ, підготовлюваний півгодинним ураганним вогнем, цією несамовитою відсічю розбитий вже в зародку. Двічі з коротким проміжком несамовитий гуркіт поглинув це шумування. Рвалися міни найважчих калібрів. Цілі гори уламків злітали в повітря, здіймалися вихором і з пекельним гуркотом сипалися вниз.

На вимогливий крик Елерта я подивився направо. Він підняв ліву руку, змахнув і стрибнув уперед. Я з трудом підвівся і побіг за ним. Стопи все ще горіли вогнем, втім, пронизливий біль трохи вщух.

Не встиг я зробити й двадцяти кроків, як мене, що вискакував з чергової вирви, засліпило пекуче світло шрапнелі, яка розірвалася на триметровій висоті за неповних десять кроків попереду. Я відчув два тупі удари в груди й плече. Рушниця сама собою випала з рук, голова відкинулася назад, я повалився й скотився у вирву. Невиразно почув голос Елерта, який крикнув на бігу: «Цей вже готовий!»

Йому не судилося дожити до кінця наступного дня. Прорив провалився, і при відступі його вбили з усіма його супутниками. Постріл у потилицю забрав життя цього відважного офіцера.

Коли я отямився з довгої непритомності, довкола все трохи вляглося. Я спробував підвестися, адже лежав головою донизу, але відчув сильний біль у плечі, підсилюваний кожним рухом. Дихання було поверхове й пришвиджене, легені ніяк не могли набрати досить повітря. «Рикошетом легені й плече», подумав я, пригадуючи, як дістав два тупі, безболісні удари. Я відкинув усе штурмове спорядження й портупею і, в стані цілковитої байдужості, також протигаз. Каски не зняв, а флягу почепив до гачка на талії шинелі.

Якось мені вдалося вибратися з тої вирви. Але вже за п'ять кроків, які з трудом, повзучи, подолав, я опинився, нерухомий, в сусідній вирві. За годину я вдруге спробував повзти далі, бо на поле вже знову полився легкий барабанний вогонь. Однак і ця спроба зазнала невдачі.

Я загубив свою наповнену коштовною водою флягу й поринув у нескінченне виснаження, з якого мене по довшому часі пробудило відчуття жагучої спраги.

Пішов легенький дощик. Каскою мені вдалося назбирати трохи брудної води. Я втратив будь-яке відчуття орієнтації і вже не розумів, де проходить фронт. Вирва тягнулася за вирвою, одна більша за другу, а з дна цих глибоких ям видно було тільки глиняні стіни та сіре небо. Насувалась гроза, гуркіт нового ураганного вогню перекривав громовицю. Я міцно втиснувся у стіну вирви. Грудка землі влучила мені в плече; важкі осколки пронеслися над головою. Поступово я втратив відчуття часу; перестав розуміти, чи тепер ранок, чи вечір.

Раз були показалися двоє людей, які довгими стрибками перебиралися через поле. Я гукнув їх німецькою та англійською; вони розчинилися, як тіні в імлі, не почувши мене. Нарешті до мене підійшло троє інших людей. В одному я впізнав підфіцера, який попереднього дня лежав коло мене. Вони забрали мене до себе в маленьку хижку, що стояла неподалік — набиту пораненими, якими опікувалися два санітари. Я пролежав у вирві

тринадцять годин.

Несамовитий вогонь битви й далі робив свою справу, немов у велетенській кузні. Снаряд за снарядом били біля нас, засипаючи дах піском і землею. Мене перев'язали, видали новий протигаз, дали хліба з товсто намащеним червоним мармеладом і трохи води. Санітар піклувався про мене, як батько.

А тим часом вже насувалися англійці. Стрибками наближалися і ховалися у вирвах. Знадвору долинали крики й вигуки.

Раптом, від чобіт до каски заляпаний глиною, увірвався якийсь молодий офіцер. То був мій брат Ернст, якого штаб полку ще напередодні поховав. Ми привіталися, трохи ошелешено й зворушено усміхаючись. Він роззирнувся і занепокоєно подивився на мене. На його очах виступили сльози. Хоч ми й належали до одного полку, та все ж ця зустріч на незмірному ратному полі була якимось чудом, потрясінням, і спогад про неї завжди був сповнений благоговіння. Через кілька хвилин він кудись відійшов, а потім привів останніх п'ятеро людей своєї роти. Мене вклали на плащ-палатку, проселили через шнури молоденьке деревце і понесли з поля бою.

Носії мінялися по двоє. Маленька процесія металася то вправо, то вліво, зигзагами ухилиючись від безкінечної зливи снарядів. Змушені швидко укритися, вони кілька разів кидали мене, так що я з усього маху падав на дно вирви.

Нарешті ми дісталися до обкладеного бетоном і бляхою бліндажа, що носив чудернацьку назву «Колумбове яйце». Мене занесли вниз і поклали на дерев'яний лежак. У приміщенні мовчки сиділи два незнайомі мені офіцери й вслухалися в ураганний концерт артилерії. Один був, як я пізніше довідався, лейтенант Бартмер, другий — фельдшер на ім'я Гельмс. Жоден трунок ніколи не смакував мені більше, ніж суміш дощівки з червоним вином, яку він мені націдив. Тут мене охопив жар. У важкій дихавиці я хапав ротом повітря, мене, як у страшному сні, гнітило уявлення, що бетонна стеля бліндажа налягає мені на груди, і я кожним вдихом мушу її двигати.

Увійшов, геть захеканий, асистент лікаря Кеппер. Він біг, гнаний снарядами, через поле бою. Упізнав мене, нахилився, і я побачив, як його лице розплилось у заспокійливій усміхненій гримасі. За ним увійшов командир мого батальйону. І оскільки він, цей суворий чоловік, легко поплескав мене по плечі, я не втримався від посмішки, бо мені спала думка, що зараз увійде сам кайзер і спитає, як я себе почуваю.

Ці четверо чоловіків посідали разом, пили з похідних кубків і перешіптувалися. Я зауважив, що якусь мить вони говорили про мене, бо почув окремі слова, як-от «брати», «легеню», «поранення», про зв'язок між якими пізніше роздумував. Потім вони вже вголос заговорили про становище на полі бою.

І тоді у смертельне виснаження, в якому я перебував, проникло якесь відчуття щастя, яке все росло й росло й трималося багато наступних тижнів. Я думав про смерть — і ця думка анітрохи мене не бентежила. Все, що зі мною діялось, видалося дивовижно простим, і зі свідомістю «Ти в порядку!» я зісковзнув у сон».

РЕНЬЄВІЛЬ

4 серпня 1917 ми висіли з потяга у знаменитому Марс-ля-Турі. Сьому й восьму роти розташували в Донкурі, де нам випало кілька спокійних, затишних днів. Ось тільки куці раціони дещо бентежили мене. Було суворо заборонено добувати їжу в полях; та все одно, польові жандарми мало не щоранку доповідали мені про кількох людей, яких вони затримали за нічним вибиранням картоплі, й мені нічого не залишалось, як їх карати: «за те, що дали себе впіймати», як звучало моє — та аж ніяк не офіційне — пояснення.

Та й мені довелося в ці дні досвідчити, що на несправедно нажитому не розживешся. З одного покинутого фламандського маєтку ми з Теббе прихопили розкішну, засклону, достоту князівську карету й навіть упродовж цілої подорожі залізницею якимось зуміли приховати її від всевидючих очей. І ось тепер планували розкішний виїзд у Мец, щоби знову надихатись

життям на повні груди. Тож одного пополудня запрягли й рушили. На жаль, карета не мала гальм, бо зроблена була власне для фламандської рівнини, а не лотаринзького узгір'я. Ще в селі ми покотилися, а невдовзі вже неслися, аж за вікнами миготіло, і це могло дуже зле скінчитися. Першим вистрибнув фірман, тоді Теббе, невдало приземлившись на купу рілничого знаряддя. Я залишився на шовкових подушках сам і почувався ще й як незатишно. Одні дверцята розчахнулись, їх просто-таки зрізало телеграфним стовпом. Врешті карета покотилася вниз зі схилу й розбилась об стіну будинку. На превеликий подив, я, вибираючись через вікно з розтрошеного екіпажу, виявив, що мені нічого не бракує.

9 серпня в роті провів інспекцію командир дивізії, генерал-майор фон Буссе, й висловив нам похвалу за взірцеву поведінку в бою. Наступного пополудня нас знов посадили на потяг і завезли майже до самого Тьокуру.

Звідти ми відразу помарширували на нову позицію, що тяглася лісистими висотами Лотаринзького узбережжя, навпроти доценту розбитого села Реньєвіль, назва якого часто звучала в наказах дивізії.

Наступного ранку я оглянув мій відрізок, який видався мені доволі-таки довгим як на одну роту й складався з неозорого хаосу напівзавалених траншей. Передова в багатьох місцях була зруйнована звичними тут триногими крилатими мінами. Моя штольня лежала сто метрів позаду, в так званій сполучній траншеї, поблизу дороги, що виходила з Реньєвілю. Уперше за довгий час навпроти нас знову стояли французи.

Ця позиція була ніби створена, щоб ошчасливити геолога. Підхідні траншеї були мовби послідовним відслоненням аж шести верств: від коралового вапняку — і до «гравельотського мергелю», в якому й була викопана бойова траншея. Жовто-брунатна скеля аж кишіла окам'янілостями, передусім пласкими, схожими на коржик морськими їжаками, їх краї тисячами прорізали стінки окопів. Щоразу, проходячи відрізком, я повертався в бліндаж із кишнями, повними мушель, морських їжаків і амонітів. Мергель має ще й ту приємну перевагу, що він значно краще протистоїть негоді, ніж звичайний суглинок. В окремих місцях траншея навіть була ретельно вимурувана, а підніжка на великій протяжності бетонована, так що по ній легко стікали навіть найсильніші потоки дощівки.

Моя штольня була глибока й вогка, там постійно крапало. Була в ній ще одна маловтішна властивість: в цій місцевості замість звичайних вошей водились якісь набагато прудкіші їх родичі. Ці види, напевно, перебувають між собою в антагоністичному стосунку, подібно як мандрівні та домашні щурі. Тут не допомагали навіть такі випробувані заходи, як зміна білизни, бо стрибучі паразити підступно чайлися в соломі лежаків. Доведений до відчаю сплячий рано чи пізно зривався серед ночі, здирав усі покривала й влаштовував справжнє полювання.

Та й харчування залишало бажати ліпшого. Крім ріденької юшечки на обід, нам видавали лише третинку хліба зі сміховинно маленькими додатками, які здебільшого склалися з напівзіпсутого повіддла. Половину з того мені щоразу зжирав гладкий щур, за яким я часто й намарно ганявся.

Роти — резервна й та, що стояла на відпочинку, — розташовувались у схованих глибоко в лісі найпростіших зрубних поселеннях. Особливо подобалось мені моє житло на резервній позиції, в землянці, що приліпилася у мертвій зоні до схилу вузької лісової ущелини. То була крихітна, напівукопана у схил хижка, серед густих хащ ліщини й дерену. З вікна відкривався вигляд на заліснений гірський хребет й вузьку, перетяту потічком галявину на дні. Тут я розважався годівлею незчисленних павуків-хрестовиків, що виплітали в кущах свої велетенські колеса. Наскладена при задній стіні зрубу колекція найрізноманітніших пляшок виказувала, що вже не один відлюдник проводив тут затишні години, тим-то й я намагався не занедбувати гідного місцевого звичаю. Вечорами, коли туман, мішаючись з важким білим димом моєї дров'яної грубки, здіймався з ущелини, а я в перших сутінках сидів навпочіпки при відкритих дверях, на межі прохолодного осіннього повітря й тепла вогню, мені видавалося, що мирний напій тут вельми доречний: червоне вино наполовину з ячним лікером у череватому келиху. До нього я читав книжку й вів свої записи. Ці тихі свята були

мені розрадою й у тім, що якийсь старший за званням пан, який прибув із резервного батальйону, перебрав командування моєю ротою, а я в ранзі чотного знов мусив справувати нудну окопну службу. За давнім звичаєм я намагався якось урізноманітнити нескінченні стояння на варті частими вилазками.

24 серпня осколком гранати поранило хороброго ротмістра Бекельманна. Він був уже третім командиром батальйону, якого полк втратив за короткий час.

В часі окопної служби я заприятелював з підфіцером Кльопманном, вже старшим, одруженим чоловіком, що вирізнявся великим завзяттям в бою. Він належав до тих людей, чия відвага ніколи не дає навіть найменшої слабінки; такі трапляються один на сотні. Ми домовилися «позазирати трохи французам в окопи», і 29 серпня нанесли їм перший візит.

Ми поповзли до прогаліни у ворожому загородженні, яку вже перед тим вночі вирізав Кльопманн. До нашої несподіванки, вона виявилася залатаною; однак ми, наробивши немало галасу, знов її перетяли й пірнули в траншею. Вичекавши доволі довго за найближчою поперечиною, ми покралися далі вздовж телефонного проводу, що закінчувався біля устромленого в землю багнета. Ми виявили, що позиція відгороджена кількома рядами колючого дроту й одним рядом ґрат, але незайнята. Роздивившись усе як слід, ми повернулися тим самим шляхом, ретельно залатавши дірку, аби приховати наші відвідини.

Наступного вечора Кльопманн знову нишпорив біля цього місця, але його зустріли рушничними пострілами й ручними гранатами, так званими «качиними яйцями», одна з яких, не розірвавшись, упала коло самої його міцно втисненої в землю голови. Довелось йому щодуху нахивати п'ятами. Ще через вечір ми вирушили вже удвох і виявили, що передня траншея тим часом зайнята. Ми підслухали вартових і визначили їхні пости. Один насвистував якусь безжурну мелодійку. Нарешті в нас почали стріляти, й ми відповзли.

Коли я знов опинився в окопі, раptom звідкись з'явилися мої товариші Фойгт і Гаферкамп, вже явно під чаркою. Їм стрельнула шалена ідея: полишити затишну землянку й крізь темний, хоч в око стрель, ліс податися на передову, щоб, як вони казали, «піти в патруль». Я завжди дотримувався переконання, що кожен божеволіє, як заманеться, а тому й дозволив їм вилізти з окопу, хоч неприятели ще й досі не вгамувалися. Втім, їх «патрулювання» полягало лише в тому, що вони вишукували шовкові парашути від французьких ракет і, вимахуючи цими білими хустинами, ганялись один за одним перед ворожим загородженням. Звісно, у них стріляли, проте за якусь часину вони щасливо повернулися. Бахус мав їх у своїй надійній опіці.

10 вересня я вирушив з резервного табору в бойовий штаб полку, збираючись проситися у відпустку. «Я про Вас не забув, — відповів полковник. — Однак полку необхідно провести розвідку боєм, і я хотів доручити її командування Вам. Доберіть належних людей і повправляйтеся з ними вниз, в таборі Сулевр».

Ми мали в двох місцях проникнути в неприятельську траншею і спробувати захопити полонених. Патруль розділився на три частини, два проривні загони й підрозділ, що мав зайняти першу лінію ворога й прикривати нас зі спину. Крім загального командування, мені доручили вести лівий загін, правий я довірив лейтенанту фон Кініцу.

Коли я збирав добровольців, з кожної роти зголосилося, на мій подив — як-не-як, був уже кінець 1917 року — майже три чверті залоги. Відбір учасників я здійснював моїм звичаєм — пройшовшись уздовж фронту і вишукуючи «хороші обличчя». Інші мало не плакали, що їх не взяли.

Мій загін складався, враховуючи мене, з чотирнадцяти бійців, серед них — фенрих фон Згніліцкі, підфіцери Кльопманн, Мевіус, Дуезіфкен та два сапери. Тут зійшлися найшаленіші відчайдухи другого батальйону.

Десять днів ми вправлялися в метанні гранат і відпрацьовували операцію на подібному до реального штурмовому об'єкті. Диво, що при такому завзятті лише трьох моїх людей поранило осколками. Поза тим ми не мали жодних інших обов'язків, так що пополудні 22 вересня я, як вожак здичавілої, але вдатної зграї, вирушив на другу позицію, де нам було наказано розташуватися на ніч.

Увечері ми з Кінцом пішли через темний ліс до командного пункту батальйону, бо ротмістр Шумахер запросив нас на «вечерю для смертників». А тоді вклялися в нашій штольні ще кілька годинок поспати. Дивне це відчуття, коли знаєш, що завтра вирушаєш у виправу на життя або смерть, і перед тим як заснути, ще якийсь час вслухаєшся в себе, підбиваєш підсумки.

О третій нас розбудили, ми встали, помились і наказали готувати сніданок. Все почалося зі сварки, бо мій ординарець страшенно пересолив ячню, якою я хотів підкріпитися й відзначити цей день. Що ж, добрий початок.

Ми відсунули тарілки й усоте до найменшої подробиці обговорили все, що нас може спіткати. Поміж тим ми пригощались взаємно шеррі-брєнді, а Кінець веселив нас бородатими дотепами. За двадцять п'ята ми покликали бійців і повели їх у бункер на передовій. У дроті вже були вирізані діри, й довгі, висипані вапном лінії, ніби великі годинникові стрілки, вказували напрям атаки. Потиснувши руки, ми попрощалися і чекали того, що мало статися.

Я був одягнений і споряджений відповідно до завдання, яке ми збиралися виконати: на грудях два мішки з-під піску, в кожному по чотири ручні гранати, зліва — з ударним капсулем, справа — з пороховим, у правій кишені кітеля пістолет 08 в кобурі на довгому ремінці, у правій кишені штанів — маленький маузер, у лівій кишені кітеля — п'ять лимонок, у лівій кишені штанів — компас з підсвітленням і свисток, на поясі — карабінні гаки для зривання запобіжників на ручних гранатах, кинджал і ножиці для металу. У внутрішній нагрудній кишені лежав набитий гаманець і моя домашня адреса, в лівій кишені штанів — пласка пляшчина шеррі-брєнді. Від погонів і гібралтарської стрічки ми відмовилися, щоби не давати противнику жодної можливості нас ідентифікувати. Розпізнавальним знаком була біла стрічка на обох руках.

За чотири хвилини до п'ятої з лівої сусідньої дивізії відкрили відволікальний вогонь. Рівно о п'ятій за нашим фронтом спалахнуло небо, снаряди з ревом описували свої траєкторії над нашими головами. Ми з Кльопманном стали перед входом до штольні, закурили ще по останній сигарі; втім, через численні недоліоти довелося зайти в укриття. З годинником у руці ми відраховували хвилини.

Рівно о 5:05 ми вирушили зі штольні по наготованих шляхах через загородження. Я біг, занісши руку з гранатою, і в першому світлі дня бачив, як атакує правий патруль. Неприятельська загорожа була слабка; я в два прийоми її перестрибнув, але перечепився через натягнутий колючий дріт і впав у вирву, звідки мене витягли Кльопманн і Мевіус.

«Туди!» Ми застрибнули в перший окоп, не наразившись на спротив, у той час як зліва розгорілася оглушлива битва гранатами. Не звертаючи на неї уваги, ми переметнулись через загородження з мішків, наповнених піском, зникли, пригнувшись, у вирвах і вигулькнули знову аж біля шереги рогаток перед другою лінією. Оскільки й вона була геть поруйнована й не давала жодної надії взяти тут полоненого, ми, не затримуючись, поквапились далі вперед укріпленою траншеєю. Спочатку я вислав наперед саперів, щоб навели там лад; та оскільки був невдоволений темпом, сам став на чолі виправи. Часу на феєрверки не було.

Біля входу в третю лінію нам трапилась знахідка, від якої перехопило подих: на землі жеврів недопалок сигарети, що вщувало безпосередню близькість ворога. Я дав своїм людям знак, міцніше стис ручну гранату й почав скрадатися вперед добре розбудованим окопом, стіни якого підпирала велика кількість полишених гвинтівок. В такі миті пам'ять затримує кожен дрібниці. Отож, у цьому місці мені, мов видиво, вкарбувався казанок, з якого стирчала ложка. Через двадцять хвилин цей спогад врятує мені життя.

Раптом перед нами промайнули якісь невиразні тіні. Ми помчали навздогін і потрапили у глухий кут, у стіні якого був вибитий вхід до штольні. Я зупинився перед ним і закричав: «Montez!»⁴⁰ Відповіддю була пожбурена ручна граната. Вочевидь, вона була сповільненої дії; я почув тихенький клац і мав ще час відстрибнути. Вдарившись об протилежну стіну, снаряд

⁴⁰ «Montez!» (франц.) — «Піднімайтесь!»

розірвався на рівні голови, розшматував мій шовковий картуз, кілька разів поранив у ліву руку й зрізав пучку мізинця. Офіцеру саперів, що стояв поруч, пробило ніс. Ми відійшли на кілька кроків і закидали це небезпечне місце ручними гранатами. Хтось надто беручий пожбурих запалювальну трубку прямо у вхід і цим унеможливив наступну атаку. Довелось нам повертатися і йти третьою лінією в протилежному напрямку, щоб нарешті ввійти хоч одного бранця. Скрізь лежала полишена зброя і покинуте спорядження. Питання: а де ж господарі усіх цих численних гвинтівок? Де вони причаїлися? — усе мучівніше поставало в нас, та ми з гранатами наготові й наставленими пістолетами рішуче пробирались усе далі в нетрі затягнутих випарами пороху окопів.

Як ми рухалися від цього моменту, я усвідомив собі щойно пізніше, коли на дозвіллі розмірковував про цю виправу. Навіть не зауваживши, ми завернули в третю траншею і наблизились, тим часом уже під власним заслінним вогнем, до четвертої лінії. Час від часу ми виламували котрийсь із вбудованих у стіни ящиків і клали собі до кишені гранату на пам'ять.

Пройшовши отак кілька разів через повздовжні й поперечні окопи, ми вже геть перестали розуміти, де ми і з якого боку німецька позиція. Поступово всіх охопила тривога. Стрілки компасів танцювали в гарячкових руках, а при пошуках Великої Ведмедиці шкільна премудрість у цьому збудженні геть вилетіла з голови. Гомін голосів у прилеглих окопах свідчив, що противник оговтався від першої несподіванки. Незабаром він зрозуміє наше становище.

Коли ми в черговий раз повернули назад, я йшов останній і тут раптом побачив перед собою дуло кулемета, що хиталось над купою мішків з піском. Я кинувся, перечепившись через якийсь французький труп, туди й побачив підофіцера Кльопмана й фенриха Зглініцкокого, які моцувалися з кулеметом, в той час як стрілець Галлер обшукував розтерзане тіло на предмет документів. Забувши про все на світі, ми в гарячковому поспіху заходились коло кулемета, щоби принести бодай якусь здобич. Я силкувався відкрутити нижні шрубки, хтось ножицями для дроту відривав стрічку, нарешті ми взяли цю штуку як була, на тринозі, вже збираючись понести її в нерозібраному вигляді. В цю мить з паралельного окопу в бік, де, як ми гадали, була наша лінія, долинув дуже збуджений, але грізний ворожий голос: «*Qu'est-ce qu'il y a?*»⁴¹, і якась чорна куля, ледь виділяючись на тлі світанкового неба, високою дугою полетіла на нас. «Стережись!» Між мною і Мевіусом зблиснуло; осколок влетів Мевіусові в долоню. Ми кинулись на всі боки, все безнадійніше заплутуючись в лабіринтах окопів. Зі мною були тепер тільки офіцер-сапер, в якого з носа юшила кров, і Мевіус з пораненою долонею. І тільки спантеличення французів, які й досі не наважувались показатися зі своїх нір, віддаляло нашу погибель. Йшлося вже про лічені хвилини, коли ми от-от неминуче мали напоротися на сильніший загін, який би з насолодою з нами розправився. Сподіватись пощади було не варто.

Вже цілковито втративши надію вибратися живим з цього осинового гнізда, я раптом скрикнув від радості. Мій погляд упав на казанок з ложкою; тепер я вже знав, де ми. Оскільки вже зовсім розвиднилося, нам не вільно було гаяти ані секунди. Ми підстрибом помчали через відкритий простір — а навздогін уже засвистіли перші кулі — до наших ліній. У передній французькій траншеї ми нашттовхнулися на патруль лейтенанта фон Кініца. Коли нам назустріч прогримів пароль «Могорич у гальбі!», ми зрозуміли, що найгірше позаду. Я впав зверху, на жаль, просто на якогось важко пораненого. Кініц похапцем розповів, що він гранатами викурив французьких копачів з першої траншеї, а при подальшому просуванні, вже на самому початку, втратив людей полеглими й пораненими від власної артилерії.

За якийсь час повернулися ще двоє моїх людей, підофіцер Дуезіфкен і стрілець Галлер, який хоч трохи мене розрадив. Блукаючи, він забрів у якийсь віддалений бічний окоп і виявив там три полишені кулемети, один з яких відгвинтив від основи й прихопив зі собою.

⁴¹ «*Qu'est-ce qu'il y a?*» (франц.) — «Що таке?» («Що сталося?»)

Оскільки все більше розвиднювалось, ми поквапилися через нічийну землю до нашої передової.

З чотирнадцяти бійців, які вийшли зі мною, повернулося тільки четверо. Патруль Кінца теж зазнав важких втрат. Мою пригніченість трохи розхмарили слова стриманого ольденбуржця Дуезіфкена; коли мені в штольні перев'язували руку, він перед входом розповідав товаришеві про події минулої ночі й завершив реченням: «А лейтенанта Юнгера я заповажав — чоловіче добрий, він так лігав через барикади!»

Після цього ми помарширували, майже всі з забинтованими руками й головами, через ліс до бойової ставки полку. Полковник фон Оппен привітався і розпорядився подати нам кави. Він, хоч і розчарований невдачею, все ж висловив нам своє визнання. Це нас розрадило. А тоді мене посадили в машину й повезли в дивізію, де чекали докладнішого звіту. У вухах мені ще ревли несамовиті вибухи ручних гранат, але я повною мірою насолоджувався цим благоденством — отак, відкинувшись на сидінні, мчати сільською дорогою.

Офіцер генерального штабу дивізії прийняв мене у своєму кабінеті. Він був доволі-таки жовчний, і я, на превелике моє роздратування, помітив, що відповідальність за результат операції він намагається перекласти на мене. Коли він тицяв пальцем у карту й ставив питання, як-от: «А чому Ви не повернули в цій траншеї направо?», я збагнув, що той хаос, у якому поняття «праворуч» і «ліворуч» втрачають будь-яке значення, лежить поза межами його уяви. Для нього все це було картою, для нас — сповна пережитою дійсністю.

Командир дивізії привітався зі мною приязно й швидко розвіяв мій кепський настрій. За обідом я в запнутому кітелі й з замотаною рукою сидів біля нього й намагався без зайвої скромності подати наші ранкові дії у правильному світлі, що мені й вдалося.

Наступного дня полковник фон Оппен ще раз оглянув патруль, вручив Залізні Хрести й надав усім учасникам чотирнадцять днів відпустки. Пополудні на солдатському цвинтарі в Тьокурі поховали полеглих, яких вдалося винести з поля. Поряд із жертвами цієї війни там спочивали й бійці 1870-71 рр. Одну зі старих могил прикрашав замшлий камінь з написом: «Далеко від очей, до серця вічно близько!» На великій кам'яній плиті було висічено:

«Ратні звершення й могили, наші подвиги й утрати
свідчать нам, як райх постанув і як буде він стояти.»

Увечері я прочитав у французьких військових зведеннях: «Німецька операція під Реньєвілем зазнала невдачі; ми захопили полонених». Полонені? То були радше вовки, що заблукали в кошарі! Проте з цього стислого повідомлення я, на превелику радість, зрозумів, що серед зниклих товаришів є й такі, що вижили.

Через кілька місяців я дістав листа від одного з них, стрільця Маєра, який в тому гранатному бою втратив ногу; він, разом з іще трьома товаришами, після довгих блукань прийняв бій, і його, важко пораненого, взяли в полон, в той час як всі решта, серед них і підфіцер Кльопманн, загинули. Кльопманн справді належав до тих, кого неможливо було уявити полоненим.

На війні я пережив не одну пригоду, але не було жахливішої від цієї. Ще й досі мені стає тяжко на душі, коли пригадую собі наші блукання невідомими, в холодному вранішньому світлі, окопами. То було, як у кошмарі про лабіринти.

Кілька днів потому лейтенанти Домаєр і Цюрн зі своїми людьми після серії шрапнельних залпів вскочили у першу ворожу лінію. Домаєр напорівся на французького ополченця з велетенською бородою, який на його вимогу: «*Rendez-vous!*»⁴² відповів понурим «*Ah non!*»⁴² і накинувся на нього. У запеклому двобої Домаєр прострелив йому з пістолета шию і мусив, так само, як і я, вертатися без бранців. З тією різницею, що під час моєї виправи набоїв було вистріляно стільки, що в 1870 р. їх вистачило би на цілу битву.

⁴² «*Rendez-vous!*» — «*Ah non!*» (франц.) — «Побачення!» — «Та де там!»

І ЗНОВУ ФЛАНДРІЯ

У той же ж день, коли я повернувся з відпустки, нам на зміну прийшли баварські загони, а нас спочатку розмістили у ближньому селі Лябрі.

17 жовтня нас передислокували, й після півтораденного переїзду ми знову ступили на землю Фландрії, яку залишили не далі як два місяці тому. Ми переночували в містечку Ісегем і наступного ранку помарширували в Рулер, чи по-фламандському Руселаре. Місто перебувало на першій стадії руйнації. В крамницях ще виставляли товари, але населення вже перебалося в підвали, а сув'язі міщанського життя були перебиті частими обстрілами. Вітрина з дамськими капелюшками навпроти моєї квартири серед цього воєнного лихоліття справляла враження якоїсь моторошної недоречності. Ночами мародери вдиралися до покинутих помешкань.

В моїй квартирі, що лежала в Остраат, я був єдиним мешканцем надземних приміщень. Будинок належав одному торговцю сукном, який на початку війни втік, залишивши дім на стару домогосподарку з донькою. Вони обоє опікувалися маленькою дівчинкою-сиротою, яку підібрали на вулиці, якраз коли ми заходили в місто, і навіть не знали, як вона називається та скільки їй років. Вони несамовито боялися бомб і мало не на колінах благали мене не запалювати нагорі світла, щоб не притягувати цих злих летунів. Та й мені стало не до сміху, коли одного разу я з моїм приятелем Райнгардтом стояв біля вікна, спостерігаючи за англійцем, що в світлі прожекторів шугав над самісінькими дахами, й раптом неподалік від будинку впала велетенська бомба, пожбуривши ударною хвилею друзки шиби на нас.

На майбутні бої мене призначили дозорчим офіцером і приділили до штабу полку. Для одержання інструкцій я, перед тим як взятися за виконання обов'язків, вирушив до бойової ставки 10 Баварського резервного полку, який ми мали замінити. Командир здався мені вельми привітним паном, хоча, побачивши мене, він і пробурчав щось про «нестатутну червону облямівку» на моєму кашкеті, яку, «щоб не накликати зловмисних пострілів у голову, слід обшити сірим».

Два зв'язкові повели мене до передового центру зв'язку, який мав би дати добрий огляд. Щойно ми вийшли зі ставки, як снарядом зметнуло шмат лугового дерену. Втім, на місцевості, замаскованій тополіними заростями, мої провідники дуже вправно ухилялися від вогню, який до полудня перейшов у невпинне гримотіння. Вони діяли з несхибним інстинктом старих вояків, що навіть під найщільнішим вогнем потраплять знайти більш-менш безпечну стежину крізь цей осінній, осяяний золотом краєвид.

На порозі самотньої садиби зі слідами свіжих ударів, ми побачили мерця, що лежав долілиць. «І цього не оминуло!» — мовив добряка-баварець. «Щось тут не те!» — відгукнувся інший, сторожко роззираючись, і швидко покрокував далі. Центр зв'язку знаходився потойбіч сильно обстрілюваної дороги Пашенделе — Вестроозебеке й виявився пунктом збору донесень, подібним до того, яким я командував у Френуа. Він був зведений поряд із будинком, від якого залишилася лише купа розвалин, і так зле прикритий, що перше більш-менш потужне попадання неодмінно б рознесло його на тріски. Три офіцери, що дружно вели там печерне існування і дуже втішилися зміні, розповіли мені про ворога, позицію і підхідні шляхи, а тоді я через Роодкрюїс-Оостньювенкерке повернувся в Рулер, де й доповів про все полковнику.

Ідучи вуличками міста, я вивчав затишні назви численних маленьких шиночків, які просто випромінювали фламандський затишок. Хто ж би не відчув принади таких вивісок, як «Карась», «Чапля», «Нова сурма», «Тріє Царі» або «Слон»? Вже саме привітання цією барвистою мовою, з її довірливим «ти», навіває неквапний, домашній настрій. Дай Боже, щоб цей розкішний край, який так часто бував полем битви ворожих військ, і з цієї війни відродився у своєму давньому естві.

Увечері місто знову бомбардували. Я зійшов у льох, де, тремтячи, забилися в куток жінки, і засвітив ліхтарик, аби заспокоїти маленьку дівчинку, що заверещала від страху, коли

від вибуху згасло світло. Тут я вкотре усвідомив, як міцно людина пов'язана з рідним місцем. Попри несамовитий жах, який відчували ці жінки, вони міцно чіплялися за цей клаптик землі, що будь-якої миті міг стати їм могилою.

Вранці 22 жовтня ми з дозорним загonom у складі чотирьох бійців вирушили в Кальве, де перед полуднем мала відбутися зміна штабу полку. На фронті бушував несамовитий вогонь, його заграва забарвлювала криваво-червоно ранкову імлу. На в'їзді до Оостнювкерке біля нас під ударом важкого снаряду з гуркотом завалився будинок. Кам'яні уламки покотилися вулицею. Ми спробували обійти це село, але такі змушені були пройти через нього, бо не знали напрямку на Роодкрус — Кальве. Мимохідь я запитав шлях в якогось незнайомого офіцера, що стояв на вході до погребу. Замість відповіді він заклав руки в кишені і знизав плечима. Серед вибухів не час панькатися, отож я наскочив на нього і за допомогою наставленого під ніс пістолета змусив дати потрібну довідку.

Це вперше я зустрів у бою чоловіка, який чинив труднощі не з боягузтва, а, вочевидь, суто з нехоті. Хоча ця нехоть в останні роки, звісно, наростала й поширювалась, то все ж така відверта її демонстрація в бою була вкрай незвична, адже битва єднає, а бездіяльність роз'єднує. В бою перебуваєш під тиском необхідності. Натомість на марші, в колонах, що виходять з матеріальної бійні, занепад військової дисципліни виявлявся найвідвертіше.

Під Роодкрусом, невеличким хутірцем на роздоріжжі, справа стала поважною. Артилерійські упряжі неслись обстрілюваною дорогою, обабіч тяглися довгі колони піхотинців, а назустріч без ліку плелися поранені. Нам стрінувся юний артилерист, в якого з плеча стримів, мов обламане вістря списа, довгий, нерівний осколок. Він прокрокував повз нас, як сновида, не підводячи погляду.

Ми звернули направо з дороги, до командного пункту полку, оточеного вогняним вінцем. Поблизу, на капустианому полі, два телефоністи розмотували свій провід. Просто біля одного з них вдарив снаряд; ми побачили, як він повалився, і записали його в мерці. Проте він відразу ж підвівся і незворушно потяг свій дріт далі. Оскільки командна ставка складалася з одного крихітного бетонного блоку, в якому ледь поміщалися командир з ад'ютантом та офіцером-ординарцем, я почав шукати прихистку десь поблизу. Разом з офіцерами розвідки, хімічного захисту й мінометниками ми поселилися в дерев'яному бараку, що був далеко не взірцем надійного укріплення.

По обіді я вирушив на позицію, бо надійшло повідомлення, що вранці ворог атакував нашу п'яту роту. Шлях повів мене через пункт зв'язку до Північного хутора, розгромленого до невпізнання дворища, під руїнами якого жив командир резервного батальйону. Звідти вела ледь помітна стежка до командувача бойовими загонами. Із-за сильних опадів останніх днів поле вирв перетворилося на пустелю багнюки, яка, особливо біля річки Падде, сягала небезпечної для життя глибини. Чалапаючи там, я проминав не одного самотнього й полишеного напризволяще мерця; часто з каламутного дзеркала вирв стирчала лише голова чи рука. Тисячі спали там вічним сном, і нічия дружня рука вже ніколи не встановить надгробка на їх могилах.

Після вкрай виснажливого переходу через Падде, який вдалося здійснити тільки по кількох перевернутих вибухами стовбурах тополь, в одній з велетенських вирв я знайшов командира п'ятої роти, лейтенанта Гайнса, зі жменькою відданих бійців. Ця позиція з вирв лежала на схилі, а тому й не була остаточно затоплена, так що невибагливі солдати навіть могли вважати її придатною для життя. Гайне розповів, що вранці зненацька з'явився ланцюг англійських стрільців. Під зустрічними кулями він відступив, та все ж застрелив кількох наших з 164 полку, які заблукали й при його наближенні кинулись тікати. А поза тим усе було гаразд; тому я знов подався назад до бойової ставки, де доповів про ситуацію полковнику.

Наступного дня наш обід найнахабнішим чином перебили кілька снарядів, що впали під самісінькою дерев'яною стіною; здійснені ними фонтани багнюки повільно спадали на покрівлю з толю. Всі кинулися надвір; я чкурнув у сусідню садибу й сховався в домі від дощу. Ввечері все докладно повторилося, тільки цього разу я залишився надворі, бо погода була суха. І вже наступний снаряд ударив простісінько в будівлю, від чого вона завалилася. Ось

так випадок визначає долю на війні. Як ніде інде, тут справджується закон: малі причини — великі наслідки.

25 жовтня нас уже о восьмій погнали з бараків, з яких один, що лежав навпроти нашого, за другим разом дістав пряме попадання. Інші снаряди сипались на вогні від дощу луки. Великої біди вони не нарobili, але повиривали величезні кратери. Навчений досвідом минулого дня, я на великому капустяному полі за командною ставкою підшукав собі самотню вирву, що вселяла мені довіру, і з якої я вибирався, тільки витримавши належно довгу для безпеки паузу. Того дня я отримав дуже болісну для мене звістку про смерть лейтенанта Брехта, який при виконанні обов'язків дозорчого офіцера дивізії загинув у бою на полі вирв праворуч від Північного Хутора.

Він був одним з небагатьох, які навіть у цій матеріальній війні були оточені якимось особливим ореолом і яких через це вважали невразливими. Таких людей, як він, завжди можна було розпізнати серед маси інших — вони лише сміялися, коли надходив черговий наказ атаки. Від таких повідомлень про смерть мимоволі закрадалася думка: може, й тобі вже недовго залишилось.

Вранішні години 26 жовтня були наповнені ураганим вогнем надзвичайної сили. Та й наша артилерія на сигнали заслінного вогню, що зметнулись попереду, тільки подвоїла своє завзяття. Кожен найменший клаптик лісу, кожен кущик був нашпигований гарматами, за якими робили свою справу напівоглухлі гармаші.

Оскільки поранені, що поверталися, приносили неясні й перебільшені дані про англійський наступ, мене з чотирма моїми бійцями об 11 годині вислали на передову, щоб розвідати там усе докладніше. Наш шлях пролягав крізь безжальний вогонь. Нам зустрілися численні поранені, серед них і лейтенант Шпіц, командир Дванадцятої, з простреленим підборіддям. Вже перед самою штольнею командира бойових загонів ми потрапили під прицільний кулеметний вогонь — ознака того, що ворог, мабуть, таки прорвав нашу лінію оборони. Цю підозру підтвердив і майор Дітляйн, командир третього батальйону. Я застав цього старшого пана за тим, що він вилізав зі свого на три чверті заповненого водою бетонного сховку, навкарачки намагаючись виловити з багна свій мундштук з морської шумки, який туди звалився.

Англієць вторгся на передову й зайняв кряж, звідки легко міг обстрілювати улоговину річки Падде, де перебував командир бойових загонів. Позначивши кількома штрихами червоного олівця ці зміни на карті, я вирушив з моїми людьми в марш-кидок через багно. З великим поспіхом ми проскочили через обстрілюваний терен до найближчого підвищення, а звідти вже повільніше пішли до Північного Хутора. Зусібч у болото падали снаряди, здіймаючи височенні фонтани й розпорскуючи хмари бризок. Північний Хутір обстрілювали фугасами, тож через нього слід було пробиратись перебіжками. У цих штуковин був особливо зловісний та оглушливий вибух. Вони налітали групами через невеличкі проміжки часу. Це означало, що за кожним разом треба було одним стрімким стрибком здолати якусь відстань і знов перечікувати у вирві чергові удари. У короткому проміжку між першим віддаленим завиванням і дуже швидким вибухом воля до життя загострювалась особливо болісно, бо ж тіло беззахисно й непорушно було віддане на поталу долі.

До цього важкого вогню домішувалась також шрапнель, один такий залп розкрився з багатократним пахканням просто поміж нас. Одному з моїх супутників поцілило в задній край каски й повалило на землю. Якийсь час він лежав оглушений, потім зірвався на ноги й побіг далі. Земля навколо Північного Хутора вся була вкрита безліччю жахливо понівечених трупів.

Оскільки своє завдання дозорців ми виконували ревно, то й потрапляли в місця, які ще були недоступні. Так нам вдалося зазирнути у те приховане, що діялося на полі битви. Скрізь ми наражалися на сліди смерті; здавалось, у цій пустелі не залишилося ані живої душі. Тут за розхристаним кушем лежала групка, тіла ще вкриті свіжою землею, що засипала їх після вибуху; там коло вирви, з якої й досі здіймались ядучі випари вибухових газів, скосило двох

зв'язкових. В іншому місці ми знайшли багато трупів, розкиданих на невеличкій поверхні: загін носіїв, що потрапив у саме осердя вогненного вихору, або заблукла резервна чота, яка знайшла тут свій кінець. Ми виринали, єдиним поглядом окидали таємниці цих смертельних закамарків, і знов розчинялися в димі.

Щасливо перетнувши бігцем сильно обстрілюваний кавалок за дорогою Пашенделе-Вестроозебеке, ми склали рапорт полковнику фон Оппену.

Наступного ранку мене вже о шостій вислали на передову із завданням визначити, чи може полк встановити зв'язок з іншими підрозділами, і якщо так, то де. Дорогою я зустрів лейтенанта-фельдфебеля Ферхлянда, який мав передати наказ восьмій роті рухатися вперед, на Гоудберг і, якщо виявиться, що між нами й сусіднім полком зліва справді є прогалина, закрити її. Щоб якомога швидше виконати наказ, найрозумніше було просто приєднатись до нього. По довгих пошуках ми знайшли командира Восьмої, мого друга Теббе, у вельми непривітній частині цього поораного вирвами краєвиду, поблизу дозорного пункту. Завдання серед білого дня виконувати такі явні пересування не викликало в нього особливого захвату. В часі нашої скупкої розмови серед цієї невимовної безрадісності поля вирв, ще гніткішої у ранішньому світлі, ми закурили по сигарі й чекали, поки збереться рота.

Вже за кілька кроків ми попали під прицільний вогонь піхоти з протилежної висоти, так що довелося нам поодинокі пересуватися перебіжками від вирви до вирви. Коли ми перетинали наступний схил, вогонь ущільнився так, що Теббе, аби дочекатися покрову ночі, дав наказ зайняти позицію у вирвах. Із сигарою в зубах він здійснював обхід відрізка й розподіляв рої.

Я ж постановив визначити розмір прогалини попереду, лиш ще на якусь часину затримався відпочити у вирві Теббе. Тим часом ворожа артилерія — на покарання за сміливе просування роти — взялася обстрілювати цю смугу. Осколок, що влупив у край нашого прихистку, заляпавши карти й очі глиною, змусив мене вирушати в дорогу. Я попрощався з Теббе й побажав йому удачі на найближчі години. Він гукнув мені навздогін: «Господи Милосердний, дай нам дожити до вечора, а ранок уже й сам якось настане!»

Ми обережно крокували проглядуваною долиною Падде, ховаючись за листям зрізаних снарядами чорних тополь і використовуючи їх стовбури як місток. Час від часу хтось аж по стегна вгрузав у намул і без простягнутих на поміч рушничних прикладів неодмінно б утопився. Напрямом маршу я обрав бетонне укріплення, яке обступила група солдатів. Попереду, в тому самому напрямку, що й ми, рухалися з ношами четверо санітарів. Заскочений від усвідомлення, що пораненого несуть вперед, я подивився в бінокль і побачив ряд постатей кольору хакі в пласких касках. В ту ж мить заляскотіли й перші постріли. Оскільки ховатися було ніде, ми кинулись назад, в той час як кулі навколо нас плюскались в намул. Ця гонитва через багно була вкрай виснажлива; проте коли ми, зовсім вибившись із сил, вже ладні були стати легкими мішенями для англійців, група фугасних снарядів миттю повернула нам втрачену жвавність. Одне добре: їх дим нас приховував. Найнеприємнішою в цій гонитві була перспектива через будь-яке, навіть найлегше поранення неминуче перетворитися на болотяний труп. Ми мчали по гребенях вирв, як по тоненьких стінках бджолиних сот. Криваві струмочки свідчили, що тут не один вже канув навик.

До смерті виснажені, ми дісталися до полкового командного посту, де я передав свої записи й склав рапорт про становище. Ми виявили прогалину. Теббе мав уночі піти й перекрити її.

28 жовтня нас знову змінив 10 Баварський резервний полк, а ми, в постійній бойовій готовності, розташувалися в селах за фронтом. Штаб перебрався в Мост.

Вночі ми сиділи в приміщенні якогось покинутого шинку й святкували підвищення в чині та заручини лейтенанта Цюрна, що саме повернувся з відпустки. Карою за цю легковажність став уже наступного ранку несамовитий барабанний вогонь, який розбудив нас і, попри відстань, таки висадив мої віконні шибки. Відразу після того пролунав сигнал тривоги. Вочевидь, та прогалина таки приготувала якісь несподіванки. Кружляли чутки, що там англійці прорвалися на позиції полку. Я провів цей день, чекаючи наказів, на

спостережному пункті головного командування армією, місцевість навколо якого лежала під слабким розсіяним вогнем. Легкий снаряд влетів через вікно в будиночок, з якого вискочило троє припудрених цегляною мукою поранених артилеристів. Решта троє лежали мертві під завалами.

Наступного ранку я дістав від баварського командира таке бойове завдання: «Внаслідок повторного прориву противника позицію лівого сусіднього полку ще більше відтіснено назад, а прогалина між полками значно збільшилася. Оскільки існувала небезпека, що противник спробує обійти позицію полку зліва, вчора ввечері перший батальйон 73 стрілецького полку перейшов у контрнаступ, який, ймовірно, захлинувся під заслонним вогнем, отож батальйон не добрався до ворога. Сьогодні вранці на лінію вислано другий батальйон. Повідомлень наразі не надходило. Слід з'ясувати становище на позиції 1 і 2 батальйонів».

Я вирушив у дорогу, біля Північного Хутора зустрів капітана фон Бріксена, командира 2 батальйону, який вже мав у кишені креслення розташування. Я змалював його і тим, власне кажучи, виконав завдання, але ще подався до бетонного блоку командира бойових загонів, щоб скласти собі особисте враження. Дорогою туди лежало багато свіжих трупів, чії бліді лица незмигтно витріщалися з наповнених водою вирв, або ж були вже так занесені намулом, що ледве можна було розпізнати людські обриси. На жаль, на рукавах більшості з них сяяла синя гібралтарська стрічка.

Командиром бойових загонів був баварський капітан Радемаєр. Цей надзвичайно діяльний офіцер докладно розповів мені те, що вже поспіхом повідомив капітан фон Бріксен. Наш 2 батальйон зазнав великих втрат, серед багатьох інших загинули ад'ютант батальйону й командир відважної сьомої роти. Ад'ютант, лейтенант Лем'єр, був братом командира восьмої роти, який у квітні цього року поліг під Френуа. Обидва брати були ліхтенштайнцями, але добровольцями воювали по німецькому боці. Недобре посилати на війну двох синів в один полк. Обидва загинули однаково — внаслідок пострілу в рот.

Капітан показав на бетонне укріплення за 200 м від нашого, яке вчора особливо героїчно обороняли. Незадовго після атаки командир цього невеличкого укріплення, фельдфебель, угледів англійця, що забирав трьох німців. Він підстрелив англійця, а цими трьома зміцнив свою позицію. Коли всі набої скінчилися, вони виставили надійно зв'язаного англійця, як заслін, за двері, а самі в сутінках непомітно втекли.

Від іншого бетонного укріплення, яким командував лейтенант, англійський офіцер вимагав здатися; замість відповіді звідти вискочив німець, схопив англійця і на очах його отетерілих людей затяг його досередини.

В цей день я бачив, як в зоні піхотного вогню відкрито пересувалися невеличкі загопи санітарів з піднятими прапорами Червоного Хреста, і в них не було випущено жодного пострілу. Такі картини являлись очам фронтового бійця на цій підземній війні лише тоді, коли скрута ставала вже нестерпною.

Моє повернення було ускладнене через огидний газ з англійських снарядів, що пахнув гнилими яблуками і в'їдався в ґрунт. Він утруднював дихання і викликав сльози. Подавши рапорт у командній ставці, я за кілька кроків до перев'язочного пункту наштовхнувся на ноші з двома тяжко пораненими приятелями-офіцерами. Один був лейтенант Цюрн, якого ми два дні перед тим вітали в радісному колі. Тепер він лежав напівроздягнений, з тим восково-жовтим кольором лица, який віщував певну смерть, на вирваних з петель дверях і дивився на мене непорушними очима, коли я підійшов поплескати його по руці. Іншому, лейтенанту Гаверкампу, осколками снаряда так потрощило кості на руках і ногах, що дуже ймовірно була ампутація. Блідий, як смерть, він лежав зі скам'янілими рисами на своїх ношах і курих сигарети, які йому підпалювали і вкладали до уст санітари.

В ці дні ми знову зазнали страхітливих втрат серед молодих офіцерів. Ця друга фламандська битва була одноманітною; вона відбувалася у в'язкій, багнистій стихії, але людей пожерла без міри.

3 листопада нас посадили у вагони на добре вже знайомій з перших фламандських днів залізничній станції Гітс. Там ми знову побачили двох наших фламандок; але від їхньої

колишньої свіжості залишилося небагато. Здається, й вони пережили якісь свої великі битви.

Кілька днів ми пробули в Туркуені, показному місті-близнюкові Лілля. Вперше й востаннє за всю війну кожен боєць сьомої роти спав тут на пухових перинах. Я мешкав у розкішному салоні вілли якогось промислового магната на рю де Лілля. З величезною приємністю насолоджувався я першим вечором, сидячи в клубному фотелі перед вогнищем мармурового каміна.

Ці кілька днів були використані всіма на те, аби втішатися так тяжко виборотим життям. Все ще важко було повірити, що вдалося уникнути смерті, а тому хотілося переконатися в реальності цього наново здобутого життя, насолоджуючись ним в усіх його виявах.

ПОДВІЙНА БИТВА ПІД КАМБРЕ

Чудесні дні в Туркуені пролетіли, як одна мить. Ми ще постояли недовго на позиції у Віллер-о-тертр, де нам дали поповнення, а 15 листопада поїхали до Леклюзу, місця перебування резервного батальйону призначеної нам позиції. Леклюз був чималеньким, оточеним озерами селом в Артуа. В розлогих плавнях водилися качки та крижні, а водойми аж кишіли рибою. Хоча рибалити було суворо заборонено, ночами від води часто чулися загадкові звуки. Одного дня місцева комендатура передала мені кілька солдатських книжок людей з моєї роти, затриманих, коли вони гранатами глушили рибу. Проте я вирішив не давати ходу цій справі — на хорошому настрої залоги мені залежало значно більше, ніж на дотриманні правил французького полювання чи меню місцевого керівництва. Відтоді майже щовечора чиясь невідома рука клала мені на поріг здоровенну щуку. Тому я частенько запрошував обидвох своїх офіцерів на обід, де основною стравою була «щука а-ля Лоенгрін».

19 листопада ми з чотними оглядали позицію, на яку мали заступити наступного дня. Вона пролягала перед селом Віз-ан-Артуа. Втім, в окопах ми опинились не так швидко, як сподівалися, бо чи не щоночі нас підіймали за тривоною і виставляли почергово то на «Позиції Вотана» — артилерійській заслонній траншеї — або ж в селі Дюрі. Досвідченим воякам було зрозуміло, що довго так тривати не може.

І справді, 29 листопада ми довідалися від капітана фон Бріксена, що нам належить взяти участь в широкомасштабному контрнаступі на позиційну дугу, яку танкова битва під *Камбре* втиснула в наш фронт. Хоча ми й зраділи, що нарешті з ковадла знову зможемо стати молотом, та все ж нас мучили сумніви, чи витримає виснажена ще з Фландрії залога це випробування. Я, однак, вірив у мою роту — вона ще ніколи не підводила.

У ніч з 30 листопада на 1 грудня нас посадили на вантажівки. При цьому ми вже зазнали перших втрат: один боєць впустив гранату, яка загадковим чином вибухнула, тяжко поранивши його та ще одного товариша. Ще інший спробував прикинутись божевільним, щоб уникнути битви. Після довгих балачок один підфіцер привів його до тям міцним штурханом під ребра, і тепер ми могли всідати до машин. При цій нагоді я побачив, що роль божевільного тяжко витримувати довго.

Тісно напханими вантажівками ми доїхали майже до самого Бараллю, де годинами чекали наказу в придорожній канаві. Попри холоднечу, я вклався на галявинці й проспав до світанку. Ми налаштувались на наступ, тож були дещо розчаровані, довідавшись, що 225 полк, якому нас підпорядковано, відмовився від нашої підтримки при штурмі. Натомість ми мали стояти напоготові в замковому парку Баралля.

О 9 годині наша артилерія завдала потужних ударів, які між 11:45 і 11:50 переросли в ураганний вогонь. Бурлонський ліс, який через його сильні укріплення не атакували з фронту, а намагались обійти, зник під жовто-зеленими хмарами газу. Об 11:50 ми побачили в бінокль, як на порожньому полі з вирв виринають ланцюги стрільців, тоді як у тилу знімають і переганяють на другу позицію батареї. Німецький летун підпалив у повітрі англійський дирижабль, звідти на парашутах повистрибували дозорці. Те, що наш пілот зробив навколо них ще кілька кіл і обстріляв трасуючими кулями, було для мене знаком, що немилосердність війни зростає.

Додивившись із захопленням цей повітряний бій, за яким спостерігали з висоти замкового парку, ми спорожнили казанок локшини й полягали на замерзлу землю до пообіднього сну. О третій ми дістали наказ підійти до командної ставки полку, схованої в шлюзових камерах висушеного русла каналу. Ми пройшли цей шлях чота за чотою, під слабким розсіяним вогнем. Звідти Сьому і Восьму скерували до командира резервного батальйону, щоб замінити дві роти 225-го. Ті п'ятсот метрів, які належало подолати руслом каналу, лежали під щільною вогневою заслоною. Ми мчали до мети без утрат, збившись в одну тісну груду; велика кількість убитих свідчила, що тут вже не одна рота сплатила криваву данину. Загони підкріплення тиснулись до схилів і були зайняті тим, що в гарячковому поспіху вибивали в мурованих стінах захисні отвори. Оскільки всі місця були зайняті, а сама місцевість як орієнтир притягала на себе вогонь, я завів роту на поле вирв, що лежало трішки правіше, й наказав кожному облаштуватися там на власний розсуд. У цю мить осколок, лунко дзенькнувши, вдарив у мій багнет. Ми з Теббе, який зі своєю Восьмою пішов за нашим прикладом, підшукали собі підходящу вирву й накрили її плащ-палаткою. Там ми запалили свічку, повечеряли, закурили люльки і, хапаючи дрижаки від холоду, балакали. Теббе, який навіть посеред цього дикого оточення якось примудрявся залишатися денді, розповів довгу історію про одну дівчину, що позувала йому в Римі.

Об одинадцятій я одержав наказ пробратися на колишню передову й зголоситися до командира бойових підрозділів. Я наказав збиратися і повів людей уперед. Все ще били поодинокі потужні снаряди, один з яких, ніби привітання з пекла, розірвався просто перед нами, заповнивши ложе каналу похмурою курявою. Залога змовкла, ніби діставши по потилиці залізним п'ястком, і, шпортаючись, поспішила за мною через колючі дроти й кам'яні завали. Моторошне відчуття вкрадається в душу, коли крокуєш у нічний час по незнайомій позиції, навіть при несильному вогні; око й слух подразнюються найчудернацькіші омани. Все здається холодним і чужим, мов у зачаклованому світі.

Нарешті ми знайшли місце, де передова вузькою смугою вливалася в канал, і тепер пробиралися переповненими людьми окопами до бойової ставки батальйону. Я увійшов і опинився серед купки офіцерів та зв'язкових: повітря стояло таке, що хоч ножем край. Там я довідався, що наступ на цьому відрізьку багато не дав, і його слід продовжити наступного ранку. Настрій у приміщенні вселяв мало певності. Два батальйонні командири завели довгі перемовини зі своїми ад'ютантами. Вряди-годи офіцери спеціального озброєння з висоти своїх лежаків, набитих, як кошики з курми, докидали до розмови якісь зауваження. Від диму сигарет не було чим дихати. Джури намагалися в цій товкотнечі нарізати хліб для свого начальства. Якийсь поранений увірвався до приміщення і викликав тривогу своїм повідомленням про ворожий артилерійський обстріл.

Врешті мені таки вдалось написати наказ про наступ. Я з ротою мав о шостій ранку вирушити Драконовою дорогою, а звідти якомога далі вглибитися у Лінію Зіґфрида. Обидва батальйони позиційного полку мали атакувати справа від нас о сьомій. Ця різниця в часі пробудила в мені підозру, що нагорі не надто вірять в успіх операції, і нам призначили роль піддослідних кроликів. Я висловив заперечення проти цього розведеного наступу й добився, щоб ми підійшли щойно о сьомій. Наступний ранок засвідчив, що ця зміна плану мала неабияке значення.

Оскільки положення Драконової дороги було для мене неясним, я при прощанні попросив карту, але мені відказали, що вона на руки не видається. Я змирився і вийшов на свіже повітря. Під чужим наказом надто не розслабишся.

Я довго блукав із важко спорядженими людьми по позиції, аж поки хтось із чоловіків не виявив у маленькому, відгалуженому вперед і загородженому «іспанським вершником» окопі табличку з напівстертим написом: «Драконова дорога». Увійшовши туди, я вже за кілька кроків зачув гомін чужинських голосів. Тихенько відійшов назад. Я наразився на саме вістря англійського наступального клину, який, вочевидь, чи то з розгубленості, чи з необачності, поведився не надто обережно. Я негайно перекрив траншею одним загonom.

Тут же при Драконовій дорозі була величезна яма, правдоподібно, протитанкова пастка,

в якій я зібрав усю роту, щоб пояснити бойове завдання і розподілити чоти на наступ. Мою промову кілька разів перебивали легкі снаряди. Одного разу сліпий снаряд навіть зі свистом влетів у протилежну стінку. Я стояв зверху на краю і при кожному ударі бачив, як низько і ритмічно схиляються освітлені місяцем каски.

Остерігаючись великого випадкового влучання, я відіслав першу й другу чоти назад на позицію, а сам із третьою облаштувався в ямі. Рештки підрозділу, який минулого полудня розмолоти на Драконовій дорозі, наганяли на солдатів страх, розповідаючи, що за п'ятдесят кроків окоп загороджує англійський кулемет, і його неможливо обійти. На це ми постановили при першому ж спротиві наскочити зліва й справа на укриття і закидати його променеподібно гранатами.

Нескінченно довгі години чекання провів я в тісній земляній норі, сидячи навпочіпки впритул біля лейтенанта Гопфа. О шостій я підвівся і в тому дивному настрої, що передусе будь-якій атаці, зробив останні розпорядження. Тоді з'являється якесь тягуче відчуття в шлунку, перемовляєшся з командирами загонів, намагаєшся жартувати, бігаєш туди-сюди, як на параді перед найвищим командуванням; словом, намагаєшся чимось зайнятися, аби тільки уникнути цих нестерпних думок. Хтось запропонував мені загіту на сухому спирті кружку кави, яка, наче чарами, вернула в мене життя і впевненість.

Рівно о сьомій ми вирушили в узгодженій послідовності довгою шерогою. Драконяча дорога виявилася незайнята; низка порожніх барабанів свідчила, що кулемет, про якого стільки було мови, забрали. Це підняло нам настрій. Ми увійшли в ярк, попередньо я загородив добре обладнаний окоп, що відгалужувався направо, надійним прикриттям. Ярк усе плиткішав, і врешті, коли засірів світанок, ми опинилися на відкритому полі. Ми повернули й увійшли в правий окоп, позначений слідами провального наступу. Дно було вкрите вбитими англійцями та військовим приладдям. Це була Позиція Зігфрида. Раптом командир ударних загонів, лейтенант Гоппенрат, вихопив з рук бійця рушницю і вистрелив. Він наштотхнувся на англійського вартового, який, пожбуривши кілька гранат, кинувся втікати. Ми пішли далі, але тут же наразились на новий спротив. Ручні гранати летіли з обох боків і лускали з багатократним гуком. Проривні заони пішли в атаку. Міни передавали ланцюжком з рук в руки, снайпери вгніздилися за траверсами, щоби взяти на мушку ворожих металників, хотні пильнували через загородження, аби не прогавити контратаки, а обслуга легких кулеметів встановлювала їх у сприятливих місцях. Ручними гранатами ми розбивали окоп спереду і прочісували його гвинтівками уздовж. У широкому околі все тепер ожило, цілі рої куль перехрещувалися над нами.

По недовгому бою потойбіч залунали збуджені голоси, і перш ніж ми второпали, що відбувається, до нас уже рушили перші англійці з піднятими руками. Один за одним вони завертали за траверс і під прицілом наших рушниць та пістолетів відстріляли пояси. То були самі молоді, кремезні хлопці в новісіньких одностроях. Я пропустив їх з вимогою: «*Hands down!*»⁴³ і доручив одному загону відвести їх. Більшість довірливо усміхалися, намагаючись виказати, що не сподіваються від нас нічого нелюдяного. Інші намагалися здобути нашу прихильність, простягаючи пачки сигарет і плитки шоколаду. З усе зростаючою радістю мисливця дивився я на них: ми здобули велетенський улов — шерога не мала кінця. Ми нарахували вже сто п'ятдесят чоловік, а вони все йшли і йшли з піднятими руками. Я зупинив одного офіцера й спитав про подальший перебіг і сили позиції. Він відповідав дуже ввічливо; те, що при цьому стояв струнко, було цілком зайве. Потім він відвів мене до командира роти, пораненого капітана, який перебував у бліндажі неподалік. Я побачив молодого чоловіка приблизно двадцяти шести років, з витонченими рисами обличчя, що стояв з простреленою литкою, спираючись до рами штольні. Коли я представився, він підняв руку, на якій зблиснув золотий ланцюжок, до кашкета, назвав своє ім'я і передав мені свій пістолет. Вже перші його слова показали, що переді мною справжній чоловік. «*We were surrounded about*»⁴⁴. Йому не

⁴³ «Hands down!» (англ.) — «Опустити руки!»

⁴⁴ «We were surrounded about» (англ.) — «Ми звідусюди оточені!»

терпілося пояснити противнику, чому його рота так стрімко здалася. Ми порозмовляли французькою про різне. Він розказав, що в сусідньому сховищі лежить група німецьких поранених, за якими доглядають його люди. Коли я поцікавився, наскільки міцно лінія Зігфрида утримується позаду, він ухилився від відповіді. Після того, як я пообіцяв відпустити його та інших поранених, ми попрощалися, потиснувши один одному руки.

Гоппенрат стояв перед штольнею і доповів, що ми взяли близько двохсот полонених. Не так вже й зле для роти у вісімдесят бійців. Виставивши пости, ми розгледілися у здобутій траншеї, в якій було повно зброї та обладнання. На постерунках лежали кулемети, міномети, ручні й мінометні гранати, польові фляги, хутряні камізельки, прогумовані плащі, плащ-палатки, м'ясні консерви, мармелад, чай, кава, какао й тютюн, пляшки з коньяком, інструменти, пістолети, ракетниці, білизна, рукавиці — словом, усе, що тільки можна собі уявити. Як старий вожак ландскнехтів, я оголосив коротку перерву на грабунок, щоб дати бійцям час перепочити й підібрати собі якісь добрі речі. Та й сам не втримався від спокуси замовити собі на вході до штольні невеличкий сніданок і набити люльку хорошим англійським морським тютюнцем, поки шкрябав рапорт командирові батальйону.

Через пів години ми в піднесеному настрої — не заперечуватиму, що англійський коньяк цьому немало посприяв — знову вишикувались і від траверси до траверси взялися пробиратися вздовж Лінії Зігфрида.

З одного вкопаного в траншею блокгауза по нас ударив вогонь, і ми, щоб розгледітися, вийшли на найближчий постовий поміст. Поки ми обмінювалися кулями з його мешканцями, одного бійця, мов невидимим кулаком, пожбурило на землю. Куля пробила шов його каски й проорала довгу борозну в черепі. Мозок здіймався і опускався в рані від кожного поштовху крові. Попри те, він міг самотійно вертатися назад. Я ще був змушений наказати йому залишити ранець, який він цілковито поважно збирався взяти з собою; я закликав його йти дуже повільно й обережно.

Я закликав добровольців зламати спротив атакою у відкритому полі. Люди нерішуче Perezиралися; і тільки один незграбний поляк, котрого я завжди мав за недоумка, виліз з окопу й тяжко почалапав просто на блокгауз. На жаль, я забув ім'я цього простого чоловіка, який навчив мене, що ніколи не знаєш людину, доки не побачиш її в небезпеці. Отож тепер вже й фенрих Нойперт зі своїм загоном вибрався на барикаду, в той час як ми рушили траншеєю. Англійці випустили кілька пострілів і дременули, залишивши блокгауз напризволяще. Один зі штурмовиків повалився на бігу, всього за кілька кроків до мети, лицем до землі. Він дістав один з тих пострілів у серце, від яких вбитий простягається й лежить, ніби вві сні.

Намагаючись пробитися далі, ми наразилися на запеклий захист невидимих металників гранат. У цій тривалій рубанині нас знову відтіснили до самого блокгаузу. Там ми й забарикадувалися. І ми, й англійці залишили на тому відрізьку траншеї кілька мерців. На жаль, був серед них і підфіцер Мевіус, якого я тієї реньєвільської ночі оцінив як мужнього бійця. Він лежав обличчям у кривавій калюжі. Перевернувши його, я побачив велику діру в чолі — допомога тут була вже зайва. Я саме перемовлявся з ним, аж тут зненацька на якесь питання не дістав відповіді. Коли за кілька секунд я зайшов за траверсу, за якою він зник, він лежав уже мертвий. В цьому було щось моторошне.

Після того, як противник теж трохи відступив, зав'язалася запекла перестрілка, в якій поставлений за п'ятдесят метрів перед нами кулемет Льюїса змусив нас пригнути голови. Легкий кулеметний вогонь у відповідь з нашого боку ознаменував початок двобою. Півхвилини два кулемети, обсипувані кулями, торохтіли один в одного. А тоді наш навідник, ефрейтор Мотулло, завмер із простреленою головою. Хоча мозок стікав йому лицем аж до самого підборіддя, він усе ще зберігав ясність розуму, коли ми несли його до найближчої штольні. Мотулло, старший чоловік, належав до тих людей, які ніколи ні до чого не зголошувалися добровільно; та коли він вже стояв за своїм кулеметом, як я спостеріг,

прикипівши поглядом до його обличчя, то попри черги, що порскали довкола, не опускав голову ані на міліметр. На моє запитання, як він почувається, він ще спромігся відповісти зв'язними фразами. Я мав враження, що смертельна рана взагалі не завдає йому страждань, ба, він навіть не підозрює про неї.

Поступово все трохи вгамувалося, оскільки й англійці працювали над барикадою. О дванадцятій з'явилися капітан фон Бріксен, лейтенант Теббе й лейтенант Фойгт; вони привітали мене з успіхами роти. Ми сиділи в блокгаузі, снідали англійськими харчами й обговорювали становище. Поміж тим я вигуками вів перемовини з приблизно двадцятьма п'ятьма англійцями, чії голови виринули з окопу за сто метрів попереду і які, вочевидь, хотіли здатися. Та коли я піднявся на укриття, мене десь з-поза них обстріляли.

Раптом на барикаді зчинився рух. Полетіли гранати, затріскотіли гвинтівки, затарахкали кулемети. «Ідуть! Ідуть!» Ми постріляли за мішки з піском і відкрили вогонь. Один з моїх, ефрейтор Кімпенгаус, вискочив у розпал бою на барикаду й доти стріляв у ворожий окоп, поки його не змели два важкі поранення в руку. Я запримітив собі цього героя моменту й мав радість через чотирнадцять днів привітати його із Залізним Хрестом.

Щойно ми повернулися з цієї інтермедії до сніданку, як знову вибухнув несамопитий галас. То був саме один з тих дивовижних випадків, коли становище змінюється зненацька геть непередбачуваним чином. Галас цей спричинив заступник офіцера лівого сусіднього полку, який хотів налагодити сполучення з нами й був окрилений нестримним бойовим запалом. Сп'яніння, здавалось, роздмухало його вроджену сміливість до шалу. «Де ті томмі? Бити цих псів! Вперед, хто за мною?» В своїй люті він пробив нашу прекрасну барикаду й кинувся вперед, прокладаючи собі шлях грімкими гранатами. Поперед ним по траншеї ковзали його ординарці й добивали з рушниць тих, кому вдалося втекти від вибухівки.

Мужність і особиста відвага завжди надихають. Нас теж охопив кураж і, вхопивши по кілька гранат, ми кинулися наввипередки у цей безоглядний штурм. Вже незабаром я був серед тих, хто мчав уздовж позиції. Та й інші офіцери, а за ними й стрільці моєї роти, не змусили себе довго впрошувати. Ба навіть капітан фон Бріксен, командир батальйону, опинився зі своєю рушницею у перших рядах і стяв понад нашими головами не одного ворожого гранатометника.

Англійці захищалися з усіх сил. Боролися за кожну поперечину. Чорні м'ячики міллівських гранат перехрещувалися в повітрі з нашими — з держакми. За кожною здобутою поперечиною ми натрапляли на трупи або тіла, що сіпалися в агонії. Вбивали одне одного, навіть не бачачи. Втрати були й у нас. Біля ординарця на землю впав шматок заліза, від якого чоловік вже не міг ухилитися; він повалився, а його кров з численних ран цідилася на глину.

Перестрибнувши через його тіло, ми кинулися вперед. Громовий гуркіт позначав наш шлях. Сотні очей у цій мертвій місцевості видивлялися з-за гвинтівок та кулеметів за мішенями. Наші лінії залишилися далеко позаду. З усіх боків летіли снаряди, свистіли біля наших касок або з різким тріском розбивались об край окопу. Щоразу, коли над лінією обрїю злігала яйцеподібна грудка металу, око пильнувало її з тією зіркістю, на яку людина здатна лише перед лицем смерті. В цю мить очікування треба було встигнути знайти місце, звідки би добре проглядалося усе небо, бо тільки на його блідому тлі важке рифлене залізо смертельних яєць вирисовувалось достатньо чітко. А тоді шпурляти самому й стрибати вперед. Погляд ледве ковзав по скорченому тілу противника; цей був уже поза грою, починалася нова дуель. Перестрілка ручними гранатами нагадує фехтування на рапірах: тут треба стрибати, як у балеті. Це найсмертельніший з поєдинків, який закінчується тільки тоді, коли один із супротивників злітає у повітря. Іноді трапляється, що й обидва.

У ці хвилини я міг без жодного остраху дивитися на мерців, через яких доводилося перескакувати. Всі вони лежали в розслаблених, розкинутих позах, властивих для миті, коли життя покидає тіло. Стрибаючи отак, я одночасно сперечався із тим заступником офіцера, який виявився правдивим відчайдухом. Він претендував на першість і вимагав від мене, щоб я не кидав сам, а тільки подавав йому набої. Поміж короткими, застрашливими вигуками,

якими налагоджують працю і звертають увагу на дії противника, я іноді чув його голос: «Ось там, кидає! Я був інструктором навчальних штурмових батальйонів!»

Відгалужену направо траншею зачищали люди 225 полку, які йшли за нами. Затиснуті в лещата англійці намагались утекти чистим полем і падали під вогнем, що негайно накрив їх зусібч.

Та й іншим на позиції Зигфрида, яким ми вже наступали на п'яти, стало гаряче. Вони намагались втекти сполучною траншеєю, що завертала праворуч. Ми вискочили на спостережні пости, й від видовища, що звідти відкрилося, у нас вихопився дикий крик тріумфу: траншея, якою вони збиралися втекти, повертала вигнутим крилом ліри знову до нашої, так що в найвужчому місці віддаль не перевищувала десяти кроків. Тобто, їм доведеться ще раз пройти повз нас. З висоти свого спостережного пункту ми бачили каски англійців, що аж шпорталися від поспіху й збудження. Я метнув гранату під ноги переднім, вони різко зупинилися й заклинили тих, що бігли позаду. Почалася жахлива тиснява; гранати мелькотіли в повітрі, мов сніжки, огортаючи все молочно-білим димом. Знизу нам подавали все нові й нові набої. Поміж збитими в купу англійцями зблискували спалахи, здіймаючи в повітря клапті й каски. Крики люті мішалися з криками жаху. З вогнем перед очима, ми вистригнули на край траншеї. Гвинтівки всієї місцевості націлились на нас.

Посеред цієї колотнечі мене, наче ударом молота, звалило на землю. Оговтавшись, я здер з голови каску і, на превеликий переляк, побачив у ній дві великі діри. *Фанен-юнкер* Морманн, який кинувся на допомогу, заспокоїв мене запевненням, що на потилиці видно лише криваву подряпину. Куля, випущена здалеку, пробила каску й черкнула по голові. Напівоглушений, я з похапцем накладеною пов'язкою пошкандибав назад, подалі від палаючого осердя битви. Тільки-но я перейшов найближчу поперечину, як до мене ззаду підскочив якийсь боєць і випалив, що на цьому місці щойно був застрелений в голову Теббе.

Ця звістка мене доконала. Прекрасний друг, людина високих якостей, з яким я роками ділив радощі, горе й небезпеки і який ще хвилину тому перекинувся зі мною жартівливим слівцем, знайшов свій кінець через якийсь крихітний шматочок свинцю! Я відмовлявся у це повірити; і тим не менш, на жаль, це була правда.

Водночас на цьому смертоносному відрізьку траншеї спливли кров'ю всі підofiцери й добра третина моєї роти. Постріли в голову сипались градом. Загинув і лейтенант Гопф, уже старший чоловік, вчитель за фахом, німецький наставник в найкращому розумінні цього слова. Обидва мої хорунжі, як і багато інших, дістали поранення. І все ж сьома рота під командуванням лейтенанта Гоппенрата, останнього ротного офіцера, утримувала здобуту позицію, аж поки не підійшла заміна.

Серед усіх бентежних моментів війни жоден не в змозі зрівнятися із зустріччю двох командирів ворожих ударних загонів поміж вузьких глиняних стін окопу. Тут нема вже ні відступу, ні пощади. Це знає кожен, хто бачив їх у їхнім царстві — цих володарів окопу з суворими, рішучими обличчями, відважних до нестями, що плавно й спритно пересуваються вперед-назад, з гострими, кровожерними очима, — мужі, гідні своєї години, не згадані в жодних зведеннях.

На зворотному шляху я затримався біля капітана фон Бріксена, який іще з кількома людьми вів вогонь по ряду голів, що вивищувались понад краєм сусідньої паралельної траншеї. Я став між ним та якимось іншим стрільцем і спостерігав, куди поціляють кулі. В тому сновидчому настрої, що приходить на зміну больовому шоку, я навіть не подумав, що моя пов'язка мерехтить здалека, як білий тюрбан.

Раптом якийсь вибух перед чолом знов пожбурих мене на дно окопу, а очі засліпило кров'ю, що потекла зверху. Водночас упав і заквилив боєць поруч зі мною. Постріл у голову крізь каску й скроню. Капітан уже злякався, що в один день втратив і другого командира роти, однак при ближчому розгляді виявив лише дві поверхневі дірки на межі волосяного покрыву. Їх могли спричинити або розірваний снаряд, або осколки від каски пораненого. Цей поранений, з яким ми носили в тілі метал одного й того ж снаряду, відвідав мене після війни; він був робітником на цигарковій фабриці й внаслідок цього поранення зробився

хворобливий і дивакуватий.

Ослаблений новою втратою крові, я приєднався до капітана, що повертався до свого командного пункту. Бігцем долаючи сильно обстрілюваний край села Мювре, ми дісталися до бліндажа в руслі каналу, де мені перев'язали голову й вкололи заштрик від правця.

По обіді я сів у вантажівку й поїхав у Леклюз, де за вечерею склав донесення полковнику фон Оппену. Майже у напівсні, але в пречудовому настрої спорожнивши з ним пляшку вина, я попрощався і, після такого несамовитого дня, з відчуттям виконаної роботи, кинувся в ліжку, постелене моїм вірним Фінке.

Ще через день до Леклюза добрався й батальйон. 4 грудня командир дивізії генерал фон Буссе виголосив перед діючими батальйонами промову, в якій особливо відзначив сьому роту. Я провів її повз нього парадним строем і з забинтованою головою.

З повним правом я міг пишатися своїми людьми. Заледве вісімдесят чоловік, ми захопили довжелезну ділянку траншеї, здобули значну кількість кулеметів, мінометів та різних набоїв, взяли двохсот полонених. Я з радістю оголосив цілу низку підвищень і нагород. Так лейтенант Гоппенрат, командир ударних загонів, фенрих Нойперт, що атакував блокгауз, а також відважний захисник барикад Кімпергауз прикріпили собі на груди чесно заслужений Залізний Хрест першого ступеня.

Своє вже п'яте, подвійне поранення я не спішив лікувати в лазареті, давши йому заживати в часі різдвяної відпустки. Подряпина на потилиці швидко загоїлася, осколок на чолі заріс, склавши товариство двом іншим, які ще з Реньсвілю сиділи в лівій руці та мочці. В цей же час мене зненацька заскочив лицарський хрест ордену Дому Гогенцоллернів, висланий мені навздогін.

Цей оправлений золотом хрест і срібний кубок з написом «Переможцеві Мевра», який мені вручили три інші ротні командири нашого батальйону, є моїми пам'ятками про подвійну битву під *Камбре*, яка увійде в історію як перша спроба подолати новими методами смертельну тяжкість позиційної війни.

Привіз я з війни й прострелену каску, яку зберігав як противагу до іншої, що була на старшому лейтенантові індійських уланів, коли той вів проти нас свої загоони.

БІЛЯ СТРУМКА КОЖЕЛЬ

9 грудня 1917 р., ще до моєї відпустки, ми по кількох днях відпочинку замінили на передовій десяту роту. Позиція пролягала, як я вже згадував, перед селом Віз-ан-Артуа. Мій відрізок був обмежений справа дорогою Аррас — *Камбре*, зліва — заболоченим руслом струмка Кожелъ, через яке ми маятниковими нічними патрулями підтримували зв'язок із сусідньою ротою. Із-за підвищення поміж передніми траншеями ворожа позиція не проглядалася. За винятком кількох патрулів, що ночами копошилися біля нашої загороди, та деренчання встановлених на поблиській фермі Губертуса генераторів світла, ворожа піхота не подавала ніяких ознак життя. Дошкульними, натомість, були часті атаки газовими мінами, що забрали не одне життя. Вони відбувалися через кілька сотень вкопаних у землю залізних труб, що електрично розряджалися залпом полум'я. Щойно спалахувало це вогняне сяйво, ми негайно оголошували газову тривогу, і хто не встигав одягти протигаз, тому було непереливки. Подекуди газ сягав майже абсолютної щільності, так що й протигаз вже не допомагав, бо просто не лишалося кисню для дихання. Через це ми зазнали не одної втрати.

Мій бліндаж був збудований у стрімкому схилі жорств'яного кар'єру, що зяяв за позицією і майже щодня зазнавав сильного обстрілу. Позаду чорними обрисами стриміли залізні конструкції зруйнованої цукроварні.

Цей кар'єр був моторошним місцем. Поміж вирв, заповнених відстріляними набоями, стирчали перекошені вітром хрести закинутих могил. Вночі було темно хоч в око стрель, доводилось чекати, поки зметнеться наступна світлова ракета, щоб не збочити з надійної стежки настилу в багнюку струмка Кожелъ.

Дні я проводив, якщо тільки не був зайнятий на побудові постового окопу, у крижаній

штольні: читав книжку та, щоб зігрітися, тарабанив ногами об раму. Таке саме призначення мала й захована в ніші вапняної скелі повна пляшка зеленого м'ятного лікеру, до якої я і мої ординарці частенько прикладалися.

Мерзли ми порядно; та якби дим від багаття піднявся з копальні в похмуре грудневе небо, це місце дуже скоро стало би непридатне для проживання, оскільки ворог й досі вважав нашим командним пунктом саме цукроварню і більшість своїх снарядів марнував на цю купу понівеченого залізччя. Отож, в наші закоцюблі кінцівки життя вливалось щойно з присмерком. У маленькій грубці розводили вогонь, і вона, крім густого диму, поширювала затишне тепло. Невдовзі на сходах до штольні вже було чути брязкіт посуду — це поверталися з Віз тужливо очікувані підносники їжі. А коли незмінна послідовність — бруква, перлова каша та сухофрукти — ще й урізноманітнювалася квасолею чи локшиною, то кращого годі було й бажати. Я любив, умостившись за невеличким столиком, дослухатися до соковитих балачок ординарців, що, оповиті хмарами тютюнового диму, грілися навприсідки коло грубки, на якій вже парував, поширюючи щедрі пахощі, повний казанок грогу. Війна і мир, бій і вітчизна, відпочинок і відпустка — все це обговорювалось у найменших подробицях, тож мені не раз щастило підслухати якусь влучну примовку. Так, наприклад, один бойовий ординарець, від'їжджаючи у відпустку, прощався зі словами: «Хлопче, нема то ліпше, як лежиш першої ночі вдома в ліжку, а матінка все горнеться збочку!»

19 січня, о 4 ранку нас змінили, й ми крізь густу завірюху помарширували в Ґуї, де мали затриматися на довший час, готуючись до великої наступальної битви. З наказів з бойової підготовки Людендорфа, доведених до рівня командирів рот, ми робили висновок, що вже найближчим часом має бути здійснена спроба вирішити долю війни одним могутнім ударом.

Ми вправлялися у вже майже забутих формах стрілецького бою та маневрової війни, а також завзято стріляли з рушниць і кулеметів. Оскільки всі села за лінією фронту аж до останнього піддашся були зайняті, за мішень для стрільби правив будь-який насип, так що кулі часом дзижчали над місцевістю, як у бою. Один навідник з моєї роти легким кулеметом, просто посеред розбору стрільб, вибив із сідла командира іншого полку. На щастя, жертва відбулась легким пораненням в ногу.

Кілька разів я з ротою здійснював навчальні атаки бойовими гранатами на заплутані системи траншей, щоб перевірити наш досвід з-під *Камбре*. Тут також були поранені.

24 січня полковник фон Оппен попрощався з нами, щоб перейняти бригаду в Палестині. Командування полком, чия бойова історія тісно пов'язана з його іменем, він здійснював безперервно з осені 1914 року. Полковник фон Оппен був живим прикладом природженого командира. Він незмінно випромінював ауру порядку й надійності. Полк — останній підрозділ, де люди ще особисто знають одне одного; до певної міри, це величезна солдатська родина, тож відбиток такої особистості невидимо позначається на тисячах. На жаль, його прощальним словам: «До зустрічі в Ганновері!» не судилося збутися; невдовзі він помер від азійської холери. Вже після того, як звістка про його смерть дійшла до мене, я ще одержав листа, написаного ним власноручно. Я багато чим йому завдячую.

6 лютого ми знову переселилися в Леклюз, а 22-го на чотири дні нас розмістили у вирвах на полі зліва від дороги Дюрі — Ендекур, щоби ночами зводити шанці на передовій. Оглядаючи цю позицію, що пролягала навпроти румовища колишнього села Бюллекур, я зрозумів, що частина тієї велетенської наступальної операції, про яку вже з нетерпінням гудів весь Західний фронт, відбудеться саме тут.

Скрізь у гарячковому поспіху копали й будували, довбали штольні й прокладали нові шляхи. Поле вирв було всіяне виставленими серед голої місцевості табличками з якимись ієрогліфами, що вказували, очевидно, на розташування батарей і командних пунктів. Наші літаки невтомно літали, створюючи заслону й перешкоджаючи видимості ворога. Щоб забезпечити військам точний час, щополудня, рівно о 12 годині, з аеростатів опускали чорну кулю, яка о 12:10 зникала.

Під кінець місяця ми вирушили назад в Ґуї, на наші старі квартири. Після численних навчань у батальйонних та полкових з'єднаннях ми ще двічі на великій, поміченій білими

стрічками позиції цілою дивізією вправлялися у прориві. По завершенні командувач дивізії виголосив перед нами промову, з якої всім стало ясно, що штурм почнеться вже найближчими днями.

З великою приємністю згадую останній вечір, коли ми сиділи за круглим столом і гарячково розмовляли про маневрову війну, що чекала на нас. І нехай в тому запалі на вино йшов останній таляр — навіщо були нам ті гроші? — Незабаром ми вже опинимося або потойбіч ворожої лінії, або ж у кращому потойбіччі.

І тільки зауваженням, що й після нас на етапі хтось буде жити, капітанові вдалося стримати нас від того, аби ми не потрочили об стіни склянки, пляшки й порцеляну.

Ми не мали ані найменшого сумніву, що цей великий план вдасться. У кожному разі, за нами діло не стане. Та й команда була в добрій формі. Варто було лиш послухати, як вони у своїй сухій нижньосаксонській манері говорять про очікувані «гінденбурзькі рівнинні перегони», як зроджувалася певність: вони візьмуться до діла, як завжди — несхибно, надійно й без зайвого галасу.

17 березня ми рушили маршем із квартир, які вже встигли полюбити, у Брюнемон. Всі дороги були переповнені маршовими колонами, що невтомно рухалися вперед, безліччю гармат і нескінченними обозами. Попри це, панував чіткий порядок, згідно з ретельно випрацьованим планом мобілізації. Лихо було тій частині, що не дотрималась неухильно маршруту та часу пересування: її спихали на узбіччя, і потім доводилося годинами чекати, аби втиснутися хоч у найменшу прогалину. Втім, одного разу ми таки потрапили в тисняву, в якій кінь капітана фон Бріксена напоровся на окуте дишло й сконав.

ВЕЛИКА БИТВА

Батальйон розмістили в Брюнемонському замку. Нам повідомили, що в ніч на 19 березня ми маємо вийти вперед і стати наготові у штольнях на полі неподалік від Каньїкуру: вранці 21 березня 1918 р. починався великий наступ. Полк мав завдання прорватися між селами Екуст-Сен-Мен та Норей і за перший день дійти до Морі. Ця місцевість була нашим етапом ще в часи позиційних боїв під Монші, тож ми її добре знали.

Я вислав наперед лейтенанта Шмідта, якого ми через лагідну вдачу називали не інакше, як «Шмідтик», оскільки він мав забезпечити проживання роти. У визначену годину ми вийшли маршем з Брюнемону. На роздоріжжі, де на нас чекали провідні загони, роти розділилися і рушили променями вперед. Коли ми вже опинилися на висоті другої лінії, де мали розташуватися, раптом з'ясувалося, що наші провідники помилилися. Почалося блукання ледь освітленою, поораною безліччю вирв місцевістю і випитування в інших, так само розгублених загонів. Аби остаточно не виснажити залогу, я наказав зупинитися і вислав на різні боки провідників.

Загони поскладали рушниці стіжком і згромадились у велетенській вирві, а ми з лейтенантом Шпренгером сиділи на краю меншої, звідки, наче з балкону, можна було споглядати у великий кратер. Вже якийсь час приблизно за сто кроків від нас спалахували поодинокі вибухи снарядів. Наступний упав уже зовсім близько; осколки заляскали об глиняні стіни. Хтось зойкнув і стверджував, що його поранило в ногу. Обмацуючи його заболочений чобіт у пошуках вхідного отвору, я крикнув загонам, аби розосередились у довколишніх вирвах.

І тут десь високо в повітрі знову засвистіло. У всіх нас щось стислося всередині: летить сюди! А тоді рвонув оглушливий, несамопитий вибух — снаряд вдарив просто посеред нас.

Напівоглушений, я підвівся. З величезної ями палаючі кулеметні стрічки випромінювали яскраво-рожеве сяйво. Воно освітлювало клуби диму, що струменів з вибоїни, в якій катулялася купка обвуглених тіл і тіні вцілілих, що розбігалися на всі боки. До цього всього лунали багатоголосі, страхітливі — зойки болю й крики по допомогу. Те копошіння темної маси у глибині задимленого, розжареного казана розверзло на мить найглибше дно жахіття.

Після миті заціпеніння й жаху я зірвався на ноги й побіг, разом з усіма іншими, навмання у ніч. Щойно у вирві, в яку полетів сторчголов, я взагалі збагнув, що сталося. Нічого не чути, не бачити — тільки подалі звідси, геть, у непроглядну темінь! — Але ж люди! Я мусив про них подбати, мені ж їх довірили. — Я змусив себе повернутися на те страшне місце. Дорогою я зустрів стрільця Галлера, який під Реньєвілем здобув трофейний кулемет, і пішов разом з ним.

Поранені все ще видавали жахітні крики. Декотрі, впізнавши мій голос, підповзали до мене й жалібно скавуліли: «Пане лейтенант, пане лейтенант!» Один з моїх улюблених новобранців, Ясінскі, якому осколок роздробив стегно, міцно вчепився мені в ноги. Проклинаючи власну безпомічність, я безпорадно поплескав його по плечу. Такі миті назавжди закарбовуються в пам'яті.

Довелося полишити нещасних на останнього ще живого санітара, аби вивести жменьку вцілілих, що зібралися довкола мене, з цієї небезпечної ділянки. Ще півгодини тому я очолював боєздатну роту, а тепер з кількома цілковито прибитими людьми блукав окопними лабіринтами. Безвусий юнець, який ще кілька днів тому під кпини товаришів плакав на навчальному плацу через непідйомні ящики з амуніцією, тепер без жодних нарікань тягнув на собі цей тягар, вирятуваний з цього жахливого виступу. Це спостереження доконало мене. Я кинувся на землю і зайшовся в судомних схлипах, а мої люди понуро стояли довкола.

Намарно проносившись отак кілька годин, під вибухами снарядів, по траншеях, де вода й грязюка стояли по кісточки, ми, виснажені до смерті, забилися у ніші, видовбані в стінах для боєприпасів. Фінке вкрив мене своєю ковдрою; та я все одно не міг зімкнути очей і, курячи сигари, з почуттям цілковитої відстороненості, чекав, коли нарешті засвітає.

Перше ж світло дня відслонило неймовірний рух на кратерному полі. Незліченні загони намагалися дістатися до своїх укриттів. Артилеристи тягнули снаряди, мінометники — свої візки, зв'язківці й сигнальники прокладали проводи. То була справжня ярмаркова метушня під самим носом у ворога, який незбагненим чином, здавалось, нічого не помічав.

Нарешті я натрапив на командира кулеметної роти, лейтенанта Фалленштайна, старого фронтового офіцера, який міг показати нам місце призначення. Його перші слова були: «Чоловіче, та що з Вами? Ви геть жовтий на лиці». Він вказав мені на велику штольню, повз яку ми пробігли вночі, мабуть, разів з десять, і там я застав Шмідтика, котрий нічого ще не знав про нашу біду. Були тут і наші провідники. Відтоді завжди, коли ми мали зайняти нову позицію, я особисто і з найбільшою ретельністю добирав провідників. На війні дістаєш добру науку, але платня за неї дуже висока.

Поселивши своїх супутників, я вирушив до місця жахіття минулої ночі. На його вигляд кров стигла в жилах. Навколо випаленого місця удару лежало зо двадцять обвуглених трупів, розшматовані майже всі до невпізнання. Декотрих з полеглих нам довелося пізніше подати як зниклих безвісти, оскільки від них нічого не залишилося.

Солдати з сусідніх відрізків були зайняті тим, що витягали з цього жахливого звалища залиті кров'ю речі полеглих і обшукували їх в надії на якусь здобич. Я негайно ж їх відігнав і дав своєму зв'язковому завдання позбирати гаманці та цінні речі, щоб потім переслати їх родинам. Щоправда, наступного дня, під час штурму, їх довелось викинути.

На мою радість, із поблискої штольні вийшов Шпренгер з групою людей, що там ночували. Я наказав з'явитися командирам роїв і з їхніх рапортів встановив, що тепер ми налічуємо шістдесят трьох бійців. А ще вчора ввечері в пречудовому настрої вирушив із понад ста п'ятдесятьма! Мені вдалося виявити двадцятьох загиблих і понад шістдесят поранених, з яких пізніше багато померли від ран. Для цих пошуків знадобилося чимало вилазок по окопах і вирвах, але вони давали змогу хоч трохи відволіктись від невідступних видінь.

Єдиною слабкою розрадою було те, що все могло бути ще гірше. Скажімо, стрілець Руст опинився так близько до місця падіння снаряда, що ремінці його скринь з амуніцією загорілися. Підофіцер Пеггау стояв між двома товаришами, яких розірвало на шматки, натомість сам він не дістав ані найменшої подряпини; щоправда, вже наступного дня йому

таки судилося розпрощатися з життям.

Решту дня ми провели в пригніченому настрої, весь час переважно проспавши. Мене часто викликали до командира батальйону, бо знову й знову треба було проводити наради про наступ. У міжчасі я, лежачи на койці, балакав з обома своїми офіцерами про якісь другорядні речі, лиш би втекти від гнітючих думок. Найголовніший висновок, до якого ми дійшли: Гірше смерті, дякувати Богу, нічого не буде! Ті кілька слів, якими я силкувався збадьорити людей, що мовчки скоцюрбилися на східцях штольні, здається, не дали особливого ефекту. Та й я не був налаштований на підбадьорювання.

О десятій вечора зв'язковий приніс наказ висуватися на передову. Пустельний звір, якого витягають з нори, або матрос, у якого з-під ніг вислизає рятівна дошка — щось подібне відчували й ми, змушені розлучитися з нашою надійною, теплою штольнею і виходити в непривітну ніч.

А там уже панував неспокій. Під жорстким шрапнелим вогнем ми перебігли через Траншею Фелікса й без втрат добрались до передової. Поки ми внизу петляли окопами, понад нашими головами по мостах вже просувалася на передові позиції артилерія. Полк, у складі якого ми мали виступити передовим батальйоном, отримав у призначення дуже вузький відрізок. Всі штольні вмить переповнилися людьми. Ті, що не вмістилися, довбали собі нори в стінах траншей, щоб мати хоч якийсь прихисток від артилерійського вогню, очікуваного перед наступом. Після довгих пошуків і метань кожен знайшов собі якусь нору. Капітан фон Бріксен ще раз зібрав на нараду командирів рот. Ми востаннє звірили годинники й розійшлися, потиснувши на прощання один одному руку.

В очікуванні 5:05 — часу, коли мала початись артилерійська підготовка, — я підсів до двох своїх офіцерів на сходах штольні. Настрій дещо поліпшився, бо не було дощу, а зоряна ніч обіцяла сухий ранок. Ми провели цей час за курінням і балачкою. О третій поснідали й пустили колом флягу. В перші ж ранішні години ворожа артилерія пожвавилася настільки, що ми вже побоювались, чи англійці, бува, чогось не пронюхали. Кілька стосів боєприпасів, розподілених по місцевості, злетіло в повітря.

Незадовго до початку наступу по радію передали таке: «Й. В. кайзер і Гінденбург виїхали до театру бойових дій». Це повідомлення привітали оплесками.

Стрілка посувалася усе далі; ми відраховували останні хвилини. Нарешті вона сягла 5:05. Зірвався ураган.

Вогненна завеса, під супровід різкого, нечуваного реву, зметнулася увись. Несамовитий грім, що у своїх розкатах поглинув навіть найважчі постріли, потряс землю. Велетенське нищівне ревище незчисленних гармат у нас за спиною було таким страхітливим, що навіть найбільші битви з усіх, відбутих нами досі, здавалися в порівнянні з цим дитячою забавкою. Те, на що ми навіть не сміли сподіватися, сталося: ворожа артилерія змовкла; цей потворний удар доконав її. Ми не могли вже всидіти в штольнях. Стоячи на укриттях, ми зачаровано споглядали вогненну стіну, з вежу заввишки, затягнену валами криваво-червоних хмар.

Насолодитись цим видовищем нам завадили сльози й сильна печія в слизових. Нагнані зустрічним вітром випари наших газових снарядів накрили нас сильним запахом гіркої мигдалю. Я з занепокоєнням спостеріг, що деякі бійці почали кашляти й душитися, і врешті-решт, зривали з лица протигазу. Тому я спробував утамувати перший кашель й затримати дихання. Поступово випари розвіялися, і ми змогли зняти протигазу.

Світало. За нами невблаганно наростав несамовитий рев, хоча, здавалося, він вже давно сягнув межі можливого. Перед нами постала непроглядна стіна диму, порошу й газів. Люди, що поспішали повз нас, гарчали нам на вухо якісь радісні заклики. Піхотинці й артилеристи, сапери й зв'язківці, прусаки й баварці, офіцери й рядовий склад — всі були в захваті від стихійної моці нашого вогняного штурму і вже ледве могли дочекатися 9:40, щоби вступити в бій. О 8:25 заговорили наші важкі міномети, що масово стояли наготові за передньою траншеєю. Ми бачили, як в повітрі, описуючи високі дуги, пролітають велетенські двоцентнерові міни й падають по тому боці з вулканічними вибухами. Їх розриви тягнулися ланцюгом кратерних вивержень.

Здавалося, навіть закони природи втратили чинність. Повітря мерехтіло, як у дні літньої спеки, а в його змінній щільності витанцьовували вгору-вниз тверді предмети. Обриси тіней шугали крізь димовиння. Гуркіт стояв абсолютний, його вже не було чути. Лише можна було неясно розгледіти, як тисячі тилових кулеметів навмання зметають свої свинцеві роїща.

Остання година артпідготовки була небезпечнішою за чотири попередні, коли ми могли без остраху рухатись по укриттю. Ворог задіяв важку батарею, яка снаряд за снарядом закидала наш переповнений окоп. Рятуючись від них, я подався вліво й наштотхнувся на ад'ютанта, лейтенанта Гайнса, який шукав лейтенанта фон Золемахера: «Йому негайно треба перебрати командування батальйоном — капітан фон Бріксен шойно загинув». Приголомшений цією жакливою звісткою, я пішов назад і заліз у глибоку нору. Але за цей короткий шлях уже встиг усе забути. Я бродив, наче вві сні, як крізь негоду в глибокому сновидінні.

Перед моєю ногою стояв підфіцер Дуезіфкен, соратник з Реньєвілю, і благав вийти в окоп, бо від найменшого струсу мене могло засипати брилами землі. Вибух перебив його на півслові: з відірваною ногою він повалився на землю. Будь-яка поміч тут була вже марна. Перестрибнувши через нього, я кинувся вправо, де заповз у нору, в якій вже перехувалися два сапери. Вузьким кільцем навколо нас розривалися важкі снаряди. Раптом з білої хмари зметнулися вихором чорні грудки землі; вибух потонув у загальному ревищі. На відріжку траншеї зліва розірвало трьох людей з моєї роти. Один з останніх снарядів, до того ж сліпий, забив бідолашного Шмідтика, який сидів на сходах штольні.

Ми зі Шпренгером стояли, не відводячи погляду від годинника, й чекали на велику мить. Навколо згромадилися рештки роти. Жартами найпростацькішого штабу нам вдалося їх трошки розвеселити та відволікти. Лейтенант Маєр, що саме в цю мить визирнув із-за поперечини, пізніше казав мені: від був переконаний, що ми збожеволіли.

О 9:10 офіцерські патрулі, що мали охороняти нашу розстановку, вийшли з траншеї. Оскільки протилежні позиції лежали на віддалі більше восьмиста метрів, нам ще під час обстрілу потрібно було вийти й залягти на нічийній землі так, щоб одразу о 9:40 заскочити в першу ворожу лінію. Тож за кілька хвилин ми зі Шпренгером, а за нами й ціла рота, також видряпалися на бруствери.

«Ну, зараз вам сьома покаже, на що здатна!» «Мені тепер море по коліно!» «Помстимось за Сьому роту!» «Помстимось за капітана фон Бріксена!» Ми вихопили пістолети й перескочили через дріт, через який нам назустріч уже пробиралися перші поранені.

Я роззирнувся на всі боки. Цей народоділ являв собою особливе видовище. У вирвах перед ворожою траншеєю, яку знову й знову накривало вогняним шквалом, на неозорому фронті причаїлися, позбивавшись у купки рот, штурмові батальйони. На вид скупчення таких велетенських мас успіх прориву здавався мені певним. Та чи вистачить у нас сили розколоти й нищівно порвати ворожі резерви? Безумовно, я на це сподівався. Остаточна битва, вирішальний наступ, здавалося, настали. Тут важиться доля народів, тут ідеться про майбутнє світу. Я переживав усе значення цієї години, і, думаю, кожен тоді відчував, як все особисте відступає на задній план і зникає страх.

Настрій був дуже особливий, розпалений найвищою напругою. Офіцери стояли струнко й збуджено обмінювались жартами. Я бачив Золемахера посеред його невеличкого штабу: неначе мисливець, що в холодний день чекає на гони, він стояв, у шинелі, тримаючи в руці довгу люльку з зеленою голівкою. Ми по-братерськи помахали один одному. Часто важкі міни падали поруч, здіймаючи земляні фонтани заввишки з дзвіницю, і обсипали застиглих в чеканні, та ніхто з них навіть голови не пригнув. Грім битви стояв такий, що розум затьмарювався.

За три хвилини до атаки Фінке поманив мене повною флягою. Я добряче приклався. Так, ніби воду пив. Тепер бракувало тільки бойової сигари. Тричі ударною хвилею гасило сірник.

Велика мить настала. Вогняний вал накопився на перші окопи. Ми пішли в наступ.

Гнів налетів, як буря. Вже, мабуть, полягли тисячі. Це було відчутно; хоча вогонь тривав, він, здавалося, пригас, ніби втрачав свою владну силу.

Нічийна земля була щільно заповнена нападниками, що поодиноці, маленькими групами або гурмою крокували на вогняну завісу. Вони не бігли, вони теж не шукали укриття, коли між ними здіймалися височенні, як дзвіниці, стовпи вибухів. Тяжко, але невблаганно насувалися вони на ворожу лінію. Здавалося, вони забули про свою вразливість.

Посеред цих урухомлених мас водночас було самотньо; усі з'єднання змішалися. Я втратив з очей своїх; вони розчинилися, мов хвиля в прибої. Лише Фінке й однорічник на ймення Гааке були при мені. Права рука стискала руків'я пістолета, ліва — бамбуковий гарапник. Хоч мені було дуже гаряче, я був у довгій шинелі й, відповідно до припису, в рукавичках. Поступово нас розбирала скажена лють. Всевладне бажання вбивати окрилювало мої кроки. Злоба вичавлювала з очей гіркі сльози.

Несамовита воля до знищення, що нависла над Вальштаттом, загусала в мозку й занурювала його в червоний туман. Схлипуючи й загинаючись, ми вигукували один одному якісь безладні фрази, і сторонньому глядачеві цілком могло би подуматись, що нас переповнює надмір щастя.

Без зусиль ми пройшли крізь пошматовану плутанину дротів і одним махом перестрибнули через першу траншею, яку вже ледь можна було розпізнати. Хвиля наступу, наче хоровод привидів, танцювала над пласкою западиною крізь білі, валкі випари. Противника тут вже не було.

Всупереч сподіванням, з другої лінії нам назустріч заторохтів кулемет. Ми з супутниками заскочили до якоїсь вирви. Секундою пізніше страшенно рвонуло, і я повалився долілиць. Фінке схопив мене за комір і перевернув на спину: «Пан лейтенант поранений?» Нічого не трапилося. У новобранця була дірка в плечі, він, стогнучи, стверджував, що куля влучила йому в спину. Ми здерли з нього форму й перев'язали. Довга борозна вказувала, що в край вирви на рівні наших облич влучила шрапнель. Диво, що ми залишилися живі. У них там ще було сил більше, ніж ми собі думали.

Тим часом нас перегнали інші. Ми кинулися за ними, полишивши пораненого на його долю, але встромивши попередньо біля нього в землю патик зі шматком білої марлі — знак для санітарів, що йшли за хвилею штурмовиків. Трохи зліва попереду з імли виринув могутній залізничний насип ділянки Екуст — Круазіль, через який треба було перейти. Зі вбудованих амбразур і штольневих вікон валив такий щільний рушничний та кулеметний вогонь, ніби висипали повний лантух гороху. Вогонь був прицільний.

Десь уже подівся й Фінке. Я йшов яром, на схилах якого зяяли увім'яті бліндажі. Люто крокував я вперед чорною, зритою землею, яка ще парувала ядушними газами від наших снарядів. Я був сам-один.

І тут я угледів першого ворога. Якась постать у брунатному однострої, очевидно, поранений, сиділа посеред розгаратаної яруги, скорчившись і спираючись на руки, кроків за двадцять переді мною. Ми помітили один одного, коли я вийшов з-за повороту. Я бачив, як на мою появу він скулився і витріщився на мене широко розкритими очима, поки я, ховаючи лице за пістолетом, повільно й зловісно наближався. Назривала кривава розправа без свідків. Справжнім спасінням було нарешті запопасти живого ворога. Я приставив цівку до скроні спаралізованого від страху чоловіка, другою рукою схопив і притягнув його за мундир, на якому висіли ордени та відзнаки. З жалібним стогоном він запустив руку в кишеньку і витягнув замість зброї світлину, яку підніс мені під очі. Це був його портрет в колі великої родини, на літній терасі.

То було, як заклинання з якогось минулого, неймовірно далекого життя. Пізніше я вважав великим щастям, що тоді відпустив його й кинувся далі. Саме цей чоловік не раз являвся мені уві сні. Це давало надію, що він побачив-таки знову свою вітчизну.

Зверху в яр зістрибнули люди з моєї роти. Мені було нестерпно гаряче. Я здер із себе шинель і пожбурих її геть. Ще пам'ятаю, як кілька разів енергійно вигукнув: «А зараз лейтенант Юнгер скине шинель», на що стрільці аж заходились від реготу, так ніби я говорив

щось неймовірно дотепне. Зверху всі бігли по укриттю, анітрохи не зважаючи на кулемети, що строчили з відстані чотирьохсот кроків. Я теж, як в чаду, кинувся на вогнедишний залізничний насип. В одній із вирв наскочив на постать у брунатному вельветі, яка стріляла з пістолета. То був Кіус, що перебував у схожому настрої і замість привітання тицьнув мені пригорщу набоїв.

З цього я роблю висновок, що прорив у смугу вирв наразився на спротив, бо перед штурмом я напхав у кишені добрячий запас пістолетних набоїв. Правдоподібно, тут угніздилися залишки викинutoї з передових окопів залоги, і тепер вони виринали серед нападників у різних місцях. Втім, на цьому відтинку подій пам'ять мені відмовляє. В кожному разі, я здолав цю смугу без поранень, хоча тут, окрім перехресного вогню з вирв, роями, без розбору своїх і чужих, літали ще й кулі з насипу. В них там були якісь просто невичерпні запаси амуніції.

Отож, наша увага зосередилася на укріпленому насипі, що грізним валом нависав попереду. На розритому снарядами полі, яке відділяло нас від нього, були сотні англійців. Частина їх ще намагалася дістатися насипу, частина вже встряла в рукопашний бій.

Пізніше Кіус розказував мені подробиці, які я слухав з відчуттям, що буває, коли хтось третій розповідає про твої зухвалі витівки, вчинені на п'яну голову. Так, до прикладу, він гранатами гнав по траншеї якогось англійця. А коли гранати скінчилися, продовжував переслідування — «щоб тримати противника на бігу» — грудками землі, в той час як я стояв зверху на укритті й аж за боки хапався від реготу.

За такими-от пригодами, самі того не помітивши, ми дістались до насипу, який безперервно, мов невтомна машина, метав вогонь. З цього місця — а саме від усвідомлення надзвичайно сприятливого для нас становища — мої спогади знов поновлюються. Нас навіть не зачепило, і тепер, оскільки ми підійшли впритул, насип із перешкоди перетворився на захист. Наче прокидаючись з глибокого сну, я бачив, як по розбитому полю наближаються до нас німецькі каски. Сталевим посівом проростали вони зі зораної вогнем землі. Водночас я усвідомив, що прямо біля моєї ноги із завішеної мішковиною амбразури штольні визирає дуло станкового кулемета. Гуркіт стояв такий, що лише за тремтінням цівки можна було розпізнати, що він стріляє. Отож, оборонець був від нас лише на відстані витягнутої руки. В цій безпосередній близькості до ворога полягала наша безпека. І його погибель. Гаряча пара здіймалась від кулемета. Мабуть, він поцілів уже багатьох і косив усе далі. Дуло лиш ледь-ледь пересувалося; вогонь був прицільний.

Я заворожено дивився на цей гарячий, вібруючий шматок заліза, який сіяв смерть і мало не зачіпав мені ногу. А тоді вистрелив через тканину. Якийсь боєць, що виринув коло мене, зірвав її і пожбури в отвір гранату. Струс і білувата хмарка, яка здійнялася звідти, засвідчили дію. Засіб грубуватий, зате надійний. Цівка вже не рухалася, зброя замовкла. Ми побігли вздовж схилу, обробляючи в такий самий спосіб інші отвори, і таким чином виламали кілька ланок з хребта оборони. Я підняв руку, щоб дати знак своїм, чиї постріли з безпосередньої близькості уже свистіли нам повз вуха. Вони радісно замахали у відповідь. Отож, ми одночасно із сотнями інших вибралися на насип. Уперше в цій війні я побачив, як одна маса зіштовхується з іншою. На задньому схилі насипу англійці утримували два окопи, споруджені терасами. Зав'язалася перестрілка на віддалі всього кількох метрів, дугою полетіли вниз гранати.

Я стрибнув у перший окоп; кинувся за найближчу поперечину й налетів на англійського офіцера. Він був у розстібнутому мундирі, з розхристаною нашійною хусткою; я захопив його й жбурнув на мішки з піском. За мною виринула сива голова якогось майора, який крикнув: «Прикінчи собаку!»

Це було зайве. Тепер я взявся за нижній окоп, що аж кишив англійцями. Тут виглядало, як кораблетроща. Одні метали «качині яйця», інші стріляли з кольтів, більшість кинулися навтьоки. Тепер перевага була на нашому боці. Я, немов уві сні, все тиснув на гачок пістолета, хоча обойма давно була вже порожня. Боєць поряд зі мною жбуривав гранати у втікачів. Тарілкоподібна англійська каска, кружляючи дзигною, злетіла високо в повітря.

За хвилину бій був вирішений. Англіїці вискакували зі своїх окопів й тікали чистим полем. З верхівки насипу їм навздогін валив шалений вогонь переслідувачів. Втікачі переверталися на бігу, й за кілька секунд земля вкрилась убитими. Це вже було на протилежному боці насипу.

Тим часом до переднього краю вже добралися німці. Біля мене стояв якийсь підфіцер і з відкритим ротом витріщався на бій. Я вихопив у нього гвинтівку й вистрелив в англійця, який врукопаш борюкався з двома німцями. Обидва на мить стетеріли від цієї невидимої допомоги, потім відразу рушили далі.

Успіх спричиняв якусь магічну дію. Хоча про спільне командування загонами давно вже не було мови, всі знали лише один напрям: вперед! І кожен кидався вперед.

За ціль я обрав невеличке узвиштя, на якому виднілися руїни будиночка, могильний хрест і розбитий літак. Інші пішли за мною; ми сформували зграю і в запалі пробились до полум'яної стіни власного вогневого валу. Довелося запасти у вирви й дочекатися, поки вогонь просунеться далі. Поруч із собою я виявив молоденького офіцера з іншого полку, який так само, як і я, радів з успіху першої атаки. Цей спільний захват за якусь мить так зблизив нас, ніби ми були знайомі роками. Наступний стрибок розлучив нас назавжди.

Навіть у ці страхітливі моменти діялися потішні речі. Один боєць раптом приклав гвинтівку до щоки, аби, мов на полюванні, підстрелити зайця, який зненацька пострибав через наші лінії. Його поява була така абсурдна, що я не зміг утриматися від сміху. Завжди знайдеться зірвіголова, якому ніякий чорт не страшний.

Біля руїни будинку був відрізок окопу, який з протилежного боку прочісували кулемети. Я з розбігу застрибнув туди й виявив, що він незайнятий. Відразу після того надбігли Оскар Кіус і фон Ведельштедт. Ординарець Ведельштедта, що скочив останнім, загинув просто в стрибку і впав з вибитим оком. Побачивши, що вбито останнього з його роти, Ведельштедт притиснувся головою до окопної стіни й заплакав. Йому теж не судилося пережити цей день.

На дні яру лежала сильно укріплена позиція, перед нею, на двох насипаних краях заглибини — два кулеметні гнізда. Вогненний вал вже прокотився над цією позицією; противник, здавалось, оговтався і тепер гатив з усього, що стріляло. Нас відділяла смуга терену завширшки з п'ятсот метрів, над якою роями дзижчали черги.

Ледь перевівши подих, ми з кількома людьми вискочили з окопу й побігли на ворога. Ми бились не на життя, а на смерть. За кілька стрибків ми ще з одним супутником опинилися сам-на-сам навпроти лівого кулеметного гнізда. За невеличкою купкою землі я виразно бачив голову у пласкій касці, а поряд — тоненький струмінчик водяної пари. Я наближався дуже короткими стрибками, щоб не дати ворогові часу прицілитись, біг зигзагами, щоб не могли навести рушниці. Щоразу, коли я лягав, мій супутник кидав мені обойму патронів, якими я вів цю дуель. «Патрони! Патрони!» Я обернувся й побачив, що він уже б'ється в конвульсіях.

Зліва, де спротив був не такий сильний, з'явилося кілька людей, які вже могли докинути до оборонців гранатами. Я приготувався до останнього стрибка, але перечепився через колючий дріт і полетів в окоп. Англіїці, обстрілювані зусібіч, помчали, кидаючи зброю, до правого гнізда. Кулемета наполовину не було видно за велетенською горою відстріляних латунних гільз. Розпечене залізо парувало. Перед ним лежав мій противник, атлетичний англієць, якому постріл в голову вибив око. Цей велетень з великим білим очним яблуком на закіптюженому черепі виглядав просто жахливо. Оскільки я мало не гинув від спраги, то не став далі стримуватися і пустився на пошуки води. Мене привабив вхід до однієї штольні. Я зазирнув досередини й побачив там чоловіка, який сидів, перетягаючи через коліно і впорядковуючи кулеметні стрічки. Виглядало на те, що він навіть не здогадувався, наскільки змінилося становище. Я преспокійно взяв його на мушку пістолета, та, замість відразу вистрелити, крикнув: «*Come here, hands up!*»⁴⁵. Він зірвався на рівні ноги, ошелешено витріщився на мене й зник у темряві штольні. Я пожбував услід гранату. Скоріше за все,

⁴⁵ «*Come here, hands up!*» (англ.) — «Сюди, руки вгору!»

штольня мала другий вихід, бо із-за поперечини визирнув незнайомец і лаконічно проказав: «З тими, що стріляли, покінчено».

Нарешті я знайшов невеличку бляшану скриньку з водою для охолодження. Великими ковтками всмоктавав у себе цю оліїсту рідину, набрав повну англійську флягу й дав напитися іншим, які раптом заповнили окоп.

На правах курйозу хотів би ще згадати, про що найперше подумав, тільки-но проник у це кулеметне гніздо: про застуду, від якої якраз тоді потерпав. Набряклі мигдалини раптом змусили мене затурбуватись про здоров'я; відтак я схопився за горло і на превелику радість виявив, що першорядна інгаляція, через яку я пройшов, мене вилікувала.

Тим часом праве кулеметне гніздо й залага з яру, що лежав шістдесят метрів попереду, все ще чинили запеклий спротив. Хлопці боронилися справді блискуче. Ми спробували перевести на них англійський кулемет, але без успіху. Мало того, мені при цьому просвітіла повз голову куля, зачепила одного лейтенанта єгерів позаду й небезпечно поранила ще одного бійця у стегно. Більше пощастило розрахунку легкого кулемета: вони встановили його на краю нашого невеличкого окопу у формі півмісяця і випустили чергу в англійський фланг.

Цією миттю замішання скористалися штурмовики справа й на чолі з нашою, ще цілою дев'ятою ротою під командуванням лейтенанта Гіпкенса, кинулися в лобову атаку на яр. З усіх вирв повигулькували, вимахуючи рушницями, наші й зі страхітливим «ура» помчали на ворожу позицію, звідки у великих кількостях втікали оборонці. Із піднятими догори руками вони кинулись назад, аби уникнути безжальності першої хвили атаки, передусім одного з ординарців Гіпкенса, що лютував, мов божевільний. Я спостерігав за цією січею, що відбувалася при самому краю нашого маленького земляного укріплення, із застиглою увагою. Тут я досвідчив, що оборонець, вганяючи з відстані п'яти кроків у тіло нападника кулю, не може розраховувати на милість. Воїн, якому в момент атаки вкриває очі кривава пелена, не хоче брати в полон — він хоче вбивати.

Захоплений яр був усяний зброєю, ремінням і припасами. Поміж усім тим лежали вбиті в сірих і брунатних одностроях, стогнали поранені. Солдатів прерізних полків занесло сюди, й вони стояли, перекикуючи один одного, збиті у щільну грудю. Офіцери ціпками вказали їм на продовження уловини, й важка бойова маса з дивовижною байдужістю рушила далі.

Уловина переходила у підвищення, на якому виринули ворожі колони. Ми просувалися, час від часу зупиняючись і стріляючи, вперед, аж поки нас не зупинив потужний вогонь. Це таке прикре відчуття — коли кулі біля твоєї голови врізаються в землю! Кіус, який знов опинився поруч, підняв із землі розплющену кулю, що загрузла перед самим його носом. В цю мить комусь далеко зліва від нас куля влучила в каску, від чого цілою уловиною пішла луна. Ми скористались перервою у вогні, щоби добратися до однієї з вирв, які попадалися тут усе рідше. Там зібралися вцілілі офіцери нашого батальйону, а самим батальйоном командував тепер лейтенант Лінденберг, оскільки лейтенант фон Золемахер лишився лежати при штурмі насипу зі смертельним пораненням у живіт. Правим схилом уловини, на загальну потіху, прогулювався відкомандирований до нас із 10 єгерського полку лейтенант Браер: він походжав, із напівдовгою мисливською люлькою в зубах та рушницею через плече, вимахуючи прогулянковим ціпком, під вогнем, ніби вибрався на зайців полювати.

Ми в кількох словах переповіли свої пригоди, пропонуючи один одному навзаєм фляги та шоколад, а потім, «за спільною згодою», рушили далі вперед. Кулемети, яким, вочевидь, на фланзі загрожувала небезпека, зникли. Наразі ми просунулись на три-чотири кілометри. Вся уловина кишіла штурмовиками. Куди сягало око, вони рухались ланцюгами, рядами й колонами загонів. На жаль, ми надто густо збилися; скільки люду там полягло, ми, на наше щастя, під час штурму ще не могли знати.

Не зустрівши спротиву, ми досягли висоти. Справа з окопу вискакували постаті в одностроях кольору хакі. Ми брали приклад з Браера, який, не виймаючи з рота люльки, на мить зупинявся, брав їх на мушку, й далі йшов уперед.

Висота була укріплена рядом нерівномірно розкиданих по ній бліндажів. Їх ніхто не

обороняв: напевно, їх мешканці ще не помітили нашого наближення. Хмарки диму почасти засвідчували, що наші мимохідь викурювали їх звідти гранатами, почасти ж вони самі, з блідими лицами та піднятими руками, виходили назовні. В них забирали фляги й сигарети, вказували напрям назад, — і вони з великим поспіхом зникали. Один молодий англієць уже було здався мені, але потім зненацька обернувся і знову зник у бліндажі. Оскільки він, попри мої вимоги вийти, й далі ховався вниз, ми кількома гранатами покінчили з його зволіканням і рушили далі. Вузька стежина зникала потойбіч висоти. Дороговказ запевняв, що вона веде у Вронкур. Поки інші затримувались біля бліндажів, ми з Гайнсом перебрались через гребінь.

По той бік лежали руїни села Вронкур. Перед ними зблискували постріли вогневої батареї, обслуга якої при наближенні першої хвили штурму втекла від вогню в село. Залога кількох вкопаних у яр бліндажів також кинулась навтьоки. Одного з них я поцілів якраз в ту мить, коли він вистрибував з входу до першого бліндажа.

З двома бійцями моєї роти, які тим часом доповіли про себе, ми рушили в яр. Праворуч лежала зайнята позиція, з якої нас поливали сильним вогнем. Ми вернулися у перший бліндаж, над яким вже незабаром схрестилися кулі протилежних сторін. Усе виказувало, що він слугував житлом для зв'язкових і велосипедистів тієї батареї. Перед входом лежав мій англієць, зовсім юний хлопчина, якому куля навиліт пробила череп. Він лежав із безжурним лицем. Я змусив себе подивитись на нього, зазирнути йому в очі. Тепер вже не було: «Або ти — або тебе». Я часто потім згадував його, з роками все частіше. Держава звільняє нас від відповідальності, але не може звільнити від жалю; нам доводиться жити з ним. І він сягає глибоко в наші сни.

Ми не зважали на посилення вогню й облаштувалися в бліндажі, підчищаючи покинуті запаси харчів, бо шлунок нагадав, що від початку наступу в нас ще й ризику в роті не було. Ми знайшли там шинку, білий хліб, мармелад і глиняний глек, повний імбирного лікеру. Підкріпившись, я вмовився на порожню бляшанку з-під бісквітів і перечитав кілька англійських часописів, що аж кишили випадками проти «гуннів». Поступово нам стало нудно й ми короткими перебіжками повернулися до початку яру, де зібралось повно людей. Звідти було видно, що один батальйон 164 полку вже підібрався зліва до Вронкуру. Ми постановили штурмувати село й знову кинулись яром. Перед самою околицею нас зупинила власна артилерія, що вперто обстрілювала один і той самий клапоть. Важкий снаряд вибухнув прямо на дорозі й забрав чотирьох наших. Решта втекли назад.

Як я пізніше довідався, артилерія отримала наказ продовжувати обстріл з найдальшої відстані. Це незрозуміле розпорядження виривало нам з рук плоди перемоги. Скрегочучи зубами від безсилої люті, ми змушені були спинитися перед цією вогняною стіною.

Шукаючи якоїсь прогалини, ми пішли далі направо, де саме командир однієї з рот 76 Ганзейського полку готувався до штурму Вронкурської позиції. Ми влилися у неї з нашим «Ура!», та щойно проникли на позицію, як власна артилерія знову відкинула нас назад. Тричі ми штурмували — і тричі були змушені відступити. Проклинаючи все на світі, ми зайняли кілька вирв, де нам надзвичайно дошкуляла пожежа на лузі, викликана снарядами, внаслідок якої загинуло багато поранених. Кількох бійців було вбито англійськими пострілами, серед них і ефрейтора Грюцмахера з моєї роти.

Поволі западали сутінки. Місцями ще потужно спалахував рушничний вогонь, але поступово згасав. Виснажені бійці шукали собі місця для ночівлі. Офіцери до хрипоти викрикували їхні прізвища, збираючи розпорошені роти.

Дванадцять бійців Сьомої згуртувались коло мене за останню годину. Оскільки вже холоднішало, я знову повів їх у той маленький бліндаж, перед яким лежав мій англієць, і вислав на пошуки ковдр та шинелей убитих. Примістивши усіх, я не втримався і пішов до тієї артилерійської улоговини, що лежала перед нами. Йшлося про приватну розвагу; відтак я узяв з собою стрільця Галлера, в якого теж була авантюрна жилка. З наставленими рушницями ми підібралися до улоговини, де й досі шаленів наш артилерійський вогонь, і обстежили спершу бліндаж, який, як виглядало, недавно покинули англійські артилерійські офіцери. На одному столі стояв велетенський грамофон, який Галлер тут же завів. Весела

мелодійка, що зажебоніла з-під валка, справила на нас вельми моторошне враження. Я скинув скриньку на долівку, де вона ще видала кілька хрипких звуків і змовкла. Бліндаж був облаштований надзвичайно затишно; тут був навіть невеличкий камін з розставленими колом кріслами, а на його полиці лежали тютюн і люльки. Стара добра Англія! Ми, звісно, не мали жодних примусів, тож брали тільки те, що вподобали. Я пригледів собі хлібний мішок, білизну, невеличку металеву плящину, наповнену віскі, планшет для карт і кілька дрібничок від Роже & Галле — ймовірно, ніжний спогад про фронткову відпустку в Парижі. Видно було, що мешканці тікали в страшенному поспіху.

В сусідньому приміщенні була кухня, її запаси ми розглядали з благоговійним подивом. Там був цілий ящик сирих яєць, і ми негайно випили немало їх кількість, бо вже й забули, як вони називаються. На полицях лежали стоси м'ясних консервів, бляшанки пресмачного густого повидла, а також пляшки з кавовою есенцією, помідори й цибуля; словом, усе, чого тільки запрагне душа гурмана.

Ця картинка пізніше часто зринала мені в пам'яті, коли ми тижнями лежали в окопах на крихітному хлібному пайку, водянистій ющі й ріденькому варенні.

Після такої експедиції, що принесла розуміння завидного господарчого становища противника, ми вийшли з бліндажа й взялися досліджувати улоговину, де знайшли дві покинуті новісінькі гармати. Великі купи лискучих, свіжо вистріляних картушів свідчили, що під час нашої атаки вони сказали своє вагоме слово. Я взяв уламок крейди й написав на гарматах номер своєї роти. Втім, довелося зробити відкриття, що підрозділи, які підходили за нами, мало зважали на право першості; кожен наступний витирав позначку попередника й заміняв її своєю, аж поки врешті вони не опинилися в руках якоїсь шанцевої роти.

А тоді, оскільки наша власна артилерія і далі невпинно глушила нас залізом, ми повернулися до решти. Наша передова, сформована тим часом підрозділами, що підтягалися ззаду, лежала двісті метрів за нами. Я виставив перед бліндажем подвійний пост, а решті наказав тримати гвинтівки напоготові. Залагодивши зміну, ще трохи перекусивши й коротко занотувавши події дня, я заснув.

О першій нас розбудили крики «Ура!» й потужний вогонь справа. Ми схопили рушниці, кинулись надвір і поставали у великій вирві від снаряду. Спереду поверталася купка німців, обстріляних з нашої лінії. Двоє з них лишилися лежати на дорозі. Навчені цим випадком, ми перечекали, поки позаду вляжеться тривога, порозумілися за допомогою вигуків і повернулися на нашу лінію. Там сидів поранений в руку командир Другої, лейтенант Козік, такий застуджений, що не міг вимовити ані слова, і з ним приблизно шістдесят бійців 73-го. Оскільки йому треба було на перев'язочний пункт, я перейняв на себе командування його загоном, у якому було три офіцери. Крім цього, від полку залишилися тільки ще два такі нашвидкуруч зібрані відділення Гіпкенса і Форбека.

Решту ночі я разом з кількома підофіцерами провів в невеличкій норі, де ми ледве не задубіли від холоднечі. Вранці я поснідав здобутими запасами й послав гінців у Кеан, щоби принесли з кухні кави та їжі. Наша артилерія знову завела свою трикляту стрілянину і — замість вранішнього привітання — влупила нам прямим попаданням у вирву, де сиділо четверо бійців кулеметної роти. Рано на світанку наш невеличкий загін підсилив віце-фельдфебель Купмарт з іще кількома людьми.

Щойно ми трохи струсили з себе нічну студінь, як я дістав наказ разом із рештками 76 полку штурмувати Вронкурську позицію трохи далі справа. В густому ранішньому тумані ми вирушили на вихідну позицію — висоту південніше від Екуста, вщерть всіяну тілами загиблих з попереднього дня. Як то переважно буває, із-за нечітко зрозумілих наказів командири штурмових загонів почали сперечатися, аж поки край цьому не поклала кулеметна черга, що просвистіла у нас попід ногами. Всі позаскакували до найближчих вирв, окрім фельдфебеля Кумпарта, який, стогнучи, лежав на землі. Я із санітаром кинувся його перев'язати. Він був важко поранений у коліно. Зігнутими щипцями ми видалили з рани кілька уламків кісток. Він помер через кілька днів. Мене цей випадок особливо зачепив, бо три роки тому, в Рекувренси, Кумпарт був моїм наставником із бойової підготовки.

На нараді з капітаном фон Ледебуром, який перебрав командування нашими позбираними докупі підрозділами, я доводив безглуздя лобової атаки, оскільки позицію Вронкур, яка й без того вже частково перебувала в наших руках, із набагато меншими втратами можна було атакувати зліва. Ми вирішили заощадити бійцям цю бійню, і пізніші події підтвердили нашу рацію.

Отож, ми наразі розташувалися у вирвах на висоті. Поступово пробивалося сонце, і тут же з'явилися англійські літаки, поливаючи з кулеметів наші нори, але вже невдовзі наші їх відігнали. В районі Екусту заговорила батарея — незвичне видовище для старих окопних вояків — але її також скоро розстріляли. Якийсь одинокий кінь зірвався з прив'язі й чвалом гасав по полю; тьмяна тварина примарою носилася по широкій, самотній, завішаній мінливими хмарами рівнині. Тільки-но зникли ворожі літаки, як перші залпи вже вдарили по нас. Спочатку тріскала шрапнель, потім численні легкі й важкі снаряди. Ми лежали просто, як на таці. Деякі боязкі душі ще більше накликали вогонь: втративши голову, вони бігали туди-сюди, замість, втиснувшись у вирву, віддати себе на волю провидіння. В таких становищах нема іншої ради, як бути фаталістом. Цієї засади я й дотримувався, спорожняючи смачнющий вміст трофейної банки з агрусовим повидлом. Крім цього, я натягнув на себе пару шкарпеток з шотландської вовни, які знайшов у бліндажі. Сонце ж тим часом підіймалося все вище.

Вже довший час зліва на Вронкурській позиції можна було спостерігати якийсь рух. І ось тепер просто перед собою ми побачили дугові траєкторії та білі вибухи німецьких ручних гранат. Це була саме та очікувана мить.

Я наказав наступати, чи радше, піднявши праву руку, просто пішов на позицію. Не наразившись на будь-який значний обстріл, ми дістались ворожої траншеї і заскочили в неї, під радісні привітання штурмового загону 76 полку. Розгорнувши атаку гранатами, ми, подібно як у *Камбре*, потроху просувалися вперед. На жаль, від ворожої артилерії не укрилося, що ми запекло вгризаємося в їхні лінії. Потужний вогняний шквал шрапнелі й легких снарядів зачепив нас, передніх, лише злегка, й головним чином припав на групи підкріплення, які чистим полем ринули услід за нами до траншеї. Ми зауважили, що гармаші товчуть нас, ведучи пряме спостереження. Це нас добряче підшпорювало, бо ми намагалися чимшвидше розправитися з противником і знешкодити вогонь.

Вронкурська позиція, як виглядало, ще розбудовувалася, бо деякі ділянки окопів були позначені лише вибраними верствами дерену. Коли ми перестрибували через такі місця, весь довколишній вогонь зосереджувався на нас. Ми, зі свого боку, також вели вогонь по ворогах, що метушилися перед нами на цих відрізках смерті, так що прочесані ділянки вже незабаром вкрилися вбитими й пораненими. Тривала дика гонитва під хмарами шрапнелі. Ми проносилися повз ще теплі, кремезні тіла, з-під коротких спідничок яких виблискували міцні коліна, або ж просто перелазили через них. То були шотландські горяни, й зі спротиву, який вони чинили, було відчутно, що ми маємо справу зі справжніми чоловіками.

Подолавши так кількасот метрів, ми зупинилися перед усе наростаючою зливою ручних гранат і легких снарядів. Удача ось-ось могла відвернутися від нас. На душі стало маркотно; зачулися збуджені вигуки:

- Томмі пішов у контрнаступ!
- А ти куди!
- Та я просто хотів знайти своїх!
- Гранати на передову! Гранати, гранати!
- Обережно, пане лейтенант!

Саме в окопних боях такі зриви дуже небезпечні. Невеличкий проривний загін, стріляючи й жбурляючи гранати, кидається вперед, ведучи усіх за собою. Коли металники стрибають узад-вперед, ухиляючись від нищівних пострілів, вони обов'язково зіштовхуються з тими, що надто щільною гурмою надбігли ззаду. Тоді легко стається замішання. Деякі намагаються перестрибнути назад через укриття, стаючи жаданою й легкою здобиччю снайперів, і це одразу ж надихає супротивника.

Мені вдалося зібрати жменьку людей, з якими я за широкою поперечиною влаштував гніздо спротиву. Окоп залишався відкритим — як спільний коридор для нас і горян. На віддалі кількох метрів ми обмінювалися пострілами з невидимим ворогом. Потрібна була неабияка відвага, щоб тримати голову високо під виляском куль, що збивали пісок поперечини. Біля мене солдат 76 полку, геркулесової статури портовик із Гамбурга, з остервенілим лицем, навіть не думаючи про укриття, вистрілював патрон за патроном, аж поки не повалився, залитий весь кров'ю. Куля із тріском, що нагадував звук розколіваної дошки, пробила йому чоло. Він запався в кутику окопу й застиг навприсядки, притулившись головою до стіни. Кров лилася з нього, як із відра, на дно окопу. Його хрипке рохкання чути було все рідше й рідше, аж поки воно зовсім не стихло. Я схопив його рушницю і стріляв далі. Нарешті настала перерва. Двоє бійців, які лежали перед нами, зробили спробу перебратися через укриття. Один повалився в окоп з простреленою головою, іншому, з кулею в животі, ледь вдалося до нього доповзти.

Ми сиділи, вичікуючи, на дні окопу й курили англійські сигарети. Час від часу до нас долітали точно наведені снаряди з гранатометів. Нам їх було видно, й ми встигали відстрибнути. Поранений в живіт молодесенький хлопчина лежав серед нас і мало не з утіхою, як кіт, ніжився в промінні призахідного сонця. З дитячим усміхом, він так і заснув прямо у смерть. То була мить, в якій не було нічого гніткого, лише почуття братньої прихильності до вмирущого проймало мене. Поступово завмерли й стогони його товариша. Його постійно морозило, і нарешті він помер, просто в нас на руках.

Кілька разів ми намагалися, низько пригнувшись і перелізаючи через тіла горян, просунути по обстрілюваних місцях, однак щоразу снайперські постріли й гранатомети відкидали нас назад. Майже кожне попадання, яке я бачив, було смертельне. Тож поступово передня частина окопу наповнювалась пораненими і вбитими; зате ззаду постійно прибувало підкріплення. Вже невдовзі біля кожної поперечини стояв легкий або важкий кулемет. Ними ми чинили сильний тиск по всій довжині англійської частини траншеї. Я теж став за одну з цих кулеполивачок і стріляв, аж поки вказівний палець не почорнів від диму. Можливо, саме тут я зачепив того шотландця, який після війни написав мені з Глазго люб'язного листа, в якому докладно описав місце, де його було поранено. Коли вода для охолодження випаровувалась, ми пускали по рядах бляшані скриньки й під не надто вишукані жарти наповнювали їх у природний спосіб. Незабаром зброя вже жаріла.

Сонце низько стояло на обрії. Я вперше уважно розглянув околицю і вислав у тил рапорт із кресленням. На віддалі п'ятиста кроків наша траншея перетинала дорогу Вронкур — Морі, замасковану полотняними заслонами. Ззаду по косогуру під зливою пострілів неслися ворожі загони. Безхмарне вечірнє небо перерізала повітряна ескадрилья з чорно-біло-червоними вимпелами. Вузьке проміння призахідного сонця забарвило її, мов ключ фламінго, в ніжно-рожевий колір. Ми розгорнули наші позиційні карти й виклали їх зворотнім білим боком догори, аби показати літакам, як глибоко ми вже вгризлися у ворога.

Прохолодний вечірній вітерець віщував незатишну ніч. Закутаний в теплу англійську шинель, я прихилився до стіни окопу й розмовляв з маленьким Шульцом, супутником моїх «індійських» патрулів, який, з чотирма важкими кулеметами, за давнім побратимським звичаєм з'являвся саме там, де найбільше пахло порохом. На постах бійці всіх рот з молодими, виразно вирізьбленими обличчями під сталевими касками вели спостереження за ворожими позиціями. Із сутінків окопу мені було видно їх непорушні фігури, що височіли, немов дозорці на замкових вежах. Їхні командири загинули; вони з власної волі стояли на потрібному місці.

Ми вже лаштувались до нічної оборони. Я поклав поруч пістолет, з десятків англійських «качиних яєць» і був певен, що гідно зустріню будь-якого прибульця, хай навіть найтвердоочішого шотландця.

І тут праворуч знову заgrimіли гранати, а зліва злетіли німецькі світлові ракети. Із сутінків залопотіло на вітрі ріденьке, багатоголосе «Ура!» Це нас запалило. «Вони оточені, вони оточені!» У мить піднесення, що завжди передує великим діянням, усі вхопили рушниці

й кинулися на штурм. Після короткого взаємного обстрілу гранатами загін горян кинувся до дороги. Тепер уже не було стриму. Попри застережні вигуки: «Обережно, лівий кулемет ще стріляє!», ми вистригнули з окопу й вже за мить були на дорозі, що кишіла спантеленими горянами. Вони спробували ухилитися від цього жахливого зудару, але, втікаючи, наштотували на власні загородження, сторопіли на мить, а тоді помчали уздовж колючих дротів. Під наше грімке «Ура!», в густому вогні, вони кинулись у смертельний забіг. В цю мить підоспів і маленький Шульц зі своїми кулеметами.

Дорога являла собою апокаліптичне видовище. Смерть пожинала щедрий врожай. Лункі бойові кличі, щільний рушничний вогонь, глухі струси ручних гранат окрилювали нападників й паралізували оборонців. Увесь день битва жевріла, мов підспудний вогонь; і ось нарешті їй піддули повітря. Наша перевага зростала щомиті, бо за нашою штурмовою частиною, розпорошеною в часі атаки, широким клином йшло підкріплення.

Дійшовши до дороги, я поглянув зі стрімкого схилу вниз. Шотландська позиція пролягала поглибленим придорожнім ровом з протилежного боку, тобто лежала під нами. Однак, у перші миті вона не привернула нашої уваги; грандіозне видовище горян, що валяться уздовж колючої загороди, затирало всю решту деталей. Ми кинулися з верхнього краю відкосу й відкрили вогонь. То була одна з тих рідкісних миттєвостей, коли відчуваєш, що повністю загнав противника в глухий кут, і відчуваєш лиш одне палке бажання — щоб тебе прибувало.

Я вовтузився, лаючись, із затримкою при заряджанні, що постійно заважала мені стріляти, коли раптом відчув, як хтось сильно вдарив мене у плече. Я обернувся і побачив перекошене лице маленького Шульца. «Вони ще стріляють, свині прокляті! Там!» Я простежив поглядом за його рукою і щойно тепер помітив у невеличкій плутанині окопів, відділеній від нас дорогою, кілька фігур за гарячковою діяльністю: одні заряджали, другі вже, цілячись, прикладали до щоки рушниці. Справа вже полетіли перші гранати, підкинувши високо на повітря тулуб одного з них.

Здоровий глузд велів залишатися на місці й знешкодити противника зверху. Звідси він був легкою мішенню. Замість цього, я, стиснувши кулаки, кинувся на дорогу між обома партіями. На лихо, на мені досі була англійська шинель і картуз з червоною облямівкою. Отож, я перебував уже по ворожому боці, та й ще у ворожому одязі! Серед звитяжного шалу я раптом відчув гострий удар у ліву половину грудей; навколо споночіло. Кінець!

Я думав, що мене поцілили в серце, та в очікуванні смерті не відчував ні болю, ні страху. Падаючи, я бачив білу, гладеньку гальку в дорожній глині; її порядок був дуже значущий, необхідний, як лад зірок, і віщував великі таємниці. Він був знайомий і важливіший від бійні, яка мене оточувала. Я впав на землю, але, на превеликий подив, одразу ж піднявся знову. Не знайшовши на гімнастерці отвору, я знову зайнявся ворогом. Солдат з моєї роти підскочив до мене: «Пане лейтенант! Скидайте шинель!» — і зірвав з мене цей небезпечний одяг.

Нове «Ура!» роздерло повітря. Справа, де вже весь пополудень працювали гранатами, через дорогу кинулися на підмогу кілька німців на чолі з молодим офіцером у бруннатному вельветі. То був Кіус. Він мав щастя й перечебився через дріт саме в ту мить, коли востаннє застрекотів англійський кулемет. Черга порснула над ним — та так близько, що одна куля розпорола йому гаманець, який він носив у кишені штанів. Тепер із шотландцями вмить було покінчено. Околиці дороги були вкриті трупами, а кількох ще живих переслідували вогнем.

За ті кілька секунд, що я був непритомний, доля наздогнала й малого Шульца. Як я пізніше довідався, у своїй нестямі, якою він заразив і мене, він застригнув до окопу й там лютував. Коли шотландець, який уже був відстрібнув ремінь, побачив, у якому стані Шульц кидається на нього, то схопив із землі кинуту кимось рушницю і поклав його смертельним пострілом.

Я стояв, розмовляючи з Кіусом, у захопленому й закіптюженому чадом гранат окопі. Ми радилися, як би то заволодити гарматами, що були десь тут неподалік. Раптом він перебив мене: «Ти поранений? В тебе з-під кітелю тече кров!» І справді, я відчував якусь дивовижну легкість і вологу на грудях. Ми роздерли гімнастерку й побачили, що куля пробила груди

прямо під Залізним Хрестом понад серцем навскіс. Виразно було видно маленький круглий вхідний отвір з правого боку і трошки більший вихідний з лівого. Оскільки я перестрибував через дорогу під гострим кутом справа наліво, хтось із наших, без сумніву, взяв мене за англійця і вистрелив з віддалі у кілька метрів. Я мав великі підозри щодо того, хто здер з мене шинель, а тим часом він, можна сказати, хотів учинити якнайкраще, і провина цілком лежала на мені.

Кіус наклав мені пов'язку із великими зусиллями вмовив покинути в ту мить поле бою. Ми розпрощалися зі словами: «До побачення в Ганновері!»

Я вибрав собі супутника і ще раз повернувся на сильно обстрілювану дорогу, щоб розшукати свій планшет, який невідомий рятівник зірвав з мене разом з англійською шинеллю. В ньому був мій щоденник. А тоді через окоп, яким щойно пробивалися, ми пішли до тилу.

Наш бойовий клич був такий потужний, що ворожа артилерія враз ожила. На всьому терені за дорогою і особливо над самою траншеєю лежала вогнева завіса рідкісної щільності. Оскільки мені цілком вистачало одного поранення, я стрибками пересувався від поперечини до поперечини.

Раптом на краю окопу пролунав нечуваний вибух. Мене вдарило в голову, і, оглушений, я полетів сторчголов. Отямившись, виявив, що звисаю головою вниз над лафетом важкого кулемета і дивлюся, як застрашливо швидко по дну окопу розповзається кривава калюжа. Кров струменіла на землю так нестримно, що я вже втратив будь-яку надію. Та оскільки мій супутник стверджував, що мозку не видно, я зібрався з духом, підхопився й побіг далі. Так я поплатився за свою легковажність, пішовши в бій без каски.

Попри подвійну втрату крові, я був несамовито збуджений і благав усіх, з ким тільки зустрічався в траншеї, поквартитися вперед і взяти участь у битві. Вже незабаром ми вибралися з зони легких польових гармат і сповільнили свій біг, бо важкі поодинокі уламки, які ще падали, могли поцілити хіба що відвертого нещасливця.

У Норельському яру я зазирнув до бойової ставки бригади, доповів про себе генерал-майору Гебелю, відзвітував йому про наш успіх і попросив про підкріплення для штурмовиків. Генерал розповів мені, що у ставках я ще відчора числюся мертвим. Це вже не вперше за цю війну. Мабуть, хтось бачив, як я при штурмі першої траншеї упав під шрапнеллю, якою поранило Гааке.

Довідався я й те, що ми здобули терен повільніше, ніж було розраховано. Вочевидь, ми мали справу з англійськими елітними підрозділами; наш удар пролягав просто через їхні основні позиції. Наш важкий вогонь майже не зачепив насип; ми штурмували його всупереч усім правилам військового мистецтва. Морі ми не здобули. Можливо, нам би вдалося взяти його першого вечора, якби наша артилерія не загородила нам шлях. За ніч ворог встиг зміцнитися. Та те, на що була здатна людська воля — сталося, ба більше; генерал це визнав.

В Норелі при самій дорозі палав високий стос ящиків з гранатами. З вельми змішаними почуттями ми проскочили повз нього. За селом один водій взяв мене в свою порожню вантажівку для перевезення боєприпасів. В мене виникла гостра сутичка з командиром обозу, який хотів викинути з машини двох поранених англійців, що підтримували мене на останньому відрізку шляху.

На дорозі Норель — Кеан панував неймовірний рух. Хто цього не бачив, навіть уявити собі не може тих нескінченних обозів, що живлять великий наступ. За Кеаном толочнеча зросла до фантастичних розмірів. Тужною була та мить, коли я минав будиночок маленької Жанни д'Арк: навіть фундаментів від нього майже не залишилося.

Я звернувся до одного з офіцерів руху, якого можна було розпізнати за білими стрічками, і він вказав мені місце в легковому, що їхав до польового лазарету в Соші-Коші. Часто доводилося чекати по півгодини, коли позчеплювані автомобілі й вози загороджували дорогу. Хоча лікарі в операційній були безперервно заклопотані, хірург все ж устиг подивуватися з мого щасливого поранення. Рана на голові теж мала вхідний та вихідний отвір, але череп не був пошкоджений. Набагато болючішою, ніж самі поранення, які я відчув просто як тупі

поштовхи, була, до речі, їх обробка, якій мене піддав якийсь санітар, після того як лікар з грайливою елегантністю пройшовся мені зондом крізь обидва кульові канали. Вона полягала в ретельному голенні країв ран на голові, виконана без мила й тупою бритвою.

Після того як я цілу ніч прекрасно проспав, наступного ранку мене відвезли на збірний медичний пункт в Кантен, де я на превелику радість зустрів Шпренгера, якого не бачив від самого початку наступу. Піхотним снарядом його поранило в стегно. Тут же я знайшов і свої речі — ще один доказ надійності Фінке. Він, після того як втратив мене з виду, був поранений на залізничному насипі. Але перш ніж податися в лазарет, а звідти — на свій вестфальський селянський двір, він не заспокоївся, аж поки не пересвідчився, що довірені йому речі потрапили мені в руки. І в цьому був увесь він — не джура, а радше старший товариш. Досить часто, коли раціон ставав скупий, я знаходив у себе на столі грудку масла «від чоловіка з роти, який захотів залишитися невідомим» і якого так легко було вгадати. На відміну, скажімо, від Галлера, він не мав авантюрної натури, зате йшов за мною в бій, як давній васал, а свою службу вбачав у тому, щоби опікуватись мною. Багато років згодом, вже по війні, він попросив у мене фотографію, «щоб розповісти онукам про свого лейтенанта». Я вдячний йому за можливість поглянути на ті незримі сили, які народ виставляє до борні в постаті народного ополченця.

Після недовгого перебування в баварському польовому лазареті Монтінії мене посадили на санітарний потяг в Дус й повезли до Берліна. Там за чотирнадцять днів догляду моє шосте подвійне поранення загоїлося так само швидко, як і всі попередні. Неприємним був лише різкий, невпинний дзвін, що ніби відлунював у вухах. У наступні тижні він щораз більше стихав, а тоді й зовсім минув.

Щойно в Ганновері я дізнався, що, як вже сказано вище, серед багатьох інших знайомих у рукопашному бою загинув Шульцик. Кіус відбувся невинним пораненням у живіт. При цій нагоді розбилася й камера, в якій були фотографії нашого штурму залізничного насипу.

Той, хто був свідком нашого товариського святкування в невеличкому ганноверському барі, де були присутні й мій брат з нерухомою рукою, і Бахманн зі знерухомленим коліном, ледве чи здогадувався, що ми розлучилися один з одним всього лише чотирнадцять днів тому під зовсім іншу музику, ніж радісні залпи корків.

Та все ж ці дні були затьмарені, бо вже скоро з новин стало зрозуміло, що наш наступ захлинувся і — зі стратегічного погляду — зазнав поразки. Це підтверджували й англійські та французькі газети, які я гортав у берлінських кав'ярнях.

Ця Велика Битва була поворотним пунктом також для мого внутрішнього сприйняття, і не тільки тому, що відтепер поразку в цій війні я вважав можливою.

Несамовита концентрація сил у доленосну годину, коли точилася боротьба за далеке майбутнє, і розгнуданий шал, який прийшов услід за нею так несподівано, так приголомшливо, — все це вперше завело мене на глибини надособистісних сфер. Це так різнилося від усього пережитого досі; це було втаємничення, що не лише відкривало палаючі палати жаху, але й вело крізь них.

АНГЛІЙСЬКІ УДАРИ

4 червня я знов возз'єднався з полком, що перебував на відпочинку поблизу відсунутого тепер далеко за лінію фронту села Вронкур. Новий командир, майор фон Люттихау, передав мені керівництво моєю старою Сьомою ротою.

Коли я наближався до квартир, назустріч мені вибігли люди, вихопили валізи й вітали мене з тріумфом. Це було, наче повернення в родинне коло.

Ми жили в поселенні, що складалося з бараків, критих хвилястою бляхою, посеред здичавлої луки, в зелені якої мерехтіли без ліку жовті квітки. Цю безлюдну місцевість, яку ми охрестили «Валахією», оживляли табуни коней, що паслися там. Варто було вийти на поріг халупи, як одразу з'являлось оте моторошне відчуття порожнечі, яке часом охоплює ковбоя, бедуїна чи будь-якого іншого мешканця пустелі. Вечорами ми виходили на довгі

прогулянки в околицях бараків, шукали яйця куріпок чи сховану в траві зброю — згадку про Велику Битву. Одного разу пополудні я проїхався верхи яром під Вронкурором, за який ще два місяці тому точилися такі запеклі бої. Його краї були всіяні могилами, на яких я знайшов не одне знайоме ім'я.

Невдовзі полк дістав наказ виступити на передову лінію позиції, що прикривала село Пюїзьє-о-Мон. На вантажівках ми здійснили нічний переїзд до Ашле-ле-Гран. Доводилося часто зупинятися, коли яскраві конуси парашутних світлових куль з нічних бомбардувальників вихоплювали з темряви білу стрічку дороги. Поблизу і вдалині різнотонний свист важких снарядних стріл тонув у розкотистих громах вибухів. Тоді прожектори обмацували темне небо в пошуках цих нічних яструбів, шрапнелі порскали, мов ніжні іграшки, а трасуючі кулі гналися одна за одною довгими ланцюгами, ніби вогненні вовки.

Стійкий трупний сморід повис над завойованою місцевістю, то більше, то менше в'їдливий, але незмінно бентежний, як послання з якогось моторошного краю.

— Наступальні парфуми, — пролунав поряд голос якогось старого вояки, коли ми кілька хвилин йшли цією дорогою, що радше скидалась на алею масових поховань.

З Ашьє-ле-Гран ми покрокували уздовж залізничного насипу, що вів у Бопам, а звідти через поле на позицію. Вогонь був досить сильний. Коли ми на мить присіли перепочити, просто біля нас розірвались два середні снаряди. Наука тієї незабутньої жахливої ночі 19 березня змусила нас негайно взяти ноги на плечі. Поблизу передової лінії стояла, галасуючи, змінена рота, попри яку випадок повів нас саме в ту мить, коли кілька десятків шрапнелі заткали їм пельку. Жахливо лаючись, мої люди сторчголом кинулись у найближчу траншею. Двом скривавленим довелось повертатися в санітарний бліндаж.

О третій я, виснажений, добрався до свого бліндажа; його гнітка тіснота обіцяла мені низку малоприємних днів.

Червонясте світло свічки палахкотіло серед густої хмари випарів. Я зашпортався за плутанину ніг і вигуком: «Зміна!» пробудив життя у цій халупі. З нори, схожої на отвір печі, посипались прокльони, а потім поступово показала неголена мармиза, пара пожежних зеленим нальотом погонів, пожмаканий однострій і два глиняні ковбани, в яких я ледь упізнав чоботи. Ми спільно засіли до хиткого столу й залагодили передачу зміни, причому кожен намагався вициганити в іншого десяток-другий пайків і кілька світлових ракет. Потім мій попередник протиснувся тісною горловиною штольні надвір, пророкуючи мені наостанок, що ця задрипана діра і трьох днів не простойть. А я залишився новим капітаном відрізу А.

Позиція, яку я оглянув наступного ранку, являла собою мало втішне видовище. Просто перед бліндажем мені зустрілися два скривавлені чергові з кавою, яких на підході накрив заряд шрапнелі. Кілька кроків далі показався стрілець Аренс з рикошетним пораненням.

Перед нами було село Букуа, а зі спини — Пюїзьє-о-Мон. Неешелонована рота стояла на вузькій передовій, справа від 76 піхотного полку її відділяла велика незайнята прогалина. Ліве крило полкового відрізу заходило за пошатковане узлісся — «лісок 125». Відповідно до наказу, штолень не вибирали. Відтак у нас не було й дротяного загородження перед позиціями. Бійці жили по двоє в маленьких землянках, підпертих так званою бляхою «Зігфрід» — вигнутими овалом хвилястими листами у метр заввишки, — якою ми викладали зосередини наші вузькі, схожі на пекарські печі, комірчини.

Оскільки мій бліндаж лежав за іншим відрізком, я мусив насамперед приглянути собі нове житло. Одна халабуда в закинутому відрізу траншеї здалася мені придатною для проживання, після того як я, постягавши туди всілякого зняряддя смерті, привів її в обороноздатний стан. Разом з моїми ординарцями я вів там життя пустельника на лоні природи, лише зрідка порушуване зв'язковими, які доносили вичерпні фронтіві відомості навіть у ці віддалені печери. Тоді, зазирнувши поміж двома вибухами в газету, поряд з іншими важливими новинами, можна було довідатися про те, що в місцевого коменданта Х. пропав білий тер'єр у чорні плями, який відгукується на кличку Ціппі; або ж заглибитися в читання позову про аліменти, поданого служницею Макебен до єфрейтора Маєра. Малюнки

й анонси подій забезпечували необхідне розмаїття.

Однак повернімося до мого бліндажа, який я охрестив «Шале Нець». Єдиний клопіт справляло мені переkritтя, яке лише умовно можна було назвати бомбостійким, тобто доти, доки на нього не впаде бомба. Втім, я тишив себе думкою, що перебуваю не в кращому становищі, ніж мої люди. Щодня в обідню пору Галлер розстеляв мені у велетенській вирві, до якої ми вирили хід, ковдру, щоби приймати там сонячні ванни. Час від часу, однак, моє засмагання перебивали близькі вибухи снарядів або осколки, що сипалися з дзижчанням згори.

Вночі короткими, навальними літніми грозами нас накривали обстріли. Тоді я з химерним і невинуваним почуттям безпеки лежав на напханому свіжою травою лежку і вслухався у довколишні вибухи, від струсів яких зі стін осипався пісок. Або ж виходив надвір і вдивлявся з постового помосту в тужливий нічний краєвид, який витворював разючий контраст до вогняних вихорів, що зметалися на його тлі.

В такі миті у мені зароджувалося відчуття, досі мені незнайоме. Заповідалася якась глибинна переміна, що була наслідком невизначеної тривалості й найвищої напруги життя на краю безодні. Мінялися пори року, приходила зима, за нею знову літо, а ми все воювали й воювали без кінця. Ми втомились і звиклися з обличчям війни, та саме через цю звичку все бачилося в якомусь приглушеному, чужорідному світлі. Навальність її проявів уже не сліпила. Відчутно було також, що смисл, з яким ми вирушали на війну, зужився і більше не задовольняє. Війна задавала все складніші загадки. Дивний то був час.

Передова лінія відносно мало потерпала від вогню, противник розумів, що нам її все одно довго не втримати. Під обстрілом лежали в основному Пюїзьє та сусідні улоговини; у вечірні години вогняний шквал сягав неймовірної щільності. Це дуже утруднювало доставку їжі та зміну постів. То тут, то там випадкові попадання виривали ланки з нашого ланцюга.

14 червня, о другій ночі, мене змінив Кіус, який теж повернувся і командував другою ротою. Наш призначений на сон час ми провели на залізничному насипі біля Ашьє-ле-Гран, який захищав наші бараки і бліндажі від вогню. Англієць часто обкладав нас важким вогнем пласкої траєкторії, жертвою якого став і фельдфебель третьої роти Ракебранд. Його вбило осколком, який пробив стінку блаженного бараку на вершечку насипу, де він облаштував собі канцелярію. Кілька днів перед тим вже сталося велике лихо. Літак скинув бомбу просто в групу слухачів, що сиділи довкола оркестру 76 піхотного полку. Серед постраждалих було й багато бійців нашого полку.

У безпосередній близькості до насипу лежали, нагадуючи винесені на міліну кораблі, численні розстріляні танки, які я уважно оглядав на прогулянках. Іноді біля них я збирав свою роту на лекції про оборону, тактику й вразливі місця цих бойових слонів технічної війни, що появлялися все частіше. На них були вималювані глузливі, грізні або ж «щасливі» імена, а також символи та бойові розмальовки; тут були й конюшинні листочки, і свинки на щастя, і білі черепи. На одному була навіть шибениця, з якої звисала петля; називався він «Суддя Джеффри». Але всі вони були понівечені. Перебування в цій тісній броньованій башті з її плетивом труб, штанг і дротів при штурмі мало би бути вельми незатишним, коли ці колоси, намагаючись уникнути ударів артилерії, немов безпомічні велетенські жуки, широкими дугами сунули по ратному полю. Я завжди жваво уявляв собі цих бідолашних чоловіків у розжарених печах. Крім цього, місцевість була всяяна випаленими скелетами літаків — ознака того, що ці машини дедалі потужніше задіявали в битвах. Одного попудня поблизу нас розкрився велетенський білий купол парашута, з яким пілот вистрибнув зі свого палаючого літака.

Вранці 18 червня через непевне становище сьома рота мусила знов повернутися в Пюїзьє і стати в розпорядження командира бойових загонів для перенесення матеріалів та виконання тактичних завдань. Ми зайняли підвали й штольні на виїзді до Букуа. Тільки-но ми прибули, група важких снарядів ударила по навколишніх садах. Незважаючи на це, я не міг відмовитися від сніданку в маленькій альтанці перед входом до моєї штольні. За якийсь час знову завали снаряди. Я кинувся на землю. Поряд спалахнуло. Санітар з моєї роти на

прізвище Кензьора, що саме проходив з кількома казанками, повними води, упав, поранений в живіт. Я кинувся до нього й за допомогою якогось сигнальника затягнув до санітарної штольні, вхід до якої, на щастя, був одразу біля місця падіння снаряду.

— Ну, що, Ви вже встигли добряче поснідати? — спитав, перев'язуючи йому рану на животі, доктор Кеппен — справжній старий військовий лікар, який і мене вже не раз клав на стіл.

— Тааак, цілий казанок локшини, — скиглив бідолашний, шукаючи в голосі доктора хоч промінчик надії.

— Ну, тоді Вам нема чого боятись! — спробував утішити його Кеппен, глянувши на мене з украй занепокоєним виразом.

Але важко поранені мають дуже гостре чуття. Раптом на чолі у пацієнта виступили великі краплі поту й він простогнав: «Поранення смертельне, я це відчуваю». Попри це пророцтво, через півроку я тис йому руку в Ганновері.

По обіді я вирушив у самотню прогулянку цілковито зруйнованим Пюїзьє. Село розтрошили вщент ще під час битви на Соммі. Вирви й рештки стін буйно поросли зеленню, з якої повсюдно світилися білі китиці бузини, яка так любить руїни. Численні свіжі вибої розривали цю покривну тканину й наново оголяли вже не раз розкурочену землю садів.

Узбіччя головної вулиці були завалені купами воєнного сміття, залишеного по собі безуспішним проривом. Розбиті вози, викинуті боєприпаси, заіржавіла ручна зброя та обриси напівзотлілих коней, навколо яких роїлися хмари лискучих мух, звітували про марноту усіх речей у боротьбі. Церква, що височіла колись на найбільшому пагорбі, вгадувалася тепер лише за безладною купою каміння. Поки я збирав букет здичавілих руж, вибухи снарядів застерігали мене не забувати про обачність на цьому місці, де танцювала смерть.

Кілька днів згодом ми змінили дев'яту роту на основній лінії оборони, що лежала приблизно п'ятсот метрів від передової. При цьому поранило трьох бійців моєї сьомої. Наступного ранку поблизу мого бліндажа шрапнельною кулькою був поранений в стопу капітан фон Ледебур. Хоч і важко хворий на легені, в бою він знав свою справу. І треба ж було тої маленької ранки! Він помер невдовзі в лазареті. 28 лютого осколком снаряда був убитий старший моїх розносників їжі, сержант Грунер. То була вже дев'ята втрата в роті за цей короткий час.

Простоявши тиждень на передовій, ми були змушені знову зайняти основну лінію оборони, тому що батальйон, який мав прийти нам на зміну, майже повністю викосила іспанка. Серед наших теж щодня були нові випадки захворювання. В сусідній дивізії грип лютував так, що ворожий літак уже скидав листівки з попередженням: якщо наш підрозділ негайно не відійде, то мінятимуть його вже англійці. Проте ми довідалися, що пошесть дедалі поширюється і по тому боці; щоправда, внаслідок поганого харчування ми мали меншу опірність. Особливо молоді часто згоряли просто за ніч. При цьому ми постійно стояли в бойовій готовності, бо над ліском 125, як над лиховісним казанком, постійно нависала чорна хмара диму. Обстріл був такий щільний, що одного безвітряного пополудня вибуховими газами отруїлася частина шостої роти. Довелося нам, як нурцям, з кисневими балонами залазити в штольні й витягати знепритомнілих. Лиця в них були червоні, як вишня, і дихали вони тяжко, мов у лихому сні.

Одного пополудня, обходячи свій відрізок, я знайшов кілька закопаних ящиків, повних англійських боєприпасів. Вивчаючи будову гранати, я розкрутив її і вийняв капсуль-запальник. Залишилося щось, що я вважав пістоном. Однак та штука, коли я спробував розрядити її нігтем, виявилась другою капсулою-запальником. З великим тріском вона розлетілася, відірвавши мені пучку лівого вказівного пальця і завдавши кілька кривавих ран на обличчі.

Того ж дня, коли ми з підриwnиками стояли на укритті мого бункера, поряд вибухнув важкий снаряд. Ми засперечалися про відстань, підриwnики оцінювали її в десять, я — у тридцять метрів. Аби пересвідчитися, наскільки можу покладатися на свій окомір, я взявся виміряти ту відстань і знайшов вирву, вигляд якої виказував досить паскудний вид набою, на

віддалі двадцяти двох метрів від нас.

20 липня наша рота знову стояла в Пюїзьє. Весь пополудень я простояв на рештках муру, спостерігаючи за картиною битви, яка справляла вельми підозріле враження. Час від часу вносив до записника якісь подробиці.

Потужні гарматні удари заволокли лісок 125 густим димом, шугали вгору й падали зелені та червоні ракети. Іноді артилерія замовкала, тоді чулося стрекотання кількох кулеметів і мляве лускання далеких гранат. З мого місця все це виглядало, як легка забава. Не було розмаху великої битви, і все ж відчутно було запекле протистояння.

Лісок був, ніби роз'ятрена рана, на яку була скерована увага невидимих супротивників. Обидві артилерії бавилися ним, наче два хижакі, що б'ються за здобич; вони шматували стовбури, й цурпалки високо злітали в повітря. В ліску постійно перебувало лише небагато бійців, однак він довго тримався і, видний здалека на мертвому терені, був прикладом того, що й це велетенське протистояння засобів насильства — лише сучасна вага, на якій сьогодні, як і в усі часи, вимірюється значущість людини.

Надвечір мене викликали до чергового командира, де я довідався, що противник на лівому крилі проник у систему наших траншей. Щоби знову відвоювати трохи смуги забезпечення, лейтенанту Петерзену зі штурмовим загоном було наказано зачистити траншею, звану «Живопліт», а мені з моїми людьми — підступи до неї, що пролягали паралельно через заглибину.

Ми вибралися вдосвіта, та ще на нашій вихідній позиції наштовхнулись на такий сильний вогонь піхоти, що на якийсь час відмовилися від виконання завдання. Я наказав зайняти Ельбінзький шлях, а тоді досипляв недоспане у велетенській печерній штольні. Об одинадцятій перед полуднем мене розбудив тріск гранат на лівому крилі, де ми утримували барикаду. Я кинувся туди й застав звичне видовище барикадного бою. Біля шанцевих споруд курилися білі хмари гранатних вибухів, позаду, за кілька поперечин, з кожного боку стрекотав кулемет. А поміж тим — бійці, що, пригинаючись, стрибають вперед-назад. Маленький наскок англійців уже був відбитий, однак він коштував нам одного бійця, який, розірваний осколками гранати, лежав за барикадою.

Увечері я дістав наказ відвести роту в Пюїзьє, де по прибутті одержав розпорядження наступного ранку з двома загонами взяти участь у невеличкій акції. Це означало, що о 3:40, після артилерійської та мінометної підготовки тривалістю п'ять хвилин, слід було заатакувати так звану Низинну траншею на відрізу від червоної точки К до червоної точки Z. Ворог проник туди, так само, як і в багато інших підхідних траншей, і укріпився за барикадами. На жаль, ця операція, на яку призначили лейтенанта Фойгта зі штурмової роти з одним проривним загоном і мене з двома, була спланована по карті, позаяк Низинна траншея, що звивалася улоговиною, з багатьох місць проглядалася аж до дна. Вся ця виправа мені не подобалася, принаймні в щоденнику після запису наказу знаходжу такі речення: «Що ж, сподіваюся, завтра ми це опишемо. Зневажливу критику наказу я за браком часу приберезу — зараз сиджу тут, в бункері на відрізу F, дванадцята година, а о третій мене вже розбудять».

Але наказ є наказ — тож о 3:40, у вранішніх сутінках, ми з Фойгтом та нашими бійцями вже стояли наготові біля Ельбінзького шляху. Ми залягли в окопі по коліно завглибшки, звідки, ніби з вузької галереї, видно було улоговину, яка у визначену мить почала наповнюватись димом і вогнем. Один з великих осколків, що долетів до нас з цього палахкого місця, поранив у руку стрільця Клавеса. Тут відкривався той самий вид, який я вже стільки разів споглядав перед атаками: в непевному світлі чигають купки людей, що пригинаються разом при коротких пострілах або кидаються на землю, в той час як збудження наростає — образ, від якого ціпеніє душа, — немов страхітлива мовчазна церемонія, що передує кривавій жертві.

Рівно в призначений час ми виступили. Нам сприяла та обставина, що обстріл огорнув траншею у видолинку густим серпанком. Недалеко від Z1 ми напоролися на спротив, який зламали гранатами. Оскільки свої мети ми досягли, а битися далі нам зовсім не кортіло, ми

звели барикаду й залишили за нею загін з кулеметом.

Єдину приємність в усьому цьому справляла мені поведінка бійців штурмового загону, що жваво нагадувала мені достопам'ятного Симпліцісімуса. Тут я запізнав нову породу бійців — добровольців 1918 року, вочевидь, ще мало обізнаних з війною, але інстинктивно відважних. Ці юні відчайдухи з довгими чупринами і в обмотках за двадцять метрів перед ворогом зчинили страшну сварку, бо один обізвав другого «шматою». При цьому вони лаялися, мов ландскнехти, і наперебій нестримно вихвалялися. «Не всі ж такі сцикуни, як ти!» — закричав нарешті один і сам помчав уздовж траншеї ще з добрих п'ятдесят метрів.

Вже пополудні повернувся барикадний загін. Вони зазнали втрат і не могли довше триматися. Подумки я їх вже поховав і тому здивувався, що взагалі хтось живий при світлі дня зміг перейти довгою кишкою низинної траншеї.

Попри цю та численні інші контратаки, ворог міцно засів на лівому фланзі нашої передової і на забарикадованих сполучних шляхах, загрожуючи звідти основній лінії оборони. Це вже не відділене нічийною землею сусідство не віщувало нічого приємного; виразно відчувалося, що й у власних окопах людям було не по собі.

24 липня я вирушив на ознайомлення з новим відрізком С основної лінії оборони, який мав прийняти наступного дня. Я попросив командира роти, лейтенант Гіпкенса, показати мені барикаду біля траншеї «Живопліт», прикметну тим, що з англійського боку вона складалася з обгорілого танку, який сталевим фортом був вбудований у позицію. Щоби розглянути деталі, ми сіли на маленьку, видовбану в поперечині лавочку. Серед розмови я раптом відчув, як хтось хапає мене і смикає набік. За мить у пісок над моїм сидінням врізалася куля. На щастя, Гіпкенс випадково помітив, як у бійницю на ворожій барикаді за сорок метрів від нас повільно просувається гвинтівка, і таким чином своїм гострим оком художника врятував мені життя, бо з такої відстані мене поцілів би будь-який віслюк. Нічого не підозрюючи, ми сіли в глухий кут між двома барикадами, а тому з англійського посту нас було видно так, ніби ми сиділи навпроти за столом. Гіпкенс діяв швидко і правильно. Зважаючи потім становище, я питав себе, чи не заляк би я на мить, побачивши рушницю. Як мені розповіли, на цьому, на вигляд такому безвинному місці, пострілом в голову вже було вбито трьох бійців дев'ятої роти; тобто місце було гиблим.

Пополудні не надто сильна стрілянина виманила мене з бункера, де я затишно читав собі при каві. Попереду розмірено, ніби перли намиста, злітали сигнали загородного вогню. Поранені, які шкутильгали назад, повідомляли, що на відрізках В і С англійці прорвалися на головну лінію оборони. Відразу після того прийшло сумне повідомлення про смерть лейтенантів Форбека і Грісгабера. Вони загинули при обороні своїх відрізків, а лейтенанта Кастнера важко поранило. Його ще кілька днів тому зачепило дивним рикошетом, який, більше нічого не заподіявши, ніби гострим скальпелем зрізав йому пипку на грудях. О восьмій до мого бліндажа також зайшов поранений осколком у спину Шпренгер, який заступав командира п'ятої роти. Він підкріпився, приклавшись до «труби», званої також «оптичним прицілом», і, з цитатою «Назад, назад, доне Родриго»⁴⁶, рушив на перев'язочний пункт. За ним подався і його друг Домаєр із закривавленою рукою. Він розпрощався зі значно коротшою цитатою.

Наступного ранку ми зайняли відрізок С, тим часом знову зачищений від ворога. Я застав там мінерів, Боє і Кіуса з частиною Другої та Гіпкенса із залишками дев'ятої роти. В траншеї лежало вісім мертвих німців і двоє англійців з кокардами на кашкетах «South-Africa — Otago-Rifles». Всі були страшенно понівечені гранатами. На їх спотворених лицях живого місця не було.

Я наказав зайняти барикади й очистити траншею. Об 11:45 наша артилерія відкрила

⁴⁶ «Назад, назад, доне Родриго» — цитата з трагедії німецького письменника, філософа, естетика й історика культури Йоганна Готтфріда Гердера «Сід» («Der Cid»), написаної за мотивами іспанського народно-героїчного епосу «Пісня про Сіда» («Rückwärts, rückwärts; Don Rodrigo! / Deine Ehre ist verloren! / Rückwärts, rückwärts; stolzer Cid!»), Kap. 28)

дикий вогонь по позиціях перед нами, від якого ми потерпіли більше, ніж англійці. Лихо не змусило довго на себе чекати. Вигук «Санітарів!» пронісся зліва траншеєю. Кинувшись туди, я знайшов перед барикадою в «Живоплотній траншеї» понівечені рештки найкращого мого чотного. Снаряд поцілів йому просто в поперек. Обривки однострою й білизни, які зірвало з нього ударною хвилею, висіли над ним у посіченому гіллі глодового живоплоту, який і дав ім'я цій траншеї. Я звелів накинути на нього плащ-палатку, щоб не бачити цього жахіття. Майже одразу після цього в тому самому місці поранило ще трьох чоловік. Єфрейтор Елерс, оглушений ударною хвилею, катулявся по землі. Іншому перебило обидві руки в зап'ястях. Увесь в крові, він відкинувся назад, поклавши руки на плечі санітара. Ця маленька процесія нагадувала героїчний рельєф: рятувальник крокував згорбившись, а потерпілий насилу намагався втриматися рівно — молодий чоловік з чорним волоссям і прекрасним, вольовим, тепер мармурово-білим обличчям.

Я посилав вістового за вістовим на командні пункти й вимагав негайно припинити вогонь, або прислати артилерійського офіцера. Замість відповіді заговорив ще важчий міномет, остаточно перетворивши траншею на криваве місиво.

О 7:15 я дістав дуже запізнений наказ, з якого довідався, що о 7:30 почнеться потужний артилерійський вогонь, а о 8 два загони штурмової роти під командуванням лейтенанта Фойгта спробують прорватися крізь барикади «Живоплоту». Вони мали просунутися до червоного пункту А і встановити зв'язок справа зі штурмовим загonom, що діятиме паралельно. Два загони моєї роти повинні були зайняти відвойований відрізок.

В поспіху, коли вже починався артилерійський вогонь, я віддавав необхідні розпорядження, сформував обидва загони й коротко перемовився з Фойгтом, який, відповідно до наказу, за кілька хвилин вирушав. Оскільки вся ця затія здавалась мені радше вечірньою прогулянкою, яка далеко не заведе, то я, в картузі й з кількома гранатами під пахвою, плентався позаду за своїми людьми. В момент наступу, який заявив про себе хмарами вибухів, гвинтівки цілої місцевості націлилися на «Живоплітну траншею». Пригинаючись, ми перестрибували від поперечини до поперечини. Справа від самого початку пішла добре: англійці втекли за задню лінію, залишивши одного убитого.

Щоби пояснити епізод, який стався потім, варто нагадати, що ми рухались не по позиції, а по одній з численних підхідних траншей, в яких засіли англійці, чи радше новозеландці — бо, як я довідався вже після війни з листів колишніх противників, ми билися тут з новозеландським контингентом. Ця підхідна траншея — себто «Живоплітна» — тягнулася гребенем висоти, а зліва паралельно пробігала «Низинна траншея». Як було вже згадано, Низинну траншею, яку ми з Фойгтом атакували 22 липня, покинув виставлений нами загін; отож, тепер її займали, чи принаймні контролювали, новозеландці. Обидва шляхи з'єднувалися поперечними траншеями, а з глибини Живоплітної улоговина не проглядалася.

Отож, я йшов у самому кінці загону, що пробирався вперед, і був у прегарному настрої, бо від ворога бачив досі лише кілька фігурок, що втікали через укриття. Переді мною йшов підофіцер Маєр, замикаючий свого відділення, а перед ним на поворотах траншеї ще часом показувався маленький Вільцек з моєї роти. В такому порядку ми минули вузьку траншею, яка, піднімаючись з улоговини, двома розгалуженнями вливалася в Живоплітну. Обидва входи, як дельта, розділяла потужна земляна брила до чотирьох метрів завдовжки. Я саме крокував повз перший вхід, коли Маєр доходив до другого.

На розвилках такого роду в окопних боях зазвичай висилають наперед подвійні пости, відповідальні за безпеку. Фойгт або не подбав за це, або в поспіху не побачив тієї траншеї. В кожному разі, зненацька прямо перед собою я почув надзвичайно стривожений крик підофіцера й побачив, як він, скинувши рушницю, вистрелив мені попри голову в другий вхід бічної траншеї.

Оскільки земляна брила закривала мені вид, все, що відбувалося, було для мене геть незрозумілим, але досить було ступити один крок назад, щоб зазирнути в перший прохід. Від побаченого там я заляк, бо біля мене, майже на відстані витягнутої руки, стояв атлетичної будови новозеландець. Одночасно знизу зачулися ще крики невидимих нападників, що

спішно надбігали по укриттю, аби відрізати нас. Новозеландець, що якимсь неймовірним чином вигулькнув у нас за спиною, і навпроти якого тепер я стояв, як укопаний, на свою біду, зовсім не помічав моєї присутності. Вся його увага була прикута до підофіцера, на постріл якого він відповів гранатою. Я бачив, як він зірвав з лівої сторони грудей лимонку, аби пожбурити нею в Масра, який, намагаючись уникнути смерті, кинувся вперед. Водночас і я зірвав запобіжник гранати, єдиної зброї, яку мав при собі, і радше підсунув її, ніж кинув, короткою дугою під ноги новозеландцю. Його вознесіння я вже не побачив, бо то була остання мить, коли я ще міг сподіватися на повернення до вихідної позиції. Тож я щодуху відскочив назад і побачив, як позаду ще зринув малий Вільцек, якому вистачило розсудливості сховатися від гранати новозеландця, кинувшись попри Масра у мій бік. Пожбурене нам навздогін залізне яйце розірвало йому портупею й штани ззаду, не зачепивши його самого. Таким був міцний засув, що закрили за нами, в той час як Фойгт та інші сорок нападників були оточені й приречені. Нічого не підозрюючи про дивні події, свідком яких я став, вони відчули, що ззаду їх підпирає смерть. Крики борні й численні вибухи вказували на те, що вони дорого віддали своє життя.

Щоби прийти їм на допомогу, я повів загін фенриха Мормана вперед по Живоплітній. Однак ми були змушені зупинитися перед заслоною з пляшок із запалювальною сумішшю, що градом посипались на нас. Один осколок полетів мені в груди й вдарився у пряжку шлейок.

Тут грянув артилерійський вогонь велетенської сили. Навкрути з кольорового диму здіймалися фонтани землі, а глухе двигіння снарядів, що розривалися глибоко в землі, зливалося з високим, металевим скреготом, подібним на звук, з яким циркулярка розрізає дерев'яні колоди. Кавалки заліза проносилися в моторошній близькості, а поміж ними виспівували й кружляли хмари осколків. Через небезпеку атаки я насадив собі на голову одну зі сталевих касок, що валялись довкола, і поспішив з кількома супутниками назад у бойову траншею.

Навпроти виринули якісь постаті. Ми полягали на розкучену стінку окопу й стали стріляти. Поряд зі мною якийсь зовсім молоденький солдатик гарячково теребив руків'я кулемета, не в змозі видобути з нього жодного пострілу, аж поки я вирвав йому ту штуковину з рук. Кілька разів вона вистрелила, а потім її знову заклинило, як у кошмарному сні, але нападники зникли в окопах і вирвах, а вогонь наростав. Артилерія вже не розрізняла, де свої, а де чужі.

Коли я в супроводі вістового йшов до свого бункера, щось ударило між нами в стіну, зірвало зі страшною силою мені каску з голови й далеко її відкинуло. Враження було таке, ніби мені перепавав цілий заряд шрапнелі, тому, напівглушений, я заліг у своїй норі, у край якої через кілька секунд вдарив снаряд. Він наповнив маленьке приміщення густим димом, а довгий осколок розтрощив на друзки бляшанку з огірками, що лежала біля моїх ніг. Аби мене не засипало, я знову виповз у траншею і закликав знизу обох вістових і свого джуру до пильності.

То були прикрі півгодини; роту, яка й так вже змаліла, ще раз просіяли крізь сито смерті. Коли вляглася вогненна хвиля, я пройшовся траншеєю, оцінив втрати й виявив, що нас залишилося тільки п'ятнадцятеро. Такими силами цієї розлогої позиції було не втримати. Тому я доручив Морманну зі ще трьома людьми оборону барикади, а з рештою в глибокій вирві за поперечиною сформував стрілецького «їжака». Звідти ми могли втручатися в бій за барикаду, і — якщо противник увірветься в траншею — зустріти його зверху гранатами. Втім, подальша бойова діяльність обмежилася затяжною перестрілкою легкими мінами та снарядами.

27 липня нас змінила рота 164-го полку. Ми були дуже виснажені. Командира цієї роти важко поранили ще на підході; через кілька днів мій бункер знищило прямим попаданням, і він поховав у собі мого наступника. Всі ми відітхнули з полегшенням, коли Пюїзьє, на яке насувалися сталеві грози великої завершальної битви, опинилось у нас за спиною.

Такі напади засвідчували, як потужно зросли сили противника, що струміли з

найвіддаленіших куточків світу. Їм ми могли протиставити дедалі менше бійців, часто майже дітей, бракувало також озброєння й виучки. При найбільшому бажанні ми були спроможні, як при все нестримнішому потопі, лише то тут, то там затикати діри, закриваючи їх своїми тілами. На великі контрудари, як тоді під *Камбре*, нас уже не вистачало.

Пізніше, розмірковуючи над тим, з яким тріумфом новозеландці вискочили з-за укриття і затисли наших у смертельну западню, я зрозумів, що вони увійшли докладно в ту саму роль, яка принесла нам великий успіх під *Камбре* 2 грудня 1917 року. Ми побачили наше дзеркальне відображення.

МІЙ ОСТАННІЙ ШТУРМ

30 липня 1918 року ми зупинились на відпочинок в Соші-Лестре, перлинній провінції Артуа в осяйній оправі вод. А через кілька днів відійшли ще далі назад, до Ескодевра, нічим не приметного робітничого містечка, затьмареного, так би мовити, шляхетним *Комбре*.

Я замешкав у парадній кімнаті північно-французької робітничої родини на рю-де-Бушер. Незмінне велетенське ліжко — головний предмет умеблювання, камін з червоними й синіми скляними вазами на полиці, круглий стіл, стільці, на стінах кілька огидних, типово пролетарських кольорових репродукцій: *Vive la classe, souvenir de premiere communion*, поштівки й таке інше становили оздобу помешкання. З вікна відкривався вид на церковне подвір'я.

Ясні ночі при світлі повні сприяли частим нальотам ворожих літаків, які давали нам уявлення про зростання технічної переваги супротивника. Ніч у ніч надлітали цілі ескадрильї, скидаючи бомби несамотовитої потужності на *Камбре* та його передмістя. Тонке, комарине дзижчання двигунів і довге відлуння каскадних вибухів перешкоджали мені менше, ніж полохливе бігання моїх господарів у підвал. Щоправда, за день до мого прибуття бомба вибухнула просто перед вікном, викинула оглушеного господаря дому, що спав у моєму ліжку, на середину кімнати, вибила стовпець зі спинки ліжка й зрешетила зовнішні стіни. Однак саме цей випадок вселив у мене почуття певності, бо я трохи вірив у забобон старих вояків, що найбезпечніше місце — у свіжих вирвах.

Після дня відпочинку знов завелась катеринка навчань. Муштра, навчання, переклички, обговорення й оглядання заповнювали більшу частину дня. Якось ми цілий передполудень провели за тим, що виносили рішення суду честі. Харчування знову було злиденне й паскудне. Якийсь час на вечерю давали самі огірки, які сухий солдатський гумор охрестив «Городньою ковбасою».

Я присвячувався передусім вишколу невеличкого штурмового загону, бо в ході останніх боїв виразно побачив, що відбувається посиленний перерозподіл наших бойових сил: Для завдання справжнього удару можна було розраховувати лише на небагатьох людей, які за цей час вигартувалися на породу рідкісної моці, тоді як основна маса учасників надавалася хіба що як вогнева сила. За таких обставин більше хотілося бути командиром рішучого рою, ніж нездарної роти.

Вільний час я проводив за читанням, купіллю, стрільбою та їздою верхи. Бувало, за один пополудень вистрілював по пляшках чи консервних бляшанках понад сто набоїв. На кінних прогулянках я знаходив масу скинутих листівок, що їх ворожа служба інформації усе більшими накладками застосовувала як моральні набої. Окрім політичних та мілітаристських намовлянь, вони містили здебільшого описи чудесного життя в англійських таборах для військовополонених. «І ще одне, по секрету, — нашіптувала одна з них, — як легко заблукати, повертаючись в темряві з їжею або з шанцевих робіт!» На іншій був навіть видрукуваний *Шіллеровий вірш про «Вільну Британію»*⁴⁷. Ці листівки при сприятливому вітрі запускали над фронтом на маленьких аеростатах; Пачки їх були прив'язані на ниточках, які за певний

⁴⁷ Шіллеровий вірш про «Вільну Британію» — це помилка Юнгера, насправді вірша з таким заголовком у німецького класика Фрідріха Шіллера (1759–1805) немає.

час в повітрі пропалювали запальні шнури. Винагорода у тридцять пфенігів за штуку знайденої і зданої листівки свідчила, що військове керівництво вбачало в них небезпеку. Щоправда, ці видатки були перекладені на населення окупованих територій.

Одного пополудня я сів на велосипед і заїхав у *Камбре*. Чарівне старе містечко цілковито занепало і спорожніло. Крамниці й кав'ярні були зачинені; вулиці здавалися мертвими, попри напливи людності сіро-зеленого кольору. Я розшукав пана й пані Плянко, які рік тому надавали мені таку прекрасну квартиру, вони сердечно втішилися з моїх відвідин. Розповідали, що умови життя в *Камбре* погіршилися в усіх відношеннях. Особливо нарікали на часті авіаційні нальоти, що змушували їх ночами по кілька разів бігати сходами вгору-вниз, сперечаючись, що доцільніше: чи загинути зразу в першому підвалі від бомби, чи в другому — від завалу. Мені було щиро шкода цього старенького подружжя із зажуреними обличчями. Через кілька тижнів, коли заговорили гармати, їм довелося стрімголов покинути дім, у якому вони провели усе своє життя.

23 серпня, близько одинадцятої вечора, коли я вже солодко задрімав, мене зірвав з ліжка сильний грюкіт у двері. Зв'язковий приніс наказ про наступ. Вже напередодні з фронту доносився одноманітний гуркіт і гупання незвичайно потужного артилерійського вогню, застерігаючи нас на службі, при їжі й за картами не плекати марних надій на тривалий перепочинок. Для цього далекого клекотіння гарматного гromу ми знайшли влучне фронтове слівце «бухтить».

Ми поспіхом зібралися і під грозовою зливою рушили дорогою на *Камбре*. Кінцевим призначення нашого маршу був Маркіон, куди ми дісталися близько п'ятої ранку. Роту розташували на великому, оточеному рядом спустошених стаєнь подвір'ї, де кожен розмістився, як міг. З єдиним моїм ротним офіцером, лейтенантом Шрадером, я заповз у маленьку цегляну спорудку, що, як виказував сильний цапиний дух, у мирні часи була, либонь, козячою стайнею, а тепер — домівкою кількох величезних щурів.

По обіді відбулась офіцерська нарада, на якій ми довідалися, що вночі маємо стати наготові праворуч від великої дороги *Камбре* — Бапом неподалік від Беньї. Нас попередили про можливість атаки нових, швидших і маневреніших танків.

В невеличкому фруктовому саду я визначив бойовий порядок своєї роти. Стоячи під яблуною, я сказав кілька слів людям, що оточили мене підковою. Їхні обличчя були суворі й мужні. Що тут було казати? В ці дні з одночасністю, яку можна пояснити лише тим, що кожне військо є не тільки збройною, але й моральною спільнотою, напевно, вже всі усвідомили, що ми котимося по похилій поверхні вниз. З кожною атакою ворог демонстрував усе потужніше озброєння; його удари ставали все стрімкіші й потужніші. Всім уже було зрозуміло, що ми не переможемо. Але стоятимемо до кінця.

Ми зі Шрадером повечеряли на подвір'ї за нашим складеним з тачки й дверей столом і випили пляшку вина. А тоді скрутилися калачиком у нашій козячій стайні, аж поки о другій вночі постовий не повідомив, що вантажівки вже чекають на ринковій площі.

У примарному світлі ми тряслися по місцевості, розбитій минулорічними боями під *Камбре*, й пробиралися через купи згарищ вулицями вцент зруйнованих сіл. Перед самим Беньї нас вивантажили й повели на плацдарми. Батальйон зайняв яр при дорозі Беньї — Во. Перед полуднем зв'язковий приніс наказ роті просунутися до дороги Фремікур — Во. Це просування ривками вселило в мене певність, що ще до вечора почнуться криваві події.

Петляючи, я провів три мої чоти тереном, який літаки засипали бомбами й снарядами. Біля місця призначення ми розподілилися у вирвах і норах, оскільки окремі снаряди залітали також за дорогу.

Того дня я так зле почувався, що негайно вклався у якийсь окопчик і заснув. Прокинувшись, читав «*Трістрама Шенді*»⁴⁸, якого носив у планшеті, й так, з байдужістю

⁴⁸ «Трістрам Шенді» — роман англійського письменника 18 ст. Лоуренса Стерна (Laurence Sterne, 1713–1768) «Життя й міркування Трістрама Шенді, джентльмена», відомого також своєю повістю «Сентиментальна подорож по Франції та Італії», заголовок якої дав назву цілому художньому напрямку літератури 18 ст. Юнгер завжди носив у своєму військовому планшеті примірник німецького перекладу «Трістрама Шенді». Цей твір

хворого пролежавши на теплому сонечку, провів той пополудень.

О 6:15 зв'язковий скликав усіх ротних до капітана фон Ває.

«Передаю Вам важливе повідомлення: ми атакуємо. Після півгодинної артилерійської підготовки о сьомій годині батальйон іде на штурм від західного краю Фаврея. Напря́м маршу — дзвіниця Сапіньє».

Перемовившись кількома словами й міцного потиснувши руки, ми кинулись до рот, бо ж за десять хвилин мав початися вогонь, а нам іще треба було подолати добрячий шмат шляху. Я повідомив мого чотаря і наказав шикуватися.

«Рої шерегами по одному, відстань двадцять метрів. Напря́м — північний захід, на крони дерев у Фревілі — руш!»

Добрим знаком для духу, який ще жив в нас, було те, що мені самому довелося призначати бійця, який мав залишитися і сповістити польову кухню. Добровільно не зголосився ніхто.

Ми з ординарцями й фельдфебелем Райнеке, який досконало знав цю місцевість, крокували далеко попереду роти. За живоплотами й руїнами вилітали снаряди з наших гармат. Вогонь більше нагадував розлючений гавкіт, ніж нищівний шквал. Позаду я бачив свої загони в бездоганнім строю. Авіаційні кулі здіймали довкола них хмарки куряви, заряди, оболонки й несучі пластини шрапнелі з пекельним завиванням носилися в просторі між вузькими рядами людей. Праворуч під сильним обстрілом лежало село Богнатр, звідки з тяжким гудінням надлітали зазубрені шматки заліза і з коротким виляском хляпали в глинистий ґрунт.

Ще незатишніше стало на марші за дорогою Богнатр — Бапом. Зненацька перед нами й поміж нас вибухнув цілий шерег бризантних снарядів. Ми сипонули врозтіч і кинулися у вирви. Я став коліном у продукт страху якогось попередника і в поспіху велів джурі хоч згрубша зчистити його ножем. Довкола села Фаврель згущувалися хмари численних вибухів, поміж ними навперебій здіймалися й опадали брунатні стовпи землі. Щоб розшукати позицію, я підібрався до найближчих руїн, а потім ціпком подав знак іти за мною.

Село було оточене розбомбленими бараками, за якими поступово збирались частини першого й другого батальйонів. На останньому відрізку шляху нам завдав численних втрат кулемет. З того місця, де я стояв, було видно тоненький шнурочок хмаринок, що здіймалися догори і в яких час від часу, як у сітях, заплутувався хтось із прибульців. Серед інших, ногу прострелило й віце-фельдфебелю Бальгу з моєї роти.

Постать у брунатному вельветі незворушно перетнула обстрілювану ділянку й потисла мені руку. Кіус і Боє, капітан Юнкер і Шапер, Шрадер, Шлегер, Гайне, Фіндайзен, Гюлеманн і Гопшенрат стояли за зрешеченим свинцем та залізом живоплотом і жваво перемовлялися перед початком наступу. Вже не раз ми спільно переживали день гніву на одному ратному полі, отак і сьогодні сонцю, що стояло вже низько на заході, судилось осяяти кров майже кожного з нас.

Частини першого батальйону зайшли у замковий парк. З другого тільки моя і п'ята рота майже в повному складі прорвалися крізь полум'яну завісу. Ми пробиралися через вирви й румовища будинків до яру на західному краю села. Дорогою я підняв каску й насадив її на голову — дія, до якої я вдавався лише у край складному становищі. На мій подив, село Фаврей лежало геть мертво. За всіма ознаками, залога покинула свій відрізок оборони, бо між руїнами вже витала тривожна напруга, властива в такі моменти для безгосподарних просторів і здатна до межі вигострити зір.

Капітан фон Ває, який самотньо, важко поранений, уже лежав в одній із вирв у селі — про що ми нічого не знали, — розпорядився, щоби п'ята й восьма роти штурмували на передній, шоста — на другій, а сьома — на третій лінії. Оскільки шостої і восьмої взагалі ще

приваблював його своїм гротескним зображенням дивацтв персонажів (особливо дядечка Тобі), для яких реальна дійсність була чимось другорядним. Справжньою реальністю вони вважали світ своїх суб'єктивних відчуттів і вражень. Все це добре гармонувало з фронтowymi відчуттями самого Юнгера. У домашній бібліотеці письменника у Вільфлінгені виявлено тритомне видання цього твору.

не було видно, я, не надто переймаючись ешелонуванням, прийняв рішення атакувати.

Була вже сьома година. Крізь куліси із залишків будинків й обрубків дерев я побачив, як під слабким рушничним вогнем на відкрите поле виходить стрілецький ланцюг. Мабуть, то була п'ята рота.

Я виставив залогу під захистом яру в бойову готовність і дав наказ наступати двома хвилями. «Відстань сто метрів. Сам я між першою і другою хвилею!»

То мав бути останній штурм. Як часто в минулі роки ми крокували з подібним настроєм у західне сонце! Лез Епарж, Гільмон, Сан-П'єр-Вааст, Лянгемарк, Пашендейл, Мевр, Вронкур, Морі! Знов повіяло кривавою учтою.

Ми вийшли з яру, як на плацу, за тим винятком, що «я сам», як звучить гарне наказове формулювання, раптом опинився біля лейтенанта Шрадера перед першою хвилею в чистому полі.

Самопочуття трохи покращилося, але мене й досі якось млоїло. Як пізніше розповів мені Галлер, прощаючись перед від'їздом до Південної Америки, його сусід сказав йому в той день: «Слухай, мені здається, лейтенант сьогодні не повернеться!» Цей дивовижний чоловік, чий бентежний і руйнівний дух я так любив, відкрив мені тоді речі, з яких я на превеликий подив довідався, що простий чоловік наскрізь бачить серце командира. І справді, я почувався дуже кволо й від самого початку вважав цей наступ приреченим. Та все ж, саме його я згадую найохочіше. Йому бракувало могутнього напору Великої битви, її шумкого зухвальства; зате в мене було якесь дуже знеособлене відчуття, так ніби я сам за собою спостерігав у бінокль. Уперше за цю війну я чув сичання маленьких куль, так ніби вони свистіли повз якийсь неживий предмет. Краєвид набув скляної прозорості.

Наразі в наш бік лунали лише поодинокі постріли; можливо, сільські мури на задньому тлі не давали розгледіти нас виразно. З ціпком у правій, пістолетом у лівій руці, я тяжко крокував уперед і залишив, сам того не помітивши, стрілецьку лінію п'ятої роти частково позаду, а частково справа від себе. Йдучи вперед, я відчув, що мій Залізний Хрест відірвався і впав на землю. Шрадер, мій джура і я кинулися утрюх його шукати, хоча невидимі стрільці, мабуть, уже взяли нас на мушку. Нарешті Шрадер витягнув його зі жмуту трави, і я знов почепив його на груди.

Місцевість пішла ухилом. Розмиті фігури рухалися на тлі червоно-брунатної глини. Кулемет хльостав по нас чергами. Відчуття безнадії посилювалося. Та все ж ми побігли, в той час як нас поливало вогнем.

Ми перескочили через кілька стрілецьких окопів і поспіхом виритих відрізків траншеї. Саме коли я перебував у стрибку над трохи ретельніше вибраним окопом, мене, мов пернату дичину на льоту, прошив пронизливий удар в груди. З гучним криком, із відзвуком якого з мене, здавалося, виходить життя, я обкрутився навколо власної осі й повалився на землю.

Ось, нарешті, прийшла й моя черга. Одночасно з усвідомленням попадання я відчув, як цей постріл влучив у саме моє єство. Ще на дорозі перед Морі я відчував руку смерті — цього ж разу вона хапнула міцніше й невідступніше. Коли я важко гепнувся на дно окопу, то був переконаний, що це вже кінець. І дивовижним чином ця мить належить до тих небагатьох, про які я можу сказати, що вони були по-справжньому щасливі. Ніби осяяний блискавкою, я збагнув своє життя в його найсокровеннішій суті. Мене пройняв неймовірний подив, що ось зараз усе має скінчитися, але цей подив був дуже радісний. А тоді вогонь почав згасати, так ніби я каменем канув глибоко під поверхню шумких вод. А там вже не було ні війни, ні ворогів.

МИ ПРОБИВАЄМОСЬ

Я достатньо бачив безнадійно поранених, які лежать у смертельному забутті, вже безкінечно далекі від шумування битви й найвищої напруги людських пристрастей, що вирують навколо, і можу стверджувати, що їхні таємниці мені не зовсім чужі.

Час, який я пролежав цілковито непритомний, не потривав — якщо звірятись з

годинником — надто довго, він дорівнював приблизно проміжку, за який наша перша хвиля добігла до траншеї, куди я впав. Я опритомнів з відчуттям великої біди, защемлений вузькими глиняними стінами, тоді як крик: «Санітара! Ротний поранений!» пронісся рядом схилених наді мною людей.

Старший чоловік з іншої роти схилився своїм добродушним лицем наді мною, розстебнув портупею і мундир. Він виявив дві криваві плями — одну посередині правої половини грудей, другу на спині. Відчуття паралічу прикувало мене до землі, від жаркого повітря вузького окопу проступив мучівний піт. Співчутливий помічник освіжав мене, махаючи моїм планшетом. Я ж, хапаючи повітря, з нетерпінням чекав темряви.

Раптом з боку Сапінье грянула вогненна буря. Без сумніву, це безперервне гурчання, це рівномірне ревіння й гупання означали щось більше, ніж спробу відбити нашу так кепсько розпочату атаку. Я дивився знизу на скам'яніле під каскою лице лейтенанта Шрадера, який, як машина, стріляв і заряджав, стріляв і заряджав. Між нами зав'язалась розмова, що нагадала мені сцену у вежі з «Орлеанської діви»⁴⁹. Щоправда, мені було не до жартів, бо я виразно розумів, що мені кінець.

Шрадер лише зрідка мав час кинути мені кілька уривчастих слів, адже мене вже списали з рахунку. З почуттям власного безсилля я намагався вичитати з його лица, як там справи нагорі. Виглядало на те, що нападники здобували територію, бо я чув, як він усе частіше й збудженіше вказував своїм людям на мішені, що рухалися, мабуть, вже зовсім близько.

Раптом — так ніби дамбу прорвало — з уст в уста пронісся крик жаху: «Зліва! Вони прорвалися! Нас обійшли!» В цю страхітливу мить я відчув, як життєва сила, мов іскра, знову спалахнула в мені. Мені вдалося захвати два пальці в нірку на висоті руки, вириту в стіні окопу мишею чи кротом. Я повільно підтягнувся догори, з ран хлюпнула назбирана в легенях кров. Її витікання принесло мені полегшу. З непокритою головою і розстебнутим мундиром, з пістолетом в затиснутій руці я вдвлявся у битву.

Крізь білясту димову завісу прямо на нас насувався ланцюг озброєних до зубів людей. Дехто падав і вже не підводився, інші беркицялись, як підстрелені зайці. За сто метрів до нас вирви всмоктали останніх. Мабуть, то був зовсім юний загін, який ще не встиг понюхати пороху, бо вони виказували беззастережну відвагу недосвідченості.

Так, ніби хтось їх тягнув за шнурок, через гребінь дамби перевалили чотири танки. Вже за лічені хвилини артилерія увім'яла їх у землю. Один розчахнувся на дві половинки, як бляшана іграшка. Праворуч, похитнувшись, із передсмертним зойком осів на землю бравий фанен-юнкер Морман. Він був хоробрий, як молодий лев; я побачив це ще в *Камбре*. Його поклав прямий постріл в чоло, несхибніший за той, рану від якого він мені колись перев'язав.

Здавалося, ще не все втрачено. Я прошепотів фенриху Вільскі, щоб він повз наліво й кулеметом заткав прогалину. Він дуже скоро повернувся і повідомив, що далі за двадцять метрів усі вже позадавалися. Там були підрозділи іншого полку. Досі я лівою рукою, як за кермо, тримався за жмут трави. Тепер вдалося обернутися, й мені відкрилося дивне видовище: англійці частково проникли в ті ділянки траншеї, що зліва примикали до нашої, частково ж рухались уздовж неї з багнетами наготові. Не встиг я усвідомити близькість небезпеки, як мене накрила нова, ще більша несподіванка: за спиною на нас насувалися інші нападники, що вели полонених з піднятими руками! Це означало, що майже відразу після того, як ми пішли на штурм, ворог проник у покинуте село. І тепер він затягнув мішок, відрізавши нас від наших з'єднань.

Події розгортались усе стрімкіше. Кільце англійців і німців оточило нас, вимагаючи скласти зброю. Зчинилося замішання, як на кораблі, що йде на дно. Слабким голосом я підбадьорював тих, хто був поруч, до бою. Вони стріляли по своїх і чужих. Ті безмовно чи з криками падали навколо нашої маленької купки. Зліва два велетні-англійці запускали свої

⁴⁹ «Орлеанська діва» — драма Фрідріха Шіллера.

багнети в траншею, з якої тягнулись благальні руки.

Почулися пронизливі вигуки й серед нас: «Все пропало! Кидайте рушниці! Не стріляйте, товариші!»

Я подивився на двох офіцерів, що стояли зі мною в окопі. Вони, стеновши плечима, усміхнулися й скинули свої португепі на землю.

Вибір залишався невеликий: або полон, або куля. Я виповз із окопу й, заточуючись, рушив на Фаврей. То було, як у страшному сні, коли ноги не відриваються від землі. Єдиною сприятливою обставиною був, мабуть, хаос, в якому частина людей вже частували один одного сигаретами, а частина ще була зайнята взаємною різнею. Два англійці, що вели загін полонених 99 полку на свої лінії, заступили мені дорогу. Я підніс до того, що стояв ближче, пістолет і вистрелив. Другий пальнув у мене з рушниці, але схибив. Ці рвучкі рухи знов погналі кров, що світлими поштовхами забила з легень. Стало легше дихати, і я пустився бігти вздовж траншеї. За одною з поперечин посеред групи людей, що безперервно стріляли, скорчився лейтенант Шлегер. Вони приєдналися до нас. Кілька англійців, що йшли по полю, зупинилися, встановили на землі кулемет Люїса й обстріляли нас. Крім мене, Шлегера та ще двох всі полягли. Шлегер, який був дуже короткозорий і загубив окуляри, розповідав мені пізніше, що нічого тоді не бачив, окрім мого планшету, що метлявся вгору-вниз. Він йшов тільки за ним. Велика втрата крові дала мені відчуття свободи й легкого сп'яніння. Єдине, що мене непокоїло — це думка, як би не заламатися завчасу.

Нарешті ми дісталися до земляного насипу у формі півмісяця справа від Фаврею, з якого пів десятка важких кулеметів поливали вогнем усіх підряд. Отож, тут був ще просвіт чи принаймні острівець у мішку оточення; наше щастя нас не зрадило. Ворожі кулі розстрілювали пісок шанців, офіцери кричали, збуджені люди металися в різні боки. Підофіцер санітарної служби шостої роти здер з мене гімнастерку й порадив негайно лягти, бо інакше через кілька хвилин я спливу кров'ю.

Мене загорнули у плащ-палатку й понесли краєм села Фаврей. У супроводі йшло кілька людей з моєї та шостої роти. Село вже кишіло англійцями, тож довелося недовго чекати, як нас обстріляли з найближчої відстані. Кулі тріщали й впивалися в людські тіла. Санітара шостої роти, який тримав задній кінець моєї плащ-палатки, постріл у голову звалив на землю; я впав разом із ним.

Маленька групка розпласталася по землі й поповзла, обстрілювана зусібч, до найближчої заглибини.

Я залишився сам, загорнутий у плащ-палатку, на полі, майже байдуже очікуючи кулі, яка покладе край цій одиссеї.

Між тим навіть у цьому безнадійному становищі мене не полишили; мої супутники не спускали з мене очей і вже скоро доклали зусиль для мого порятунку. Поряд зачувся голос єфрейтора Генгстманна, високого білявого нижньосаксонця: «Я візьму пана лейтенанта на плечі, прорвемося або тут поляжемо!»

На жаль, не прорвалися; надто багато рушниць чигало напоготові на краю села. Генгстманн пустився бігти, я руками тримався йому за шию. Тут же зчинилася така стрілянина, як на стрільбищі, коли опрацьовують стометрову мішень. Після кількох серій тонке металеве дзижчання сповістило про постріл, що змусив тіло Генгстманна тихо обм'якнути піді мною. Він упав безгучно, але я відчув, як смерть заволоділа ним ще раніше, ніж ми торкнулися землі. Я вивільнився з його рук, які ще міцно мене тримали, й побачив, що куля пробила йому каску й скроні навиліт. Цей сміливець був учительським сином з-під Ганновера. Щойно я знову став на ноги, як знайшов його батьків і про все їм доповів.

Цей страшний приклад не відлякав другого помічника наважитися на ще одну спробу мого порятунку. То був сержант санітарів Стрихальські. Він узяв мене на плечі й, незважаючи на зливу куль, що знову засвистіли навколо нас, щасливо доніс до недосяжного закутка найближчого підвищення.

Стемніло. Товариші підібрали плащ-палатку якогось загиблого й понесли мене самотньою місцевістю, над якою спалахували колючим промінням близькі й далекі зірки. Я

спізнав те жахливе відчуття, коли раптом починає бракувати повітря. Запах сигарети, яку хтось курил за десять кроків від мене, ледве мене не задушив.

Нарешті ми дісталися до перев'язочного бліндажа, в якому справував свою службу мій приятель доктор Кай. Він наколотив мені пресмачного лимонаду й заштриком морфію занурив у блаженну дрімоту.

Нестерпна їзда до військового лазарету наступного дня стала останнім суворим випробуванням для моєї життєвої сили. А тоді я перейшов у руки сестер і продовжив читання «*Трістрама Шенді*» з того місця, де його урвав наказ про наступ.

Дружнє співпереживання полегшувало мені періоди регресій, властивих для легеневих поранень. Солдати й офіцери дивізії відвідували мене. Однак учасники штурму Сапіньє всі полягли, або ж, як Кіус, опинилися в англійському полоні. Подружжя Плянко, коли на *Камбре* вже падали перші снаряди противника, що поволі здобував територію, прислало мені милого листа, а ще відірвану від себе бляшанку молока та єдину диню, яка вродила на їхньому городі. Гіркі дні у них були ще попереду.

Мій останній джура теж не став винятком у довгому ряді попередників: Він залишався при мені, хоча й не мав права на харчування в лазареті, отож йому доводилося жебрати їжу на кухні.

Коли нудишся в ліжку, намагаєшся всіляко розважитися; отож я гаяв час, підраховуючи всі свої поранення. Не рахуючи таких дрібниць, як рикошети й подряпини, я загалом підхопив принаймні чотирнадцять влучань, а саме: п'ять рушничних куль, два снарядні осколки, одну шрапнельну кулю, чотири уламки гранат і два — від рушничних куль, які з вхідними та вихідними отворами разом залишили на моєму тілі рівно двадцять шрамів. На цій війні, в якій обстрілювали радше цілі території, аніж окремих людей, я все ж домігся того, аби одинадцять з цих пострілів були призначені особисто мені. Відтак я по праву причепив собі на груди «Золоту відзнаку пораненого», яку мені присудили в ці дні.

Через чотирнадцять днів я вже лежав на пружній койці лазаретного потяга. Німецькі краєвиди вже занурилися в сяйво ранньої осені. Мені пощастило: мене висадили в Ганновері й помістили в шпиталь клементинок. Серед відвідувачів, які незабаром у мене з'явилися, особливо радісно було бачити брата; з часу поранення він ще виріс, хоча права, сильно вражена половина тіла зупинилася в рості.

Я ділив палату з молодим військовим летуном з ескадрильї «Ріхтгофен» на ім'я Венцель — одним з тих гінких, нестримних відчайдухів, яких ще не перестала родити наша земля. Він робив честь гаслу своєї ескадрильї «Залізні та зухвалі» і вже збив у повітряних сутичках дванадцять противників, останній з яких перед падінням роздробив йому пострілом плечову кістку.

Перший свій вихід надвір я відсвяткував з ним, моїм братом та ще кількома приятелями, які чекали на свій транспортний потяг, у приміщеннях старого Ганноверського Гібралтарського полку. Оскільки нашу боєздатність піддали сумніву, ми відчули нагальну потребу повправлятися з велетенським фотелем. Та нам це вилізло боком: Венцель знову зламав руку, а я вже наступного ранку лежав у ліжку з сорокаградусною гарячкою, ба навіть, крива температури зробила кілька ризикованих стрибків до тої червоної позначки, за якою мистецтво лікарів уже безсиле. При такій гарячці втрачаєш відчуття часу; поки сестри боролись за моє життя, я лежав у гарячковому маренні, яке часто буває навіть дуже веселим.

В один із цих днів, то було 22 вересня 1918 року, я одержав від генерала фон Буссе таку телеграму:

«Його Величність кайзер нагородив Вас орденом «*Pour le mérite*»⁵⁰. Вітаю Вас від імені всієї дивізії».

⁵⁰ «*Pour le Mérite*» (франц. «За заслуги») — назва найвищого пруського ордену, заснованого в 1740 р. Фрідріхом II після його сходження на престол, щоб вшановувати за особливі військові й цивільні досягнення.

ВОЇН, ЕСТЕТ, НІГІЛІСТ Шлях Ернста Юнгера через ХХ століття

Напевне, немає жодного іншого німецького письменника 20 століття, який би так ґрунтовно й повно вичерпав свій час, як Ернст Юнгер (1895–1998). Про це свідчать вже його життєві дати: народжений наприкінці ще відносно спокійного й «мирного» 19 століття у Гейдельберзі, він відтак спізнав і пережив найважливіші події жорстокого й кривавого 20 століття, щоб на його згасанні покинути цей світ у майже 103-літньому віці біблійного Мафусаїла в Рідлінгені (Баден-Вюрттемберг). У своїй письменницькій діяльності Ернст Юнгер завжди намагався тримати крок з домінуючими тенденціями свого часу й відповідати на його виклики своїми творами, навіть якщо ці тенденції часто виявлялися манівцями й відкидалися подальшим розвитком. Тому його творчість позначена протилежними, а часом і заледве поєднуваними рисами, де патріотичні почуття змішуються з німецько-національною метушнею, пристрасний інтерес дослідника — з надзвичайною холодністю, актуальні події — з архаїчними й міфічними уявленнями. Його книги заворожують дивовижною спостережливістю і неймовірним дистанціюванням від зображуваного об'єкта, тверезим, ясним, філігранно відточеним стилем і розмитою темнотою вислову, яскраво втіленим естетизмом і тяжінням до брутальності. Шкала критичних оцінок його творчості демонструє надзвичайно полярні думки. Французька газета *Figaro* якось назвала його «найбільшим з нині живих німецьких письменників» (23.6.1975). Водночас його вважали «люциферовим духом, першим довершеним нігілістом німецької літератури й метафізиком націонал-соціалізму», який «варваризував інтелігентність, уславлював масові вбивства й дав жахливе свідчення відсутності коріння європейського духу нашого часу»⁵¹. Між такими суперечливими характеристиками лежить майже нездоланна прірва. Чи можна взагалі ще поєднати такі глибокі протилежності в якусь певну єдність?

Звісно, що ці особливості його творчості пов'язані з вродженою схильністю до пригод й анархічними рисами характеру письменника. З дитинства допитливий хлопець, якому батьківський аптекарський дім видавався нудним і прісним, мріяв про екзотичні країни з безмежними далями й дикою природою, де можна було б дати вільний вихід своїй тузі та фантазіям. Разом зі своїм молодшим братом Фрідріхом Георгом (до речі, у майбутньому також відомим письменником), він планує мандрівку в Карпати. Коли цю ідею не вдалося реалізувати, він пропонує йому вести спільне бродяже життя⁵². Згодом 18-літній втікає з батьківського дому й записується в Марселі до іноземного легіону в Африку. Щоправда, через кілька тижнів, завдяки зусиллям батька й посередництву міністерства закордонних справ, його повертають назад, проте він не відмовляється від своєї романтичної мрії про Африку. У своїй книзі *Авантюрне серце* (*Das abenteuerliche Herz*) він пояснить згодом причини, які спонукали його до цієї спроби вирватися з ненависного бюргерського порядку й відправитися в Африку:

Африка була для мене символом дикості й первісності, єдино можливою ареною життя у форматі, в якому я хотів його вести [...] Тому що мусив існувати десь на світі край, в якому можна було рухатися, не наражаючись на кожному кроці на кам'яну казарму й табличку із заборонаю, і в якому були ще можливі чоловіки, котрі могли б самі розпоряджатися собою і всіма атрибутами нерозділеної влади⁵³.

⁵¹ Franz Lennartz. *Deutsche Schriftsteller des 20. Jahrhunderts im Spiegel der Kritik*. — Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1984. — Bd. 2. S. 858.

⁵² Gerhard Loose. *Ernst Jünger. Gestalt und Werk*. — Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann 1957, S. 23.

⁵³ Ernst Jünger. *Das abenteuerliche Herz*. In: Ders. *Sämtliche Werke. Zweite Abteilung. Essays. Band 9. Essays III*. — Stuttgart: Klett-Cotta 1979, S.48–49.

Такі ескапістські настрої не були рідкістю в останні роки перед вибухом Першої світової війни, і Юнгера можна тут розглядати як типового представника свого покоління, яке нудилося й знемагало у задушливій атмосфері вільгельмівської теплиці й тужило за радикальними соціально-політичними змінами — згадаймо тут бодай таких німецьких поетів, як Георг Гайм чи Берт Брехт, для яких добропорядне бюргерське існування було нестерпним і які доволі рано повстали супроти нього.

Початок Першої світової війни повинен був угамувати невтоленну тугу цього покоління, яке було виховане в душі німецького ідеалізму. Загальне піднесення, яке охопило різні верстви німецького суспільства при звістці про початок війни, заледве піддається описам. Схвильована людська маса вітала співаючих вояків радісними вигуками, до ніг їм кидали квіти, дівчата й молоді жінки приєднувалися до маршируючих солдатських колон і бурхливо виражали свої нестримні емоції. З війною були пов'язані сподівання на повне оновлення дотеперішнього життя.

Ми залишили аудиторії, шкільні парти, верстати й за короткі тижні військової підготовки злилися в єдине, сповнене захвату тіло. Зрослі в добу надійності та спокою, всі ми відчували тугу за незвичним, за великою небезпекою. І тут нас нестримним шалом підхопила ця війна. У зливі квітів вирушали ми, в п'янкуму передчутті троянд і крові. Адже саме війна мала принести нам оту велич, силу, врочистість. Вона здавалася нам мужеським чином, радісною стріляниною на завітчанях, кров'ю зрошених галявах. «Нема на світі прекраснішої смерті...» Ах, тільки б не залишитись осторонь, тільки би потрапити туди!⁵⁴

За винятком деяких європейських духовних проводирів — таких, як Ромен Роллан чи Герман Гессе, більшість німецьких інтелектуалів привітала війну прямо-таки ейфорично. Навіть такі гуманістично налаштовані автори, як Стефан Цвайг чи Томас Манн не могли приховати свого захоплення. Ернсту Юнгеру війна видавалася сповненням усіх його найпотаємніших мрій. Після гарячкового складання випускних іспитів Юнгер записується добровольцем до Ганноверського 73-го піхотного полку («Гібралтар»), що розташовувався у Південній Франції. Невдовзі, після нетривалого військового вишколу, він отримує звання лейтенанта й майже чотири роки проведе як окопний боєць, командир чоти, а відтак роти на Західному фронті. Там він показав себе відважним, надзвичайно мужнім воїном, якого було нагороджено багатьма відзнаками, серед них і Великою медаллю за поранення (Юнгера було поранено чотирнадцять разів!) і найвищим кайзерівським воєнним орденом «*Pour le mérite*». Проте вже на час своєї мобілізації на фронт він знає, що стане свідком незвичних, епохальних подій, опис яких він залишить своїм сучасникам та нащадкам:

У моєму ранці я зберігав маленький записник, він був призначений для моїх щоденних нотаток. Я знав, що речі, які на нас чекали, були унікальними й неповторними, і я з величезною цікавістю йшов їм назустріч.⁵⁵

---

⁵⁴ Ernst Jünger. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe. Hrsg. von Helmuth Kiesel. Die gedruckten Fassungen unter Berücksichtigung der Korrekturblätter. — Stuttgart: Klett-Cotta, 2013, S. 27.

⁵⁵ Ernst Jünger. *Kriegsausbruch 1914*. In: Ders. *Sämtliche Werke*. Erste Abteilung. Tagebücher. Band 1. Tagebuch I. — Stuttgart: Klett-Cotta, 1978, S. 544.

Так виник «сировинний матеріал» для найзнаменитішої книги Ернста Юнгера *В сталевих грозах* (In *Stahlgewittern*), яка має підзаголовок *Зі щоденника командира ударної групи*, що вперше була опублікована 1920 р. коштом автора в Ганновері (з накладом у 250.000 примірників його найуспішніша книга). Форма щоденника виявилася при цьому вельми адекватним засобом для передачі фронтних вражень: регулярні й точні, хоча й фрагментарні нотатки утворюють врешті-решт багатоманітну й вражаючу воєнну мозаїку, яка не могла б бути переконливішою. Шістнадцять записників лежать в її основі. Упродовж років книга багато разів перероблялася.

«Війна є матір'ю усіх речей» — ця сентенція давньогрецького філософа Геракліта ширяє над книгою Юнгера, і тим самим він перебуває у руслі тривалої літературної традиції. Скільки великих творів світової літератури тематизують війну як поле честі, на якому розігруються героїчні сцени й вражаючі приклади військової звитяги! Вже гомерівська *Іліада* розгортає численний ланцюг поєдинків і битв, у яких такі міфічні герої, як Ахілл, Діомед, Патрокл чи Гектор демонструють свою безприкладну відвагу й хоробрість. Подібні мотиви, тільки ще більше патріотично підмуровані, притаманні середньовічним народним епосам типу *Пісні про Роланда* чи віршованій епіці в руслі лицарського роману (Л. Пульчі, М. Боярдо, Л. Ариосто). Тема війни позначила також багато літературних творів нового часу — від *Сімпліціссімуса* Гріммельсгаузена та *Війни і миру* Льва Толстого — до літератури т. зв. «втраченого покоління» (Гемінгвей, Олдінгтон, Ремарк) і хвилі романів про Другу світову війну (Т. Плів'є, Е. Е. Двінгер, Г. Белль, Г. В. Ріхтер, Н. Мейлер, К. Малапарте, А. де Сент-Екзюпері, К. Симонов, В. Некрасов та ін.).

Власне кажучи, книга Ернста Юнгера *В сталевих грозах* належить до ряду творів, які розповідають про воєнні враження. Свою участь у війні автор розглядає як місію, яка накладена на нього часом і обставинами. Цю місію він акцептує й прагне якнайкраще її виконувати. «Метою цієї книги, — пише він у передмові до першого видання, — є показати читачеві те, що піхотинець, як стрілець і командир, під час великої війни в складі знаменитого полку переживав, і що він при цьому думав»⁵⁶. Він виявляється справним, винахідливим вояком, який у багатьох ситуаціях демонструє свою лицарськість та свій відважний героїзм. Війна для нього так само є величезним випробуванням, яке він прагне витримати, й можливістю утвердити себе як особистість. «Зі своїм зображенням війни — вважає Гергард Лоозе — автор плыв супроти течії експресіоністських звинувачень і проклять»⁵⁷. Проте війна й тут, як це нерідко можна побачити в експресіоністів, є, так би мовити, екзистенційним станом людства, яке активізує свої найдавніші інстинкти, в певному сенсі це мистецтво в собі й жорстке випробування на виживання за найважчих умов. Вона вимагає неймовірної особистої мужності, і Юнгер щоразу виявляє її, хоча він не є природженим «героем». Але й зовнішні обставини цієї першої «сучасної» війни заледве сприяють артикуляції «геройства» в первинному сенсі цього слова. Це вже не війна з мальовничими кавалерійськими атаками й розвіяними на вітрі прапорами, з блискучими шаблями й мужніми двобоями, а безкінечно триваюча опозиційна війна окопних боїв і ураганного вогню, броньованих машин і газових атак, боротьба з брудом і холодом, з паралізуючою спекотою літа й бездонною грязюкою осені, з пацюками, блохами й вошами. Така війна вже не має нічого спільного з героїкою. Солдати заповзають у свої земляні нори, мов кроти, на них нападає нудота й шаленство, вони відчують панічний страх перед загороджувальним та ураганим вогнем, впадають у відчай і божеволіють. Однак вони далі воюють. Про це в одній з більш ранніх редакцій книги читаємо:

⁵⁶ Ernst J. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S. 20.

⁵⁷ Gerhard Loose, 24.

Ти сидиш навпочіпки, самотньо скулившись у своїй земляній дірі й відчуваєш себе відданим на поталу якійсь немилосердній, сліпій нищівній волі. З жахом ти усвідомлюєш, що вся твоя інтелігентність, твої здібності, твої духовні й тілесні переваги стали другорядними, сміховинними [...] Авжеж, чому ти не плюнеш на все це й не втечеш у ніч, щоб згинути, як виснажений звір, у якомусь захищеному чагарнику? Чому ти все ще витримуєш усе це, ти й твої браві друзяки? Жоден начальник не бачить тебе [...] І все-таки за тобою хтось стежить. Можливо, неусвідомлювана тобою, в тобі міцно сидить моральна людина й тримає тебе на місці завдяки двом чинникам: обов'язку й честі. Ти знаєш, що тебе поставлено в цьому місці для боротьби, й увесь народ вірить у те, що ти впорася з своєю справою. Ти відчуваєш — коли я зараз покину своє місце, то перед самим собою я буду боягузом, негідником, який пізніше при кожному слові похвали змушений буде червоніти. Ти міцно стискаєш зуби й залишаєшся.⁵⁸

Проте у більшості випадків «моральна людина» мусить відступати у воїні на другий план, позаяк війна вбиває у солдатів людські почуття. Вони стають несприйнятливими до будь-яких жалощів і будь-якого болю й змушені сліпо виконувати накази своїх командирів, хоча інколи й розуміють, що ці накази є людиноненависницькими й злочинними. Ось як, наприклад, в одній з попередніх версій книги автор рефлектує розпорядження нищити в пень захоплені французькі села:

Як прусський офіцер, я, звичайно, не маю жодного сумніву в необхідності рішучих дій. Вести війну означає всіма силами безпощадно знищувати ворога. Війна є найжорстокішим ремеслом, його майстри сміють відкривати своє серце людяності лише тою мірою, якою це не шкодить справі. Те, що вчинки, яких вимагала дана мить, були далеко нешляхетними, не має до цього ніякого стосунку.⁵⁹

Щоправда, і в цих умовах Юнгер не втратив уявлення про лицарську поведінку. Коли бездонна грязюка виганяє противників з обох боків фронтової лінії на розташовану вище ділянку, він розмовляє з англійським офіцером без злоби й ненависті у той спосіб, який «виражав спортсменську повагу», оскільки, як він висновує, «на війні моїм ідеалом завжди було розглядати супротивника, звільнившись від будь-якого почуття ненависті, тільки в боротьбі як такий і оцінювати його як чоловіка відповідно до його мужності»⁶⁰. Однак ця лицарськість вже давно стала анахронічною, позаяк «на місце окремої особистості прийшла маса, а на місце перемоги прийшло знищення»⁶¹. У всякому разі, *Дон Кіхот* іспанця Мігеля де Сервантеса є однією з книг, яку він високо цінував.

Інший епізод описує, як Юнгер одного разу, поза розташуванням своєї військової частини, зустрічається з англійцем, себто ворогом, який відразу повинен бути знищений. Йдеться про те, хто із них обох виявиться прудкішим. Більший воєнний досвід Юнгера надає йому очевидну перевагу:

Я приставив цівку до скроні спаралізованого від страху чоловіка, другою

⁵⁸ Ernst Jünger. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S. 388.

⁵⁹ Ernst Jünger. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S.296.

⁶⁰ Ernst Jünger, In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S. 134.

⁶¹ Gerhard Loose, S. 27.

рукою схопив і притягнув його за мундир, на якому висіли ордени та відзнаки. З жалібним стогоном він запустив руку в кишеню і витягнув замість зброї світлинку, яку підніс мені під очі. Це був його портрет в колі великої родини, на літній терасі. То було як заклинання з якогось минулого, неймовірно далекого життя. Пізніше я вважав великим щастям, що тоді відпустив його й кинувся далі.⁶²

Ці рідкісні острівці людяності затінуються, однак, іншими, набагато жорстокішими сценами. Йдеться вже не про «галантний» лицарський двобій, а про технізовану війну з величезними матеріальними битвами, яка руйнує і розмелює все живе. Тут оголюється реальна символіка юнгерівського заголовку — це насправді нещадні *Сталеві грози*, коли метафоричний сенс цього словосполучення абсолютно матеріалізується.

Новий тип війни спричинює також набагато більше число загиблих. Смерть втрачає свій індивідуальний характер і перетворюється на масове убивство з тисячами й тисячами жертв, які відтак десь квапливо зариваються в землю або й цілими тижнями лежать на полі битви непохованими. Оскільки такі гекатомби раціонально вже не можуть бути осягнені, то вони відкривають шлях найбільш диким анімалістичним інстинктам: ті, кого пощадила сила вогневого штурму, поступово впадають у стан сп'яніння від убивства, яке вони більше не можуть приборкати в собі. Убивство стає для них внутрішньою необхідністю, як це впливає з міркувань більш ранньої версії твору Юнгера:

Воїн, якому під час атаки очі застигає кривавий серпанок, не може змінити своїх почуттів. Він не прагне брати когось у полон, він прагне вбивати. Він утратив з виду всяку мету й перебуває у владі могутніх первісних інстинктів. Лише тоді, коли проллється кров, з його мозку спадає пелена; він мовби прокидається з важкого сну. Тільки тоді він знову стає сучасним солдатом, спроможним виконувати нове тактичне завдання.⁶³

Книга Ернста Юнгера *В сталевих грозах* показує, таким чином, шлях становлення молодого чоловіка у горнилі Першої світової війни, який з недосвідченого гімназиста виростає в ідеального «героя», що «брав на себе всі труднощі війни, не запитуючи про її мету і ціль»⁶⁴. У певному сенсі його шлях можна розглядати як модель «виховного роману». *Воєнний щоденник* перетворюється після численних переробок на літературний твір, протагоніст якого в заданих просторових і часових рамках зазнає переконливого розвитку, здебільшого за неймовірно несприятливих, життєво небезпечних обставин, які супроводжуються картинами жахів і страхів:

Мовби якась химера, тут ще зринає ідея роману виховання в її пізньоромантичній версії, — зауважує з цього приводу Мартін Майер. — Проте Юнгер вже не може знайти розв'язки, яка б згармонізувала суперечність між дійсністю та замешкуваною в ній особистістю. «Життєвий світ», у якому існує піхотинець, зберігає свої загрози й пропонує нам тільки короткі втечі в розслаблення. В усьому іншому він змушує до пристосування. Останнє

⁶² Ernst J.ünger. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S. 523.

⁶³ Ernst J.ünger. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S. 536–538.

⁶⁴ Gerda Liebchen. Ernst J.ünger. Seine literarischen Arbeiten in den zwanziger Jahren. Eine Untersuchung zur gesellschaftlichen Funktion von Literatur. — Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 1977, S. 24.

виражається в тому, як солдат поступово проявляє свою сутність; як «воїн», як «борець», для якого історичні горизонти стають усе віддаленішими. Останнім пристосуванням є втеча в естетичну сферу як естетику-або точніше — естетизацію жаху.⁶⁵

Відзначений багатьма дослідниками естетизм Юнгера, «який в'ється плющем довкола варварських картин»⁶⁶, його здатність стилізувати жахливе, знаходять своє вираження не тільки в його першій книзі. Одне місце унаочнює цю тезу цілком переконливо, фокусуючи наслідок газової атаки у майже апокаліптичній картині:

Велика частина рослин зів'яла, навколо все було всіяне мертвими слимаками й кроками, а в коней зв'язкових вершників, що стояли в Монші, з морд та очей текла мутна рідина. Розсіяні скрізь патрони й осколки снарядів укрилися шляхетною зеленою патиною.⁶⁷

Це вельми пластична сцена надзвичайної виразності, яку можна було б зустріти у сюрреалістичному маренні чи у фільмі Луїса Бунюеля. Вона немовби фіксується зовсім байдужою камерою, і при цьому «суб'єкт є радше спостерігачем процесів, які відбуваються у начебто геть безлюдному просторі й оцінюються винятково з естетичного погляду»⁶⁸. Не в останню чергу цей естетизм спричинений його «завжди точною, але при цьому так само й холодною, позбавленою чуттєвості мовою»⁶⁹. У певному сенсі його стиль схожий з мистецтвом гравюри сухою голкою — таким же чітким, точним і тверезим.

Тема Першої світової війни багато років не відпускала Юнгера, вона знову й знову поверталася до нього. У 1922 р. з'явився його есеї *Боротьба як внутрішнє переживання* (*Der Kampf als inneres Erlebnis*) — «трактат, який віталістично намагався виснувати, але разом з тим і обґрунтувати душевний стан воїна в боротьбі»⁷⁰. У 1925 р. він публікує репортаж *Лісочок 125. Хроніка окопних боїв 1918* (*Das Wäldchen 125. Eine Chronik aus den Grabenämpfen*) та *Вогонь і кров* (*Feuer und Blut*) — «невеличкий фрагмент» з описом битви біля Ам'єна в 1918 р. Тут він зображує «реальність сучасної матеріальної битви аж до відчуттів і напівсвідомих дій солдата й героїзує війну як один зі станів, які підносять людську цінність прийдешнього світу, що визначається *Війною і воїном* (*Krieg und Krieger*)»⁷¹ (заголовок упорядкованої Юнгером збірки багатьох авторів, 1930). Обидва твори інтенсифікують і поглиблюють описи воєнних подій за допомогою т. зв. «мікроскопічного» бачення, до якого Юнгер частково вдавався вже у *Сталевих грозах*. Цією воєнною

⁶⁵ Martin Meyer. Ernst Jünger. — München; Wien: Carl Hanser Verlag 1990, S. 25.

⁶⁶ Franz Baumer. Ernst Jünger. — Berlin: Colloquium Verlag 1967, S. 58 [Köpfe des XX Jahrhunderts].

⁶⁷ Ernst Jünger. In *Stahlgewittern*. Historisch-kritische Ausgabe, S. 189–191.

⁶⁸ Wilhelm Krull. Im Foyer des Todes. Zu Ernst Jüngers «In Stahlgewittern» und anderen Texten über den Ersten Weltkrieg. In: *Text + Kritik: Ernst Jünger*. Heft 105/106, Januar 1990, S. 30.

⁶⁹ Franz Baumer, 72.

⁷⁰ Heinz Ludwig Arnold. *Krieger*, *Waldgänger*, *Anarch*. Versuch über Ernst Jünger. — Göttingen: Wallstein 1990, S. 14.

⁷¹ Franz Lennartz, S. 860.

антологією він висловив своє екзистенційне кредо, яке відтоді супроводжувало його впродовж цілого життя. Так, наприклад, в есеї *Боротьба як внутрішнє переживання* читаємо:

Війна, матір усіх речей, є також і нашою матір'ю; вона викувала, вирізьбила й вигартувала з нас тих, чим ми є. І завжди, доки маховик життя ще обертається в нас, ця війна буде віссю, навколо якої він кружляє. Вона виплекала нас до боротьби, і ми залишимося борцями, допоки ми є.⁷²

Він і справді залишився борцем, на особистість якого війна наклала свій невитравний відбиток. «Він прагнув підкорити обидві сфери, був воїном і письменником водночас, так само, як література і війна були для нього єдністю, позаяк обидві ці сфери розбивали цивілізаторський лак і відкривали інше, первісніше буття.»⁷³ Це дивовижне, неповторне поєднання війни та літератури стало його людською та письменницькою сутністю.

***

У тривалому й суперечливому творчому житті Ернста Юнгера знайшов свій яскравий вияв історичний та духовний розвиток Німеччини впродовж 20 століття. Перший великий літературний триумф Юнгера — його воєнний щоденник *В сталевих грозах* — довгий час залишався його візитною карткою в літературі Ваймарської республіки. Після свого повернення з фронту Юнгер ще кілька років служить у рейхсвері, відтак присвячує себе студіям зоології та філософії в університетах Ляйпціга й Неаполя, яке він перериває у 1926 р., після одруження й народження сина Ернста, який у 1944 р. загинув у боях під італійською Каррарою. У цей час письменник зближується з національно-консервативними й національно-революційними колами й публікує до 1933 р. у їхніх друкованих органах десятки статей про німецькі політичні реалії, які згодом принесуть йому закид, боцімто він торував шлях до націонал-соціалізму⁷⁴. У 1930-ті рр. Юнгер яким, відшліфованим стилем висловлює свої історико-філософські та політичні уявлення, насамперед у таких візіонерських текстах, як *Робітник. Панування та теїтальт* (*Der Arbeiter: Herrschaft und Gestalt*, 1932), своєрідній антиципації тотальної держави, та *На мармурових скелях* (*Auf den Marmorlippen*, 1939), символічно зашифрованому зображенні наростаючої анархії та насильства (дія цього оповідного тексту без певного жанрового визначення локалізована «десь на Півдні», в гірській місцевості поміж італійською провінцією Кампанья та «кордонами Бургундії»). Вже сучасники будуть інтерпретувати цю книгу Юнгера як оскарження націонал-соціалізму, в якому він бачив подвійну небезпеку: грубі інстинкти й холодну раціональність.

До нової влади Юнгер доволі рано повертається спиною і відкидає запрошення до Пруської літературної академії (т. зв. «Письменницької палати»). Він підтримує дружбу з «націонал-революціонером» Ернстом Нікішем, і після того, як останнього в 1937 р. було засуджено «народним судом» за «державну зраду» до довічного ув'язнення, він дає в себе прихисток його дружині й синові. Нацисти роблять обшук у його домі, проте не знаходять

⁷² Ernst Jünger. Der Kampf als inneres Erlebnis. In: Ders. Sämtliche Werke, Zweite Abteilung. Essays, Band 7, Essays I, Stuttgart: Klett-Cotta, 1980, S. 11–12.

⁷³ Paul Noack. Ernst Jünger. Eine Biographie. — Berlin: Alexander Fest Verlag 1998, S. 52.

⁷⁴ Heinz Ludwig Arnold, S. 21.

нічого компрометуючого. На пропозицію знову вступити до вермахту, він відповідає: «У війську, де Герінг є генералом, для мене немає місця»⁷⁵. Хоча новий режим і розглядає Юнгера як свого прихованого противника, проте він не осмілюється, зважаючи на численні воєнні заслуги письменника, заарештувати його. Нацисти відштовхують його насамперед з естетичних міркувань — він бачить у них представників грубого плебсу, якому завдяки різним політичним та ідеологічним маніпуляціям вдалося узурпувати владу. Його духовну позицію в гітлерівські часи можна назвати «внутрішньою еміграцією».

Проте йому не вдається повністю розірвати чортове коло історії. З початком Другої світової війни Юнгера підвищують до чину капітана й посилають командиром роти у Францію. Починаючи з 1941 р., він служить при штабі воєнного коменданта Парижа генерала Штюльпнагеля, де спілкується з французькими письменниками й митцями й пише щоденники (*Сади й дороги* — *Gärten und Straßen*, 1942). Після невдалого замаху на Гітлера 20-го липня 1944 р., коли багатьох офіцерів, які брали участь у цій змові, було заарештовано й страчено, Юнгера відправляють у відставку і звільняють з війська. Він майже повністю віддаляється від публічного й політичного життя й оселяється у фамільній мисливській садибі графа Штауффенберга у невеличкому містечку Вільфлінген (Баден-Вюртемберг), де в 1999 р. відкрито літературний музей письменника.

Після 1945-го Юнгеру деякий час (до 1949) було заборонено публікуватися, позаяк він відмовився відповідати на численні питання анкети союзників, і навколо нього стало незвично тихо. Впертий анахорет ізолює себе у своєму добровільному самотництві й лише зрідка виступає перед ширшою публікою. В 1949 р. з'являється його воєнний щоденник під назвою *Випромінювання* (*Strahlungen*), який містить зібрання його щоденникових нотаток з Парижа, Росії (в 1942/43 рр. письменник побував з інспекційною поїздкою на Кавказі) та різних німецьких міст і виявляє його дистанційоване ставлення до новітньої німецької історії, передусім до періоду «Третього райху», а в 1951 р. він публікує свій есеї *Усамітнення в лісі* (*Der Waldgang*) — цим поняттям він окреслює свою аутсайдерську позицію. «Кожен письменник є лісовим самотником» — стверджує він й інтерпретує лісове усамітнення як символ свободи особистості у світі. Цією проблемою він переймається також у своїй історико-філософській праці *Гордіїв вузол* (*Der Gordische Knoten*, 1953), у якій розглядає протилежні тлумачення свободи та її значення для екзистенційної позиції людини на Сході й на Заході. Іншій важливій філософській категорії — феномену часу (*Таємниця нашого буття в часі* — *Geheimnis unseres Seins in der Zeit*) — він приділяє увагу в есеїстських розвідках *Книга пісочного годинника* (*Das Sanduhrbuch*, 1954) та *Біля стіни часу* (*An der Zeitmauer*, 1959), де, спираючись на філософію Ніцше й Гайдеггера, говорить про «прощання з історією», позаяк людство вступає в нову добу космічного масштабу. Невідворотні зміни дотеперішнього політичного укладу й кристалізацію симбіозних моделей з американських і російських державних форм Юнгер розглядає у своєму полемічному трактаті *Світова держава* (*Der Weltstaat*, 1960).

Вже у міжвоєнний час письменник здійснив численні мандрівки у віддалені регіони світу. Як спеціаліст-зоолог та ентомолог (він зібрав одну з найбільших колекцій жуків — близько 30.000 екземплярів!), він віддавався під час цих подорожей ґрунтовним студіям екзотичної природи, тваринного й рослинного світу. Його подорожні враження (*Далматинська мандрівка* — *Dalmatinischer Aufenthalt*, 1932, *Мурдун: Норвезькі листи* — *Murdun: Briefe aus Norwegen*, 1943 (з малюнками Альфреда Кубіна), *Із золотої мушлі* — *Aus der goldenen Muschel*, 1944, *Атлантична подорож* — *Atlantische Fahrt*, 1947, *Острівна весна* — *Ein Inselherbst*, 1948) свідчать про «аналітичну увагу»⁷⁶ й рідкісний дар

⁷⁵ Franz Baumer, S. 54.

⁷⁶ Klaus Modick. Ernst Jünger. In: Metzler-Autoren-Lexikon: deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Hrsg. von Bernd Lutz. — 2., überarb. und erw. Aufl. — Stuttgart; Weimar: Verlag J. B. Metzler 1994, S. 426.

спостереження. У 1950-60-ті рр. з'являються подальші книги подорожей (*На сарацинській вежі* — Am Sarazenenurm, 1955, *Сан-П'єтро* — San Pietro, 1957, *Серпентара* — Serpentara, 1957, *Ніжні полювання* — Subtile Jagden, 1967), які підтверджують його славу пристрасного мандрівника й дослідника природи.

З подорожніми враженнями Юнгера певним чином кореспондують — як картини далекого й екзотичного Іншого — також його утопічні романи, дія яких часто відбувається у віддаленому майбутньому та у фіктивних місцях, що важко піддаються локалізації і можуть бути осягнені як ілюстрації його історико-філософських поглядів. До них належать *Геліополіс. Ретроспективний погляд на одне місто* (Heliopolis. Rückblick auf eine Stadt, 1949), *Скляні бджоли* (Gläserne Bienen, 1957) та *Оймесвіль* (Eumeswil, 1977). Бурхливий розвиток техніки приносить людям, на думку Юнгера, тільки душевне спустошення і повну втрату індивідуальності. Тоталітарні режими й духовна уніфікація, при яких людина стає рабом жорстких диктаторів і додатком до нестримного технічного вдосконалення, засвідчують глибокий історичний песимізм автора. У цих творах Юнгер стоїть у традиції антиутопій таких авторів 20 століття, як Євгеній Замятін, Джорж Орвелл чи Олдос Хакслі.

Навіть у своїй пізній творчості Юнгер випробовує себе в нових белетристичних формах, як, наприклад, у своїх романах *Рогатка* (Die Zwille, 1973) — історії зі шкільного життя, що розгортається близько 1900 року і викликає в пам'яті повість Р. Музіля *Сум'яття вихованця Терлеса*, або *Небезпечна зустріч* (Eine gefährliche Begegnung, 1985) — кримінальній історії про спробу зведення наївного «Парціфалю» досвідченою в житті й коханні графинею, що супроводжується загадковим убивством, яке комісар поліції розкриває за допомогою кокаїну — віддавна Юнгер цікавився наркотичними речовинами й присвятив їм свою книгу *Наближення: Наркотики й сп'яніння* (Annäherungen: Drogen und Rausch, 1970), у якій він розповідає про вплив цього «концентрату життя» на людський організм на основі власних спостережень і вражень.

Якою різноманітною та багатобарвною не була б палітра письменницької діяльності Ернста Юнгера, безсумнівно одне: жоден із його белетристичних творів не зміг досягнути значення і впливу його воєнних щоденників та історико-філософської есеїстики. Документальні свідчення, історичні міркування й філософські узагальнення вдавалися Юнгеру набагато краще, ніж зображення фіктивних світів, які в нього часто демонструють «плакатні характери, схематичні сюжети, туманні висловлювання [...], відчутний брак гумору та іронії»⁷⁷. Проте його не слід втискати у звичні традиційні кліше. Творчий шлях письменника, що тривав понад 70 років і не тільки ввібрав у себе найважливіші події та ідейні течії 20 століття, але й взірцево відрефлектував їх, так само, як і його обширний творчий доробок (в 1978 р. у штутгартському видавництві «Клетт-Котта» почало виходити зібрання його творів, яке досі налічує 22 томи та включає в себе понад 50 тільки книжкових титулів різних літературних жанрів, що їх заледве можна звести до спільного знаменника), належать сьогодні до золотого фонду не тільки німецької, але й світової літератури й забезпечують йому в ній почесне місце.

Петро Рухло

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури
Meridian des Herrens
Меридіан серця

ERNST JÜNGER

⁷⁷ Юрий Архипов. Эрнст Юнгер // История литературы ФРГ. — Москва: Издательство «Наука», 1980. — С. 92.

IN STAHLGEWITTERN

Ins Ukrainische übersetzt von *Jurko Prochasko*

Mit dem Vorwort von *Helmuth Kiesel*

Redaktion, Nachwort und Anmerkungen von *Petro Rychlo*

Czernowitz

Книhy — XXI

2014

ЕРНСТ ЮНГЕР

В СТАЛЕВИХ ГРОЗАХ

З німецької переклав *Юрко Прохасько*

Передмова *Гельмута Кізеля*

Редакція, післямова та примітки *Петра Рихла*

Чернівці

Книги — XXI

2014

ББК 84(4Нім)б-8Юнгер-44

Ю 504

Юнгер Ернст

В сталевих грозах / Переклад з німецької Юрка Прохаська. — Чернівці: Книги — XXI, 2014. — 324 с.

ISBN 978-617-614-078-8

Книгу видано за фінансової підтримки Посольства Німеччини в Києві

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб, у тому числі електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Перекладено за виданням: Ernst Jünger. In *Stahlgewittern. Sämtliche Werke*, vol. 1, pp. 11-300, Stuttgart 1978.

© 1920, 1961, 1978 Klett-Cotta — J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, Stuttgart

© Книги — XXI, 2014, *видання українською мовою*

© Юрко Прохасько, 2014, *переклад*

© Гельмут Кізел, 2014, *передмова*

© Петро Рихло, 2014, *післямова, примітки*

© Анна Стьопіна, 2014, *обкладинка*

© Василь Дроняк, 2014, *макет*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА. *Гельмут Кізел* 7

У КРЕЙДЯНИХ ОКОПАХ ШАМПАНІ 19

ВІД БАЗАНКУРУ ДО АТТОНШАТЕЛЮ 30

ЛЕЗ ЕПАРЖ 37

ДУШІ Й МОНШІ 48

БУДНІ ПОЗИЦІЙНОЇ ВІЙНИ 64

НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ НА СОММІ 80

ГІЛЬМОН 103

ПІД СЕН-П'ЄР-ВААСТОМ 123

ВІДСТУП НА СОММІ 133

В СЕЛІ ФРЕНУА 143

ПРОТИ ІНДІЙЦІВ 153
ЛЯНГЕМАРК 168
РЕНЬЄВІЛЬ 191
І ЗНОВУ ФЛАНДРІЯ 203
ПОДВІЙНА БИТВА ПІД КАМБРЕ 215
БІЛЯ СТРУМКА КОЖЕЛЬ 230
ВЕЛИКА БИТВА 235
АНГЛІЙСЬКІ УДАРИ 267
МІЙ ОСТАННІЙ ШТУРМ 284
МИ ПРОБИВАЄМОСЬ 292
ВОЇН, ЕСТЕТ, НІГІЛІСТ. Шлях Ернста Юнгера через ХХ століття. *Петро Рихло* 290
ПРИМІТКИ

Літературно-художнє видання

Ернст ЮНГЕР

В СТАЛЕВИХ ГРОЗАХ

Переклад Юрка Прохаська

за редакцією Петра Рихла

Дизайн Василя Дроняка

Підписано до друку 29.07.2014. Формат 60x84 1/32.

Умов.-друк. арк. 15,07. Обл.-вид. арк. 15,83.

Замовлення № 401

Видавництво «Книги — ХХІ»

Україна, 58000, м. Чернівці, а/с 418.

Тел./факс: +38(0372)586021, моб. +38(050)9183202

e-mail: booksxxi@gmail.com

www.books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1839 від 10.06.2004 р.

Віддруковано з готових діапозитивів в друкарні ТОВ «Друкарня “Рута”

(свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1

тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net

Книга Юнгера *В сталевих грозах* передусє ндїзнаменитішому німецькому антивоєнному творові, романові Еріха Марії Ремарка *На Західному фронті без змін* (1928/29). Для його автора ця книга була взірцем, і в опублікованій 1928 року статті він хвалив її за те, що вона показувала воєнний досвід «без усякого пафосу» і з «належною об'єктивністю»: «точно, серйозно, сильно й з наростаючою напругою, аж поки в ній і справді не знайшло свого вираження суворе обличчя війни, жахіття матеріальної битви й незмірна, всепоглинаюча сила віталізму серця». Сьогодні Ремарк сформулював би це, очевидно, інакше; але те, що він тоді висловив, лишається незмінним і сьогодні: проникливе й нещадне, водночас сповнене страждань і фривольне, так само шокує, як і вражає зображення війни слід визнати письменницьким досягненням і документацією епохальної диспозиції та досвіду, навіть якщо до війни ставитися з відразою.

Гельмут Кізель

Про автора

Ернст Юнгер (1895–1998) — видатний німецький письменник, оповідач, публіцист, есеїст. Бойовий офіцер, активний учасник двох світових воєн. Ідеолог «консервативної революції», ентомолог, військовий теоретик. Найсуперечливіша постать німецької літератури 20 ст. з надто мінливими духовними інтенціями, представник т. зв. «магічного реалізму». Ранні твори позначені «героїчним нігілізмом» переживання Першої світової війни. Згодом відходить від національно-революційних ідеалів і з етично-гуманістичних позицій критикує тоталітаризм і насилля, вбачаючи у них загрозу бездуховності.

Видатний стиліст, майстер кристально ясної прози з точністю формулювань і холодним відстороненням від зображуваного, тяжінням до естетизму й маньєризму. У пізній творчості торкається метафізичних проблем, застерігаючи від уярмлення особистості, яке несуть із собою авторитарні й технократичні моделі розвитку людства.

—❖—

Чи знаємо ми його, цього фокусника, який розіграє перед нами варварство як новий світогляд і своєю кривавою романтикою зводить юнаків? Те, що він вміє писати, робить його небезпечним. Однак дух такого темного палу, як Юнгер, може спричинити зло. Прихована перверзія почуття привела його в той табір, де вперта злостивість і ворожість до людини видають себе за чесноту.

Клаус Манн, «Молодь і пан-Європа» (1930)

—❖—

Ернст Юнгер пише так щільно, без будь-яких зшивок, що ніхто з його читачів не знайде можливості чи заохочення додати ще щось із власного життя. Це тотальне відмежування від усього, притаманне його натурі, так само повторюється і в його стилі.

Фрідріх Зібурґ, «Добра сторона світу» (1955)

—❖—

Люди, які самі не можуть видобути з мови нічого, крім плаского дотепу, намагалися кинути на нього тінь як на творця «аристократичної прози». Але й це він уже пережив: його старі супротивники притихли, загорнувшись у співчуття до самих себе. Натомість для молодих він дедалі чіткіше ставав прототипом прийдешнього мистецтва: той, хто стоїть на перехресті зв'язків, приходять на зміну субверсивно-радикальному, яacobinсько-«гельдерлінівському» героєві часу.

Бото Штраус, «Рефрен до глибшого просвітництва» (1995)

Примітки до електронної версії

Перелік помилок набору, виявлених та виправлених верстальником:

С. 8: До кінця війни [Юнкер] => Юнгер повністю списав п'ятнадцять таких зошитів (різного обсягу), загалом майже 1.800 сторінок, які у виданні 2010 року охопили близько 430 друкованих сторінок.

С. 89: Цілий феєрверк світлових ракет осяяв полудневою яскравістю [завішану] => завішаний густими клубищами диму передній край.

С. 171: «А лейтенант, той взагалі [ніколи не на землю] => ніколи на землю не падає».

С. 273: Поки я збирав букет здичавілих руж, вибухи снарядів застерігали мене не забувати про обачність на цьому [місті] => місці, де танцювала смерть.

С. 307: [...] ті, кого пощадила сила вогневого штурму, поступово впадають у стан сп'яніння від убивства, яке вони більше не можуть [приборками] => приборкати в собі.

С. 309: [...] (заголовок упорядкованої [Юнкером] => Юнгером збірки багатьох авторів, 1930).

http://royallib.com/author/yuner_ernst.html